

Diplomata írók – író diplomaták

DIPLOMATA ÍRÓK, ÍRÓ DIPLOMATÁK

Szerkesztette

BÁRÁNY ATTILA – PUSZTAI GÁBOR

Debrecen
2018

MEMORIA HUNGARIAE 6

Sorozatszerkesztő: BÁRÁNY ATTILA

Az MTA-DE Lendület „Magyarország a középkori Európában” kutatócsoport
(MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, LP2014-13/2014.) kiadványa

Kutatócsoport-vezető: BÁRÁNY ATTILA
<http://memhung.unideb.hu/>

A kötet megjelenését támogatta:
A Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Területi Bizottsága

A szerkesztő munkatársa:
BACSA BALÁZS ANTAL

A kötetet lektorálta:
GYÖRKÖS ATTILA

Technikai szerkesztő – a borítót tervezte:
LAPIS-LOVAS ANETT

ISBN 978-963-508-894-2
ISSN 2498 7794

© 2018, MTA-DE Lendület „Magyarország a középkori Európában” kutatócsoport
© Szerzők

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

Printed in Hungary

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

A borítón:

Hendrik Doeff (1764-1837), a dedzsimai holland kereskedelmi lerakat vezetőjének portréja, indonéz szolgájával. Japán festmény, nagaszaki iskola, 1825 körül.

Tartalom

Előszó	6
Bárány Attila: Egy humanista diplomata a 16. század eleji	
Magyarországon: Hieronymus Balbi	7
Bozzay Réka: William Temple Observations upon the United Provinces of the Netherlands című művének összehasonlítása a kora újkori magyar peregrinusok Hollandiáról készült feljegyzéseivel	34
Pusztai Gábor: Nagaszaki emberünk. Jelky András elképzelt diplomáciai útja Japánba	48
Pete László: A „vad gróf” világot lát. Teleki Sándor memoárjai	75
Miru György: Teleki László, a szabadságharc diplomatája	83
Venkovits Balázs: Kivándorlóból lett főkonzul: Bánó Jenő és egy új Mexikó	101
Mathey Éva: Magyarország az 1930-as években a „történelem első sorából” szemlélve: Nicholas Roosevelttel amerikai követ visszaemlékezései	121
Barta Róbert: Történész a Foreign Office szolgálatában: C.A. Macartney (1895-1978) tevékenysége és írásai Magyarországról	131

ELŐSZÓ

Az MTA-DE „Lendület” Magyarország a középkori Európában kutatócsoport és a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszéke 2017. október 20-án rendezte *Diplomata írók – író diplomaták* című közös nemzetközi konferenciáját a Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Területi Bizottságának székházában. A konferencia célja az volt, hogy olyan személyek munkásságát mutassuk be, akik diplomáciai feladatok ellátása mellett, történelmi események tanújaként tevékenységükkel kapcsolatos szövegeket hagytak az utókorra. Olyan diplomaták kerültek tehát a konferencia fókuszába, akik irodalmi szövegeket, visszaemlékezéseket, leveleket, naplót, memoárokat stb. írtak. Természetesen olyan történelmi személyek is ide tartoznak, akik elsősorban írók voltak, de életük során külpolitikai szolgálatot is elláttak.

A szervezők tudatosan tágra szabták az időhatárt: a középkortól napjainkig minden diplomata író és író diplomatát értékesnek tartottunk a konferencia számára. Beletartozhatott a sorba Jelky András, az állítólagos holland követ Japánban, Mexikó budapesti főkonzulja Bánó Jenő, vagy a „vad gróf” Teleki Sándor is. Nem kizárólag magyar diplomaták kerülhettek az érdeklődés középpontjába, hanem a Jagellókat, majd a Habsburgokat szolgáló velencei humanista, Hieronymus Balbus is. De ide tartozik például a 17. században a Hollandiában szolgálatot teljesítő angol diplomata William Temple, a 20. században a holland író és diplomata F. Springer, a brit C.A. Macartney vagy az amerikai Nicholas Roosevel, aki Budapesten volt az USA nagykövete a 30-as években. A konferencián 11 hazai és külföldi kutató mutatta be legfrissebb kutatási eredményeit. Legtöbbjüknek ebben a kötetben közöljük tanulmányát.

Ezúton szeretnénk köszönetet mondani a Holland Királyság magyarországi nagykövetének, René van Hell úrnak, hogy a konferenciát megnyitotta és jelenlétével emelte az esemény fényét. Külön köszönettel tartozunk Dr. Liesbeth Dolknak, aki nem csak kiváló előadásával járult hozzá jelentősen a konferencia színvonalának emeléséhez, de ő volt a konferencia témájának ötletgazdája is. Évekkel ezelőtt felvetett ötletét végül a szervezők valósították meg.

Végül, de nem utolsó sorban köszönetet mondunk a Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Területi Bizottságának, mely szép és modern környezetet biztosított a konferencia lebonyolításához és jelentősen hozzájárult e kötet megjelenéséhez.

Debrecen, 2018. szeptember 7.

Bárány Attila

Pusztai Gábor

Bárány Attila

Egy humanista diplomata a 16. század eleji Magyarországon: Hieronymus Balbi

Az 1520-as évek magyar diplomáciájának megismeréséhez több nyugat-európai levéltári és kéziratári forrás is rendelkezésre áll, melyek kevésbé kerültek eddig a kutatás homlokterébe. Jelen tanulmány II. Lajos egy diplomatájának 1521-es tevékenységét vizsgálja, aki jeles humanista is volt, és jelentős irodalmi és tudományos munkásságot hagyott maga után.

Balbi missziói közül a legfontosabb az, amely közvetlenül a török 1521-es támadása után indult Nyugatra. A prépost németországi, németalföldi, calais-i, majd angliai követségéről legnagyobb részben Angliában fennmaradt források betekintést nyújtanak Magyarország külpolitikájába. Balbi a császári udvartól az éppen – az abban az időben angol fennhatóság alatt álló – Calais-ban tárgyaló francia képviselőtől át Thomas Wolsey kancellárig több helyütt is tárgyalt.

Girolamo Balbi (Hieronymus Balbus) pozsonyi prépost a Jagelló-kor magyar diplomáciájának egyik fontos szereplője.¹ Neves humanista, előkelő velencei nobile família sarja. Rómában, Padovában, Párizsban járt egyetemre. Egyetemi évei során ifj. Vitéz Jánossal ismerkedett meg, feltehetően így került Magyarországra. 1498–1504 között veszprémi kanonok, utóbb II. Lajos nevelője. Feltehetően 1508-ban lett egri őrkanonok, 1513-ban a pécsi székeskáptalan éneklőkanonokja, majd váci prépost.² 1514-ben Sánkfalvi Zele Miklós elcserélte

¹ Életére ld.: Gerhard RILL, *Balbi, Girolamo* = *Dizionario Biografico degli Italiani*, V. Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1963, 370–374.; *Hieronymus Balbus, Poet, Humanist, Diplomat, Bischof: Opera omnia quae supersunt*, hrsg. Anton F. W. SOMMER. Wien, Editiones neolatinae, 1991, I–V. 1.; ORTVAY Tivadar, *Pozsony város története*, III. *Mellékletek Pozsony 1300–1526. évi történetéhez*, Pozsony, Pozsonyi Első Takarékpénztár, 1894, 225–27.; John FLOOD, *Poets Laureate in the Holy Roman Empire: A Bio-bibliographical Handbook*, Berlin, De Gruyter, 2006, I–IV. I. 109–111.; HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus*, Bp., Magyar Szemle, 1944, 180–259.; ÁBEL Jenő, *Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság*, Bp., MTA, 1880, 32–74.; BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp., Akadémiai, 1969, 320–321.

² C. TÓTH Norbert, *Az egri káptalan archontológiája 1387–1526*, Turul, 88(2015), 48–71., 52.; KNAUZ Nándor, *Balbi Jeromos gurki püspök és pozsonyi prépost élete*, é. n. Országos Széchényi Könyvtár [OSZK], Kézirattár, Magyar nyelvű kötetes kéziratok, Quart. Hung. 1480. X. köt. Kisebbségi dolgozatok. ff. 118–133.; Uő, *Balbi Jeromos, II. Lajos király tanára*, Magyar Sion, 4(1866), 5–27., 81–106., 161–183., 242–261., 321–352., 386–419., 481–502.; HERMANN Zsuzsanna, *Egy humanista karrierje (Balbi Jeromos)*, Bp., ELTE, 1964, 225–244.; FEDELES Tamás, *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)*, Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2005, 23., 321–323.; KÖBLÖS József, *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában: a budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával*, Bp., MTA TTI, 1994, 444–445., 466.; FEDELES Tamás, „*Quod tales omnes et singuli (...) ad aquam projiciantur*”. *Külföldiek a késő középkori magyar egyházban = A pécsi egyház meggye vonzásában. Tanulmányok Timár György tiszteletére*, szerk.

saját pozsonyi prépostságát Szeremlényi Ferenc erdélyi prépostságáért, amelyet aztán elcserélt Balbi váci prépostságáért és egri örkanonokságáért. Szeremlényi ezt követően visszatért az erdélyi préposti székbe, így 1515-től 1522-ig Balbi lett pozsonyi prépost.³

Élénken érdeklődött Magyarország történelme, uralkodói iránt: már párizsi egyetemi éve alatt írt egy Mátyást dicsőítő művet (*Carmen de laudibus bellicis regis Pannoniae*, 1488–1490.).⁴ Verbőci Istvánnal való kapcsolatát támasztja alá, hogy A *Hármaskönyv* első nyomtatott kiadása (1517) végén az ő *carmen*-je áll, melyben a szerzőt a két leghíresebb görög törvényhozó, Lükurgosz és Szolón mellé állítja. Szerinte a mű a „ferox Panonia” addigi jogbizonytalansága után meg fogja szelídíteni a véres Mars híveinek szittyá erkölcsét.⁵

Korán bekerült Ulászló udvarába, előbb, mint királyi titkár,⁶ majd 1510-ben aulicus, utóbb titkos tanácsos.⁷ Több diplomáciai küldetést is teljesített. 1512-ben Szapolyai Borbála házassága ügyében járt el,⁸ 1515-ben a bécsi királytalálkozón is ügködött, egy alkalommal még Jagelló Zsigmond és Ulászló közös követeként, a tárgyalások részleteit előkészítendő kereste fel Miksát,⁹ majd 1518-19-

FEDELES Tamás, HORVÁTH István, KISS Gergely. Bp., METEM, 2007, 23–68. 40, 47, 53.

³ C. TÓTH Norbert, HORVÁTH Richárd, NEUMANN Tibor, PÁLOSFALVI Tamás, *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók*, Bp., MTA BTK TTI, 2016 [a továbbiakban Arch.] 61–62.

⁴ *Hieronymi Balbi de laudibus bellicis regis pannonie carmen*, OSzK Apponyi Hungarica III. 1568. s. a.; SOMMER, Balbus..., i. m., I, 183–85.; *Pannonia királyának hadi dicsőségéről*: HEGEDŰS István, *Hieronymus Balbus dicsőítőműve Mátyás királyról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 29-31(1921/1) 150–155.

⁵ „Legifer et Spartae templa Lycurgos habet.

Utque Solone suo dociles laetantur athenae

Sic laudes refert Pannonis ora tuas.”: *De legibus Hungariae* = [Stephanus DE WERBEWCZ] *Tripartitum opus iuris consuetudinarij incltyti regni Hungarie: per magistrum Stephanum de Werbewecz personalis presentie regie maiestatis locum tenentem acuratissime editum*, Viennae, Joannes Singrenius, 1517, OSzK App. H. 102.; HORVÁTH, *Irodalmi...*, i. m., 219–220.; SOMMER, Balbus..., i. m., I. 220–221.; BALBI, *Opera...*, i. m., I, 237–38.

⁶ *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*, edd. Antonius FEKETE NAGY, Victor KENEZ, Ladislaus SOLYMOSI, Geisa ÉRSZEGI, Bp., MOL, 1979, n. 104.; KUBINYI András, *A királyi titkárok II. Lajos uralkodása idején*, GESTA, 6(2006), 3–22. 5–6.

⁷ KUBINYI, *A királyi...*, i. m., 9. Királyi aulicus: 1510: Magyar Nemzeti Levéltár [a továbbiakban MNL] Diplomatikai Fényképgyűjtemény [a továbbiakban DF] 247 538.; „secretarius consiliarius nostri”: MNL Diplomatikai Levéltár [a továbbiakban DL] 105 256.

⁸ SOMMER, Balbus... i. m., I. 26.

⁹ Johannes CUSPINIANUS, *Napló I. Miksa császár találkozásjáról Magyarországon, Csehországon és Lengyelországon három királyával (1515)* = *Krónikáink magyarul*, III/1, vál., ford. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi, 2006, 137–163. VII.; VIII. §. A császár választ is küld Balbival: *De itinere Regis Poloniae scripsit E. F. aut magister A. A.D. 1515. ut sequitur* = *Dwa dyaryusze kongresu wideńskiego z roku 1515*, (Scriptores rerum Polonicarum, IV) ed. Xaverius LISKE, Kraków, Akademia Umiejętności, 1878, 176, 178.

től több lengyelországi küldetésben vett részt, például 1518-ban Zsigmond és Bona Sforza esküvőjén.¹⁰

Balbinak nem voltak rossz kapcsolatai a Habsburgokkal sem. Kapcsolata Miksával a 1493-ra nyúlik vissza, amikor a császár meghívta a bécsi egyetemre. Nem is átalította a korábbi, Mátyást dicsőítő hőskölteményének sorait a Habsburg-uralkodóról írott verseibe „becsempészni”.¹¹ Miután az uralkodó is megismerte szolgálatait 1515-ben a bécsi fejedelmi kongresszuson, feltehetően Szatmári György pécsi püspök ajánlására ígért neki egy stallumot a bécsi Stephansdomban.¹² Ezt ugyan nem nyerte el, de újra próbálkozott, hogy javadalmat szerezzen Ausztriában, igaz, ekkor még kevés sikerrel.

Többel kecsegtetett diplomáciai karrierje. 1520 augusztusában járt a császárnál, hogy tárgyaljon Jagelló Anna házassága ügyében.¹³ Októberben jelen volt Aachenben Károly koronázásán;¹⁴ majd novemberben ugyancsak részt vett a menyasszonyt kiadók között, továbbá a Jagelló hercegnő házassági szerződése aláírásánál is.¹⁵ (Ezt megerősíti egy birodalmi angol követ is.¹⁶) December 11-én Innsbruckban részt vett Ferdinánd és Anna, valamint Habsburg Mária és II. Lajos *per procuram* eljegyzésén.¹⁷

Balbi első igazán komoly megbízatása az volt, amikor 1521 tavaszán, Verbőci Istvánnal¹⁸ együtt a wormsí Reichstagra küldték. Ezt megelőzően is járt, az év elején a császárnál. 1521 szeptemberében Antwerpenben a pozsonyi prépost emlékeztette V. Károlyt, hogy már „korábban, követtársával felkeresték Kölnben”.¹⁹ Ez az év elejére, a wormsí birodalmi gyűlés előttre, illetve az aacheni

¹⁰ [Acta Tomiciana] *Epistole, legationes, responsa, actiones, res geste serenissimi principis Sigismundi, eius nominis primi, regis Polonie ...* per Stanislaum GORSKI, Posnaniae, Ludovici Merzbachi, 1852–1860. [a továbbiakban AT] I–VIII. V. n. 54.; 1520. ápr. 23.: AT V. n. 204.; FÖGEL József, *II. Lajos udvartartása*, Bp., Hornyánszky, 1917, 102.; SOMMER, *Balbus...*, i. m., I, 31.

¹¹ HEGEDŰS, *Hieronymus Balbus...*, i. m., 151, 154.

¹² SOMMER, *Balbus...*, i. m., I, 27.

¹³ DL 103 135.

¹⁴ [Hieronymus BALBUS] Hieronymi BALBI *Opera poetica, Oratoria ac Politico-moralia*, coll. Josephus de RETZER, Vindobonae, Stahel, 1791, I–II. II. 551.; KNAUZ, *Balbi...*, i. m., 97.; ÁBEL, *Magyarországi...* i. m., 36.; SOMMER, *Balbus...*, i. m., I, 32.

¹⁵ 1521. nov. 7.: DF 258 381 (másolat). SPEKNER Enikő, *Die Geschichte der habsburgisch-jagiellonischen Heiratsverträge = Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin*, hrsg. Martina FUCHS, Orsolya RÉTHELYI, Münster, Aschendorff, 2007, 25–46. 44.

¹⁶ British Library [a továbbiakban BL] Cotton MS Vitellius B. XX f. 166r; L&P III/2. n. 1043.

¹⁷ ORTVAY, *Pozsony...* i. m., III, 226.; ÁBEL, *Magyarországi...*, i. m., 36.

¹⁸ KUBINYI András, *Werbőczy Mohács (1526) előtti politikai pályafutása = Tanulmányok Werbőczy Istvánról*, szerk. HAMZA Gábor, Bp., Professzorok Háza, 2001, 65–98. 79.

¹⁹ „... themporor being at Colayne with he with his collega”. BL Cotton MS Galba B. VII f. 69r–72v.

látogatás utánra tehető.²⁰ Feltesszük, szinte állandó követként a Birodalomban maradt. (Köblös szerint Aachen és Innsbruck között nem jött haza.²¹) Egy május 21-i királyi megbízólevél is azt támasztja alá – felszólítva a delegáltakat, hogy folytassák kölni és wormsi munkálkodásukat a házasságra vonatkozólag –, hogy 1521 tavaszán több helyütt, szinte folyamatosan tárgyaltak a fejedelmi frigyről.²²

Balbi még egy alkalommal, még korábban járt Köln városában: a birodalmi Tudor követ, Tommaso Spinelli találkozott is vele már V. Károly aacheni koronázása előtt is, 1520. október 20-án. Spinelli arról tudósított, milyen vehemenssen sürgetik a magyar követek a házasság megkötését.²³ (Spinelli 1521 januárjától április végéig volt a Reichstagon, s ott újra találkoztak Balbival.²⁴)

Az 1520 eleji kölni találkozón Balbi beszámolt arról, hogy a magyar udvarba török követ érkezett, mivel I. Szelim elhalálozott. Az új szultán, Szülejmán, „mivel a felek közötti béke lejárt”, azt kívánta, „hosszabbítsák meg és erősítsék meg a régi békét”.²⁵ Az oszmánok követének „nem adtak [sok?] választ”, azért, mert a [béke] a többi keresztény nép számára „esetleg nagy kárt okozhat”.²⁶ A török követet „szép szavakkal fogadták” és „vendégül látták”.²⁷ S ezt azért, hogy „megtudják, hogy a pápa, a császár és más keresztény fejedelmek tudnak-e segíteni”, ugyanis Magyarország nem képes kitartani.

A kölni találkozó után, 1521. február 14-én Balbit a wormsi gyűlésre rendelték. II. Lajos állandó birodalmi képviselője volt, hiszen míg ő március

²⁰ Egy tanulmányomban körüljártam, Balbi követjárása során milyen információkkal szolgált az ún. „szülejmáni ajánlatról, az 1520–21-ben küldött császár küldetéséről. *Adalékok az 1521-es magyar–török viszonyhoz a nyugati követjelentések tükrében = Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. jún. 17–19.) előadásai*, szerk. TÓBER Márta, MALÉTH Ágnes, Szeged, JATEPress, 2015, 21–38.

²¹ [Stephanus KATONA] *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae, ex fide domesticorum ... concinnatae* a Stephano KATONA, Budae, Landerer, 1788–93, I–XII. Tom. XII. Ordine XIX. 196–208.; KNAUZ, Balbi... i. m., 97.

²² DL 38 070.; SOMMER, Balbus..., i. m., I, 592.

²³ „Thambassadors of Hongre incessantly make instaunce for the accomplyshment of theyr mariage with suche hygh wordes ... that were at Coloyn for to com to the coronacion.”: The National Archives [a továbbiakban TNA] State Papers [a továbbiakban SP] 1/ 21 f. 112.; *Letters and Papers Foreign and Domestic of the Reign of Henry VIII*, I–XXI. App., Add. ed. J. S. BREWER, James GAIRDNER, R. H. BRODIE, London, Stationery Office, 1867–1932, [a továbbiakban L&P] III/1. n. 1029.; *Magyar történelmi okmánytár a londoni könyv és levéltárakból, 1521–1717*, szerk. SIMONYI Ernő, I–II, Pest, Bp., MTA, 1859–1875, II, 24–25.

²⁴ BL Cotton MS Vitellius B. XX f. 196r., 224r.

²⁵ „...to declare the dethe of the Turk father of this moderno ... the truce betwene them was expired ... sent to them ... ambassador for to proroge and conferme the olde truce”: BL Cotton MS Galba B. VII. f. 69r–72v.

²⁶ „to whome, regarding the great preiudice that might thereby ensue to the remenant of Cristen-dome, was given no m[uch?] of answere”: *Uo*

²⁷ „... but entertheyned hym with faire wordes”: *Uo*

24-én érkezett meg, a többi magyar követ április elején vonult be a Reichstag üléstermébe.²⁸ Április 3-i beszéde fennmaradt, nyomtatásban is megjelent.²⁹ Hangsúlyozza, Magyarország a 150 éves hősi harc után elgyengülve már nem bírja tovább, idegen segély nélkül nem állhat ellen.³⁰ A török fegyverkezik, az ország lerohanására készül. A fejedelmek viszályai miatt már Róma elvesztésétől kell tartani.³¹ A németek hiúságára igyekszik hatni. „Az igazi, az ősi német erő – úgy mond – már rég elenyészett. Ti nem vagytok többé azok a germánok, kik harci dicsőség tekintetében a rómaiakat elérték, sőt talán felül is múlták”.³² „Mi lehet szegyeteljesebb, mint a törököt szolgálni?”³³ Ha a németek nem állnak most ellen, már csak a saját országukban állíthatják meg a pogányt. Őrájuk hárul a kereszténység védelme. Balbi még egy epigrammát is írt V. Károlyhoz, buzdítandó, hogy szabadítsa meg a kereszténységet Mahomet szektájától.³⁴ Mindez azonban nem vezetett eredményre: a magyar követség szerencsétlensége, hogy éppen aznap, amikor Károly a válaszát fogalmazta, érkezett Wormsba Luther.³⁵ A császárnak egyszeriben a legkisebb gondja is nagyobb lett: válaszában a segélyről említést sem tett, legfeljebb általánosságban buzdította a keresztény uralkodókat.

Miután 1521. április 20-án a magyar követek a Reichstagról visszaindultak, II. Lajos egy újabb megbízatással látta el Balbit: „vigye a befejezésig” Ferdinánd

²⁸ SANUTO, XXX. 135.; TÖRÖK Pál, *A mohácsi vész diplomáciai előzményei = Mohácsi emlékkönyv 1526*, szerk. LUKINICH Imre, Bp., Egyetemi Ny., 1926, 141–192. 152.; MARTIN Aurél, *II. Lajos magyar király követsége a wormsi birodalmi gyűlésen*, Bp., Stephaneum, 1926, 11.; A mantovai őrgrofhoz: *Deutsche Reichstagsakten*. Jüngere Reihe. *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V.* (1519–1555) 1–20. 1893–2009. 1–4. Bearb. von August KLUCKHORN, Adolf WREDE, München – Gotha, Oldenbourg – Perthes, 1893–1905, [a továbbiakban DRTA] II. 838.

²⁹ KNAUZ, *Balbi...*, i. m., 98.; ORTVAY, *Pozsony...*, i. m., III. 226–27.

³⁰ DRTA Jüngere Reihe II. 758.; BALBI (Hieronymi) *Oratio in imperiali conventu Bormaciensi coram divo Carolo caesare ac principibus totius imperii, die tertia Aprilis 1521 per incliti regis Hungariae ac Bohemiae etc.* Vindobonae, Singreiner, 1521. OSzK, App. H. I. 145.; BALBI, *Opera...*, i. m., I, 547–61.; KATONA, *Historia critica...*, i. m., XIX, 242–63.; Georgius PRAY, *Annales regum Hungariae...*, Vindobonae, Shulz, 1763–70, I–V. 46–52.; SOMMER, *Balbus...*, i. m., I, 541–65.; BERZEVICZY Egyed, *Magyarország az 1521-iki wormsi birodalmi gyűlésen*, Századok, 39(1905), 452–56.

³¹ BALBI, *Opera...*, i. m., I, 552.; HOPP Lajos, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban*, Bp., Balassi, 1992, 60.

³² BALBI, *Opera...*, i. m., I, 552.; FRAKNÓI Vilmos, *Werbőczy István a mohácsi vész előtt*, I–II, Századok, 10(1876), 437–69., 597–639. I, 466.

³³ „... quid enim foedus, quid abominabilis dici potest, quam Christianos Turcis servire?”: BALBI, *Opera...*, i. m., I, 550.; KATONA, *Historia critica...*, i. m., XIX, 247.

³⁴ „Nonne satis saevit Mahometi secta nefandi? Nonne satis Scythico tartarus orbe nocens? Hoc derat? nostras in viscera vertere vires?”: *Divo Carolo Caesari Semper Augusto*: SOMMER, *Balbus...*, i. m., I, 544.

³⁵ MARTIN, *II. Lajos...*, i. m., 22–23.

és Anna házassági tárgyalásait.³⁶ Balbi Ferdinánddal is tárgyalt Wormsban a frigyről.³⁷ Lehetséges, a követek még a főherceg udvarába is elmentek. (Egy velencei híradás szerint Flandriában keresték fel.³⁸) Végül megállapodhattak a házasság megkötéséről, mert április 17-én „jutalmul” V. Károly egy egyházi javadalmat is ígért Balbi számára.³⁹ 1521. május 25–26-án került sor Ferdinánd és Anna menyegzőjére.⁴⁰ Az esküvőn valószínűleg Balbi is jelen volt.

A prépost júniusban érkezett vissza, néhány hét múlva azonban újabb misszióra bízta a király. A küldetést előkészítendő, II. Lajos június 30-án VIII. Henrikhez levelet intézett, amiben a török előrenyomulás veszélyeire figyelmeztette, részletesen ismertette a török hadmozdulatokat és főképp a Buda elfoglalására vonatkozó terveket.⁴¹ A szultán célja Magyarország bekebelezése, látván, hogy a kereszténység nem tud segítséget nyújtani a francia király és a császár viszálya miatt. Már a török javában ostromolta Nándorfehérvárt, amikor augusztus 7-én Lajos a tétényi táborból újabb levelet írt, immár Wolsey bíboros yorki érsekhez, lordkancellárhoz, az európai hatalmak kibékítésében kérve közbenjárását, méltatva a kardinális béketeremtő képességét.⁴² Balbit, egyik legmegbízhatóbb, belső hívét, nevelőjét bízta meg, akiben gyermekkorától kezdve megbízik, második szülőjeként tekint rá, aki az államügyekben hűséges és őszin-

³⁶ DL 38 070.; SOMMER, *Balbus...*, i. m., I, 592.

³⁷ MARTIN, *II. Lajos...*, i. m., 18.

³⁸ „... e partito ... Balbi preposito, ... e jurisconsulto e anderá accompagnar don Ferando in Fiandra”: *I diarii di Marino Sanuto*, (MCCCCXVI–MDXXXIII) ... cura di Rinaldo FULIN, Federico STEFANI, Niccolò BAROZZI, Guglielmo BERCHET, Marco ALLEGRI, Venezia, Visentini, 1879–1902, I–LVIII. [a továbbiakban Sanuto] XXX, 376.

³⁹ *Die Reichsregisterbücher Kaiser Karls V.*, hrsg. Lothar Gross, Berlin, Kaiser-Wilhelm-Institut, 1930, n. 1151.; SOMMER, *Balbus...*, i. m., I, 35.; KÖBLÖS, *Az egyházi...*, i. m., 445.

⁴⁰ E. Kovács Péter, *Ferdinánd főherceg és Magyarország (1521–1526)*, Történelmi Szemle, 45(2003) 1–2: 25–44. 26.; ZOMBORI István, *Hatalom és családi viszály: V. Károly és I. Ferdinánd kapcsolata*, Világtörténet, 15(1993), 9.

⁴¹ „... ad Budam ubi nobis Regia est capiendam properabit”: BL Cotton MS Vespasian F. I f. 80r.; SIMONYI, *Okmánytár...*, i. m., 62–65.; L&P III/1. n. 1376. A Vespasianról készült másolatok között a MNL-ben – DF 293 354 – nincs. Részben kiadva: *Documente privitoare la istoria Românilor 1510–1530*, culese Nic. DENSUȘIANU, București, Academia Română, 1892, (Documente privitoare la istoria Românilor culese de E. de HURMUZAKI, II/3) [a továbbiakban *Documente* II/3.] n. 254.; *A Magyarország és Szerbia közötti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, szerk. THALLÓCZY Lajos, ÁLDÁSY Antal, Bp., MTA, 1907 [a továbbiakban *Szerbia*], n. 457.

⁴² „...ad consilium et arbitrium ... Dominationis Vestrae referet, omnibus in rebus ejus fidei demandatis opera, favore, auctoritate, et iussione ... Dominationis Vestrae uteretur.”: BL Cotton MS Vespasian F. I f. 73r. A DF-ben szerepel, de alig használható, a kép félig behajtva készült. DF 293 354. p. 39.; SIMONYI, *Okmánytár...*, i. m., I. 65–67.; L&P III/2. n. 1476.; részben idézi Ortvay, aug. 8-ra datálva: ORTVAY, *Pozsony...*, i. m., III, 227.

te tanácsadója volt. A bíboros vegye úgy, hogy mintha saját szájával és szívéből szólna.⁴³ (Egyébként Balbi járt már Angliában, s lehettek angliai kapcsolatai.⁴⁴)

A király már korábban tervbe vette, hogy Balbit bízta meg a követséggel. Napokkal ezt megelőzően I. Zsigmond lengyel király a császár figyelmébe ajánlotta a prépostot, s kész tényként beszélt küldetéséről. Sőt, a lengyel uralkodó a saját nevében is megbízatással látta el.⁴⁵ Egy Mercurino Gattinara birodalmi kancellárhoz írott levelében Balbi is tanúbizonyságát adta, hogy Zsigmondot is képviseli, hiszen a „calamitas” Lengyelországot is sújtja, s ha nem kap segítséget, az is elpusztul.⁴⁶

Habsburg Mária is felkarolta a megbízatást, s közbenjárt a prépost érdekében V. Károlynál.⁴⁷ A királyné úgyszólván saját követeként kezelte Balbit, tőle is kapott megbízást bátyjához, mondván, személyesen érte tesz mindent.⁴⁸ Felhívta bátyja figyelmét, Magyarország nem csak a „kereszténység védőpajzsa”, hanem Károly, és fivérük, Ferdinánd országaié is.⁴⁹ A magyar királyi házzal való örökösödési szerződés alapján „örök kötelességük”, hogy az „ő házuk” védelmet nyújtson a királyságnak.⁵⁰ Balbiban megbízhat, hiteles információkkal szolgál,

⁴³ „...ut optimum amicum diligere sed ut tutorem et prope parentem alterum, ... teneram et pubescentem nostram aetatem summa cum fiducia. Elegimus ex consiliarijs nostris ... oratorem quem nobis semper sincerissimum que sumus experti, et quo olim preceptore solertissimo, ... nostrarum rerum consultore ac ministro fidissimo usi sumus, eique tantum confidimus. ... Rogamus ... Paternitatem Vestram ut cuicquid nunc in persona nostra pertractabit eadem ita accipiat ac si totum ex ore et precordiis nostris emanarent”. BL Cotton MS Vespasian F. I f. 73r.

⁴⁴ 1492-ben vagy '93-ban távozott Párizsból. Percy Stafford ALLEN, *Hieronymous Balbus in Paris*, English Historical Review, 17(1902) 417–428. 427.; Szodómia vádjával gyanúsították meg, a vizsgálat elől menekült. A sértett epistolája: Publio Fausto ANDRELINI, *De fuga Balbi ex urbe Parisia*, Paris, Baligault, 1494, OSzK RNYT. Inc 717.; SOMMER, *Balbus*, I, 290–91. Retzer, Knausz és Ábel nem osztja, hogy Angliában is megfordult volna. Joseph Friedrich von RETZER, *Nachrichten von dem Leben und den Schriften des ehemaligen Bischofs von Gurk Hieronymus Balbus*, Wien, Stahel, 1790, 12.; KNAUZ, *Balbi...*, i. m., 19–20.; ÁBEL, *Magyarországi...*, i. m., 33.; Megerősíti angliai tartózkodását: BOTLIK Richárd, *VIII. Henrik angol király magyar szövetségesei*, Kaposvár, E-book Könyv-ház, 2013, 48.; illetve SOMMER, *Balbus...*, i. m., I, 18., 39.

⁴⁵ *Actenstücke und Briefe zur Geschichte Kaiser Karls V. Aus dem K. K. Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien*, hrsg. Karl LANZ, (Monumenta Habsburgica, II/1) Wien, k. k. Hof- und Staatsdruckerei 1853, [a továbbiakban Mon. Habs. II/1.] n. 67.

⁴⁶ DF 276 723.; Mon. Habs. II/1. n. 70.

⁴⁷ Mon. Habs. II/1. n. 70.; *Correspondance de Marie de Hongrie avec Charles Quint et Nicolas de Granvelle*, 1. 1532 et années antérieures, éd. Laetitia GORTER VAN ROYEN, Turnhout, Brepols, 2010, n. 2.; Wilhelm BUSCH, *Drei Jahre englischer Vermittlungspolitik 1518–1521*, Bonn, Marcus, 1884, 172.

⁴⁸ „...j'ay ordonne messire Jheromme vous dire de ma part ... et tout ce que lui ferais de par moi”: Mon. Habs. II/1. n. 70.; *Correspondance de Marie...*, i. m., n. 2.

⁴⁹ „... qui est le bolleuart de toute la chrestiennete, et particuliers de voz royaumes et nostre frère”: *Uo*.

⁵⁰ „...je vous supplie, que a toutte diligence a vous possible vouloir ayder le roy et cestuy royaume,

„bölc és tapasztalt”, aki már sok szolgálatot tett a házuknak, különösen a fejedelmi frigyek ügyében.⁵¹ Egy „nagy püspök” levelét viszi magával,⁵² aki feltehetően Szatmári György pécsi püspök, kancellár.⁵³ Gattinara is megerősíti, Balbi a királynétól is hoz levelet, amelyeket tovább is küld Károlyhoz.⁵⁴ Rendelkezünk még egy, Balbi által Gattinarához intézett levéllel, melyet indulása előtt írt.⁵⁵ E szerint teljes felhatalmazása van a magyar király nevében egyezményeket és szövetségeket kötni „más” uralkodókkal is. Ha sikerül megegyezni, számba is venné, a fejedelmek mekkora erő felállítására vállalnak kötelezettséget, hány lovas és gyalogost tudnak kiállítani.⁵⁶

Balbi 1521. szeptember 1-én az Antwerpenben tartózkodó⁵⁷ V. Károly előtti tett oratio-ja ugyan nem maradt fenn, de bekerült – Richard Wingfield és Tommaso Spinelli tolmácsolásában – a Wolsey kancellárnak küldött tudósításokba.⁵⁸ Erről külön tanulmányban számoltam be,⁵⁹ a helyütt csupán alapvető fontosságú részeit foglalom össze.

lesquels perpetuellement et a tousiours serons tenus et oblige a vous et a nostre maison.”: *Uo.*

⁵¹ „... est en bonne auctoritate, ... ung homme bien experiméte at saige ... qu’il est italian ... les grans seruices, comme vous scaues, qu’il a faiz au commencement et perfection du mariage de moy et de ma belle seur, et aultres affaires de nostre maison, car il c’est tres bien employe ... en mes affaires”: *Uo.*

⁵² „... et le roy et son conseil l’ont asseure par lettres patentes d’une grosse eueshe”: *Uo.*

⁵³ Kapcsolatuk bizalmas volt, Szatmári faragott belőle diplomatát. TÓTH-SZABÓ Pál, *Szatmári György primás (1457–1524)*, Bp., MTA, 1906, 296. Balbi dominusának nevezte, ő familiárisaként tekintett rá. HERMANN, *Egy humanista...*, i. m., 229.; KUBINYI, *A királyi...*, i. m., 5–6. Szatmári magántitkárának titulálja: HORVÁTH, *Az irodalmi műveltség...*, i. m., 232.

⁵⁴ „... l’ambassador de Hongerie ... m’a aussy baille unne lecture de la reyne de Hongherie, vostre seur, que je vous envoie toute close”. Mon. Habs. II/1. n. 114.

⁵⁵ DF 276 723.; Mon. Habs. II/1. n. 70. Mária fenti levele is említi. „en la charge qu’il porte par devers vous”. Mon. Habs. II/1. n. 70.; *Correspondance de Marie...*, i. m., n. 2.

⁵⁶ „... apud Caes. maiestatem, quam regem Angliae, ... pro ope regno Hungarie ferenda totius viribus laborandum. ... contra hostes fidei coniunctis viribus arma suscipiantur. ... ad pactiones et federa nomine regis Hungariae apud alios principes devenero, eumque inseram et astringam. Habeoque ipsius obligandi plenam facultatem. ... declarem quantum equitatus et peditatus aliaque ad bellum oportuna sit in medium collaturus, et ad ipsum nomine procuratio astringam.”: DF 276 723.; Mon. Habs. II/1. n. 70.

⁵⁷ 1521. júl. 15-től Antwerpenben, aug. végén Brüggeben, azután újra Antwerpenben. *Politische Korrespondenz Kaiser Karls V.* [POLKA WEB] hrsg. HORST RABE, Heide STRATENWERTH, [http://karl-v.bsz-bw.de/rech/itinerar.htm – 2017. okt. 4.]; Joyceline G. RUSSELL, *The Search for Universal Peace: the Conferences at Calais and Bruges in 1521*, Historical Research, 44(1971), 162–193. 177. Szept. 2-án már Brüsszelben: Haus-, Hof- und Staatsarchiv des Österreichischen Staatsarchivs, Wien [a továbbiakban HHStA] Staatenabteilungen B. Ausserdeutsche Staaten, Schweiz 1. Gruppe Fasc. 6/3. f. 38r–38v.: *Politische Korrespondenz...*, i. m., n. 105084.; TNA SP 1/23 f.40.; L&P III/2. n. 1537.

⁵⁸ Keltezetlen. BL Cotton MS Galba B. VII. ff. 69r–72v. Regeszta: L&P Henry VIII. III/2. 1532. 631–633.

⁵⁹ *Követjelentés Magyarország állapotairól 1521-ből = Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi*

Balbi augusztus végén érhetett Németalföldre. A „velencei származású, rendkívüli tudással bíró” követ beszámolt Magyarország állapotairól.⁶⁰ Azt kívánja, „a császár nyilvánítsa ki, mi a szándéka”, mert az ország „nem képes kitartani” a török ellen külső segítség és támasz nélkül”. „[Az országnak] nincs pénze”, „nincsenek gyalogosai, nincs utánpótlása és hadianyaga”, „nincs is másuk csak nagyszámú könnyűlovas”; „nincs megfelelő katonai szolgálat” és „ellenségeik haderejével összevetve az ország hadereje” „Mátyás király elveszítése óta csaknem semmivé lett”. Nándorfehérvár ugyan „erős vár, és jól fel van szerelve”, s „ki fog tartani, ha segítséget kap, de ha elveszik, az egész ország el fog veszni”.⁶¹ Sőt, „Nándorfehérvár és Buda között még jó néhány vár áll”.⁶² A döntő momentum az, ha „segítséget kapnak”, „ha felszerelik őket”, akkor tarthatnak ki – ezzel azt kellett sugallnia, hogy egy gyorssegély még mindig üdvözítő lehet.

A követ kihasználja az 1515-ös a Habsburg-Jagelló örökösödési szerződés ütőkártyáját is. Azt is hangsúlyozza, hogy Károly „a közöttük lévő kölcsönös rokonság” okán is köteles segítséget nyújtani, „mely király ura és a [császár] fivére, Ferdinánd között nemrégiben kovácsolódott”. Arról is szólt, hogy megbízatása van, hogy a pápával és más fejedelmekkel is kössön szerződést és egyezséget.⁶³ (Valóban volt megbízatása Rómába is menni.⁶⁴) Sokáig várt a császár döntésére, aki azonban halogatta a válaszádat. A követ türelme fogytán volt, ezért léphetek életbe más tervek. Lehetséges, már ekkor tervbe vette, hogy a francia királyt is felkeresi. Ez az opció újra és újra felmerült decemberig (lásd alább). A magyar vezetés eszköztárában benne rejtőzhetett az is, hogy a Valois-khoz fordul. Balbi azt is mondja, „más ügyekben” is van egyéb felhatalmazása, amit nem konkretizál, majd később fogja „bővebben kifejteni, mivel van megbízva”.⁶⁵ A császár is tarthatott attól, a magyar követ elmegy Franciaországba, s a Valois-k karolják fel a kereszt ügyét.⁶⁶

László tiszteletére, szerk. BÁRÁNY A., DRESKA Gábor, SZOVÁK Kornél, Budapest – Debrecen, DE-ELTE-PPKE, 2014, I-II. II. 483–494.

⁶⁰ „... a Venetian borne and reputed of a singular lernyng”: BL Cotton MS Galba B VII. f. 69r–72v.

⁶¹ „... Belgrado, ... a strong castelle and metely well furnyshed that ... hold yet and shall resist being succurred and if suche place be lost, ... all the realme shalbe lost.”: *Uo*.

⁶² „... also that betwene Belgrado and Buda ben diverse places able to resist in case be furnished”: *Uo*.

⁶³ „... in charge to entre ... with the pope and other princes into any treatie and amitie.”: *Uo*.

⁶⁴ „... apud pontificem pro ope regno Hungarie ferenda totius viribus laborandum.” Mon. Habs. I/2. n. 235.

⁶⁵ „... he wolde shewe more largely with other matiers to hym comytte”. BL Cotton MS Galba B VII. f. 69r–72v.

⁶⁶ 1529-ben VII. Kelemennek írt oratio-jában megerősíti, volt felhatalmazása a Franciaországgal való szövetség megkötésére: „facta simul spe, fore ut Franciscus I. ... Franciae [rex] foederi acce-

A magyar kormányzat arra is hajlandó lett volna, hogy Velencét befeketítve próbáljon meg tőkét kovácsolni: a követnek arra is „felhatalmazása volt, hogy elárulja, kik azok, akik a törököt királya ellen uszították és pénzelték”.⁶⁷ Nyilván Velencére gondolt. S ha szükség lett volna rá, Balbi esetleg egy Velence-ellenes egyezségről is hajlandó lett volna tárgyalni.

Mindezek ellenére a császár azt válaszolta, hogy azt tudja ígérni, hogy „minden tőle telhetőt megtesz”, hogy rávegye a rendeket arra, hogy „valamiképpen gondoskodjanak a magyarokról”, és „nyújtsanak gyógyírt bajaikra”. Mindazonáltal tudtára adja a követnek, „nem valószínű, hogy segítséget tud nyújtani”.⁶⁸

A császár vonakodása miatt fordult Balbi Anglia felé. A követ a császártól sokat már nem remélhetett, hiába húzta el az örökösödési szerződés megújításának a „mézesmadzagját”. Az angol követekkel tárgyalva került szóba, hogy Balbinak felhatalmazása van szövetséget kötni Angliával is.⁶⁹ Erről beszámolt VII. Kelemen előtti, 1529-es oratiójában is.⁷⁰ A prépost elmondta az angol megbízottaknak, hogy nagyon örülne, ha „[Wolsey] haladék nélkül eljárna ügyében”, és találkozna is vele, mivel sürgősen „Rómába is mennie kell”.⁷¹ Erre az angol követek azt mondták neki, hogy „találkozni fog” a kancellárral, mivel „ő is ide tart” (Calaisból).⁷²

A néhány nappal később érkező hír azonban felborította a terveket. Szeptember 10-én jelentették Wolsey követei, hogy a Magyar Királyság „legerősebb várát, az ország kapuját, mely minden más várnál jobban szolgálta az ország védelmét és határainak őrzését”, elfoglalták a törökök.⁷³ Bár úgy tűnhetett, hogy Belgrád eleste a császárt is arra készíti, hogy átgondolja álláspontját, Balbi elha-

dat”: *Hieronymi Balbi Episcopi Gurcensis Oratio habita coram Clemente VII. de confederatione nuper inita, paceque universali, atque expeditione adversus Turcas*, Roma, Calvo, 1530. f. 79 r. [OSzK, Régi Nyomtatványok Tára, App. H. 207.] BALBI, *Opera...*, i. m., I, 577–643.; RETZER, *Nachrichten...*, i. m., 95.; Uő, *De vita et scriptis Hieronymi Balbi*, = BALBI, *Opera...*, i. m., I, lii.; SOMMER, *Balbus ...*, i. m., I, 568–78.

⁶⁷ „... the ostension of those that have incyted ... the Turkes against his maister”: BL Cotton MS Galba B VII. f. 69r–72v.

⁶⁸ „... he myght not assist the kyng his good brother”: *Uo*.

⁶⁹ „... he hath in comission to resorte to the kynge hyghness not ounley for to demonstre[t] their adversities and dissire assistance but also to renew the ancien confederations”: *Uo*.

⁷⁰ BALBI, *Oratio habita coram Clemente VII.*, = BALBI, *Opera...*, i. m., I, 582.; RETZER, *Nachrichten...*, i. m., 95.; RETZER, *De vita...*, i. m., lii.

⁷¹ „... for the urgent necessitie he hath to go to Rome”. BL Cotton MS Galba B VII. f. 69r–72v.

⁷² „... we supposed ... he will come thitherward”: *Uo*.

⁷³ „... newes ben comin ... the Turks have taken Belgrade, which towne was the [e]ntre of Hongre of situation and of strengist served above all others for the conservation and defence of the realme on that side”: TNA SP 1/23 p. 50.; L&P III/2. n. 1561.; SIMONYI, *Okmánytár...*, i. m., II, 25–28.

tározása, hogy közvetlenül Angliába megy, csak erősödött: „Kegyelmességedhez [Wolsey] és Őfelségéhez [VIII. Henrik] szándékozik folyamodni”, hiszen a bíboros „a legjobb tanáccsal tud szolgálni” és „az ő megbízatása hasznára lesz”, ő meg fogja mondani, „mi utat lesz legjobb követnie”.⁷⁴ A birodalmi velencei követ, Gasparo Contarini már egy nappal ez előtt megírta a Signoriának, hogy a császárnál tartózkodó magyar követ úgy döntött, hogy Calais-ba megy és közvetlenül Wolsey-hoz fordul.⁷⁵

Angliának ekkoriban az a legfontosabb, hogy a Birodalom egyelőre nincs közvetlen veszélyben, Ferdinánd meg tudja oldani Magyarország és saját tartományai védelmét. A 10-i híradásból az is kiderült, hogy a főherceg 3000 gyalogost szerelt fel és fizet három hónapra.⁷⁶ A nagyhatalmi politikában Nándorfehérvár eleste még annyira nem érezte hatását, hogy az angol politikának gyorsan lépnie kellett volna. A Tudorok ugyanis ekkor a császár szövetségében hadban álltak I. Ferencsel, s leginkább az érdekelte a kancellárt, a császár leköti-e magát és a francia háború helyett segítséget nyújt Magyarországnak. Wolsey éppen egy békekonferencia összehozásán ügyködött, amit az őszre terveztek Calais-ban.

Az angol követek szeptember folyamán többször is találkoztak Balbival, aki ekkor már elárulta nekik, hogy a „francia királyhoz is van megbízatása”, s magától a „császártól is, hogy békét kössön”. Az angol követek rögtön biztosítják arról a követet, hogy Balbi „Őkegyelmessége [Wolsey] iránymutatásával meg fogja látni, mi a legjobb a számára”.⁷⁷ Nehogy véletlenül most elmenjen a Valois-khoz. 13-án újra tárgyaltak Brüsszelben „az angolok szállásán”, s jelentették, a követ már „elszánta magát”, hogy elinduljon Calais-ba Wolsey-hoz.⁷⁸ Balbi kijelen-

⁷⁴ „... make all possible instaunce for the resolucion of themperor towching thassistance he loked to have. ... he is determynd to resorte unto your grace and to procede towards the Kyng, as shalbe most expedient for his charges, with yor grace best counsell”: *Uo*.

⁷⁵ *Calendar to the English Affairs, existing in the Archives and Collections of Venice*, ed. Rawdon BROWN, I-III. 1202–1526, London, Stationery Office, 1864–69 [a továbbiakban *Calendar Venice*], III. n. 331.

⁷⁶ „Don fferdinando had sent to the kyng his master 3000 fotemen paid and provided for thre moneths wages”: TNA SP 1/23 p. 50.

⁷⁷ „... he shoved us to have playne power and charge towarde the ffrenche Kyng anf to require and persuade hym for the wele of Cristendome truce or peax with themperors consent, ... we showed hym that by your grace[’s] direccion he wolde knowe what way is best for hym counsailing hym, to folowe yor advise in ene thyng”: *Uo*.

⁷⁸ „... determenyd to have shortlye resortyed unto your grace ... shall approchehe intendencyth to be at Calles”: TNA SP 1/23 p. 55.; L&P III/2. n. 1570.; SIMONYI, *Okmánytár...*, i. m., II, 32–36., BOTLIK, *VIII. Henrik...*, i. m., 49. Wolsey aug. 2-án érkezett Calais-be, majd 20-a után Brüggeben is tárgyalt, s 29-e után ott tartózkodott nov. 24-ig. THOMAS RYMER, *Foedera, conventiones, literae, et cujuscunque generis acta publica inter reges Angliae*, I-XX, London, Tonson, 1704–1735, XIII. 749–750.; *Négociations diplomatiques entre la France et l’Autriche durant les trente premières années du XVIe siècle* publiées par André Joseph GHISLAIN LE GLAY, I-II, Paris, Imprimerie Royale, 1845, II.

tette, mindenben „őkegyelmessége tanácsát akarja követni”.⁷⁹ Az az uralkodója utasítása, bárhog is cselekszik a lordkancellár, az ő útmutatását kövesse.⁸⁰

A kardinális betegsége miatt azonban nem fogadta II. Lajos követét. Mindazonáltal Balbi állandó kapcsolatban kívánt lenni a kancellárral, ezért kérte, hogy bízson meg egy „káplánt”, aki állandóan vele lenne, és aki révén így közvetlenül információkhoz jutna, s Wolsey üzenhetne neki, „amikor csak kívánja”. De Wolsey hetekig nem reagált, így Balbi csak szeptember végén indult el hozzá a konferencia színhelyére.⁸¹ A *Chronicle of Calais* egyenesen azt állítja, hogy „Magyarország kancellárja” jött a városba, igaza lehet viszont abban, hogy a tanácskozás összes résztvevőjével akart tárgyalni.⁸²

A követ tisztában volt azzal is, mielőtt bármilyen döntésre jutna a kancellárral, fel kell keresnie „magát a királyt is”, de az angolok biztosították, hogy „[a király] Őkegyelmessége [azaz a bíboros] távollétében semmiről sem fog határozni”.⁸³ Így körvonalazódni látszott az is, Angliába is kell utaznia. Erre fel volt készülve, hiszen a követnek „magától a királytól saját kezű megbízása és felhatalmazása” van, hogy VIII. Henrikkel is tárgyaljon.⁸⁴

A szeptember 13-i angol követjelentés szerint ekkorra megérkeztek az esztergomi érsek és mások levelei a magyar követhez.⁸⁵ Az ilyen levelek kivonatát (*ex litteris*-ként) az angol diplomaták rendszerint azon nyomban csatolták Wolsey-nak, de azok ma már nincsenek a jelentés mellett. Így azt sem tudjuk, mit írtak. A követek lakonikusan csak annyit mondanak, „minden nagy veszélyben van” Magyarországon.⁸⁶ (Van egy 1521-e hírszerzés, amely II. Lajos – és a British Museum katalógusa szerint – „miniszterei”, például Szatmári György

n. 153.; Garrett MATTINGLY, *An Early Nonaggression Pact*, *Journal of Modern History*, 10(1938), 1/March: 1–30. 20.

⁷⁹ „... he wyll not fayle to followe yor graces advis”: TNA SP 1/23 p. 55.; L&P III/2. n. 1570.

⁸⁰ „... hath ... commandment ... from his master, to be ordered in all his charge the advice and counsaill of your grace”: BL MS Cotton Galba B. VIII f. 77r.

⁸¹ „... dissired ... to appoint som chaipayne or other such persounys of your grace by this he myght be contynually addressed to your presence”: *Uo.*

⁸² „...to speke to the great counsell.” *The chronicle of Calais, in the reigns of Henry VII and Henry VIII to the year 1540*, ed. Rchard TURPIN [John Gough NICHOLS] London, Camden, 1846, 31.

⁸³ „... he supposyd yor grace byfore ye wolde take any resolucion wt hym, wyll have hym to go to the kyngs highnes, the whyche shall also nothyng determynet in your graces absens”: BL MS Cotton Galba B. VIII f. 77r.

⁸⁴ „... havyng so in charge to doo as shall appere by a lettre of the kynge hys maisters owne hand directyd unto the same”: TNA SP 1/23 f. 55.; L&P III/2. n. 1570.

⁸⁵ A válaszott esztergomi érsek ekkor Szatmári György.

⁸⁶ „... all is ther in grete danger.” TNA SP 1/23 p. 55.

leveleit kivonatolja. Ez utóbbi egy másik levél lehet, de ennek is a fő mondandója Belgrád eleste.⁸⁷⁾

Az új hírek fényében Balbi még szeptember derekán megpróbálta megtudakolni, mit gondol a császár a megváltozott helyzetben.⁸⁸ De nem sikerült Károly színe elé jutnia. Végül úgy döntött, nem vár a császárra – Károlyt lekötötte a francia háború Namur és Hennegau határán. Még az angol követek is furcsállták, hogy Károly nem reagált „Magyarország panaszaira”, hiszen az ő domíniumai is a szomszédságában fekszenek, s közel kerültek az oszmánokhoz. Pedig ő „sokkal könnyebben nyújthatna segítséget, mint bárki más”.⁸⁹ A török invázió azonban nem foglalkoztatta a császárt.⁹⁰ Wolsey-nak írt, 11-i levelében sem szólt egyébről, mint a franciák elleni háborúról.⁹¹ A császár annyit tett ugyan, hogy utasította Magyarországgal határos tartományait, hogy adjanak segítséget, „gyalogságot, ágyút, fegyvert”, de kijelentette, „dőreség lenne” ennek oltárán „feláldozni és elveszíteni” a saját erejét.⁹²

Az angolok azt is látták, hogy a hadszíntéren történtek a császár számára nem sok jóval kecsegtettek, így Wolsey a békéért való közbenjárásával kisegíthetné Károlyt és kivonhatná a konfliktusból. A kancellár is arra jutott, hogy a török győzelem a béke irányába mozdíthatja ki a harcokba bonyolódó feleket, s így a mérleg nyelvként Anglia tetszeleghet a békeszerző szerepében. Meg is volt ehhez a kellő alap: a Tudorok rendszeresen kaptak „török” híreket, a rodoszi johannitákon, Velencén és Raguzán keresztül.⁹³

Nándorfehérvár eleste – igaz, csak egy héttel a hír érkezte után – mégis arra bírta V. Károlyt, hogy lépéseket tegyen. Annál többet azonban nem tett, mint írt Wolsey-nak,⁹⁴ és figyelmébe ajánlotta a magyar követet, továbbá VIII. Henriket is arra kérte, támogassa az oszmánok elleni védelmet, mivel azok Magyarország „maradékát is hamarosan leigázzák”.⁹⁵ A császár nehezményezte, hogy őt megkerülvén Wolsey tetszeleghet a megmentő szerepben, s fogadhatja II. Lajos követét a franciák színe előtt Calais-ban, ami révén a Valois-k számára kedvezőbb béke születhet. Nem akarta azonban, hogy ő váljék a kereszténység ügyének kerékkötőjévé. Viszont azt sem óhajtotta, hogy Anglia egy a

⁸⁷ „... Turcas capta Nandoralba”: BL Cotton MS Vespasian F. I f. 26r-27r.

⁸⁸ TNA SP 1/23 p. 55.; L&P III/2. n. 1570.

⁸⁹ „... themperor ... prochayneth of hys dominions of Allmayne unto the realme of Hongarye ... maye convenientlye gett assistens then any other”: *Uo.*

⁹⁰ Gattinara, Badajoz és a császár levélváltásai. Mon. Habs. II/1. n. 76–80, 82–88, 90–101.

⁹¹ Mon. Habs. II/1. n. 89.

⁹² *Calendar Venice*, III. n. 27.

⁹³ *Calendar Venice*, III. 206., 272., 282., 304.; SANUTO, XXX, 208., XXXI, 181., 239–240.

⁹⁴ TNA SP 1/23 p. 58.; L&P III/2. n. 1586.

⁹⁵ *Uo.*

kereszténységnek nyújtandó segítség ürügyén magára hagyja a Habsburgokat a franciák elleni harcban. Mindazonáltal a Habsburgok szeptemberben még nem tudhatták, mennyire fog a török előretörni a Birodalom felé, s a császár is úgy látta, az oszmánokkal a hátában még inkább a Tudorokra van utalva, s mindenben Wolsey rendelkezésére állott. A bíboros kénye-kedve szerint irányította a calais-i tárgyalások menetét, hiszen „a keze ügyében” volt a magyar követ, aki első kézből adhatott információt. Calais-ban a „török ügyet” így már ő adta elő a saját szája íze szerint.

A lordkancellár „nagy tisztességgel fogadta” a követet „mindvégig amíg Calais-ban volt”.⁹⁶ Balbi „őszintén” tárgyalt a bíborossal, aki azonban egyelőre úgy nyilatkozott: VIII. Henrik csak akkor tud segíteni, ha a fejedelmek békét kötnek.⁹⁷ A franciák is értesültek Balbi Calais-ba érkezéről, és tisztában voltak a helyzettel, az elesett „kulcs”, Belgrád fontosságával.⁹⁸ Wolsey viszont nem „adta ki a kezéből” Balbit. Szeptember 29-én, majd október 1-én az ő tolmácsolásában tárgyalták a török kérdést.⁹⁹ Nagy beszédet tartott a béke érdekében, hivatkozva a Balbitól szerzett friss híreire. A török „a kereszténységet készül felfalni és elnyelni”, Magyarországot, „a kereszténység szilárd és erős védőbástyáját” („ferme et fort bolovart de ladicte chrestienté”) „mint egy kiéhezett oroszlán megtámadta”, és „az egészét meg akarja kaparintani”. A segély ügyében felajánlja az angol király segítségét. De ha nincs összefogás, félő, az ország egésze is elveszik. Ennek érdekében felkeresi a francia királyt is.¹⁰⁰

⁹⁶ „... the Cardinall honorably entertayned duryng his abode in Calayce.” [Edward HALL] *Hall's chronicle; containing the history of England, during the reign of Henry the Fourth, and the succeeding monarchs, to the end of the reign of Henry the Eighth*, London, Johnson [etc.], 1809, 627.

⁹⁷ „... l'ambassadeur de Hongrye deuers le legat, et eut icelluy ambassadeur audience en noz presencez et d'aucuns de conseil d'Angleterre. Et combien que par lesdits ambassadeurs et legat ayent este dites plusieurs belles et honnestes parolles ... le roy de Hongrie aura petite ayde du roy d'Angleterre separement sans les aultres grandz princes de la chrestientte”: Mon. Habs. II/1. n. 109.

⁹⁸ Du Prat titkára szerint: „... arriva à Calais ung ambassadeur du Roy de Hongrie, lequel venoit par devers les princes chrestiens pour demander secours pour ledict Roy de Hongrie, ... contre le Turc, qui peu de temps auparavant avoit prins la ville de Bellegrade, qui est la clef dudict royaume de Hongrie”: *Journal de Jean Barrillon, 1515-1521*, publié par Pierre DE VAISSIÈRE, I-II. Paris, Renouard, 1899, II. 265.

⁹⁹ RUSSELL, *Search...*, i. m., 182.; BUSCH, *Drei Jahre...*, i. m., 172.

¹⁰⁰ „... le Turc, ne dort, mais comme lyon affamé s'est mis sus pour engloûtir et dévorer ladite chrestienté, ... est desjà y est entré, et invahi, ... le royaume de Ungrie, y a prins á force aucuns des principaulx chasteaulx et forteresses, menassant e prendre et occuper toute la reste qu'il pourra faire, si par le secours et ayde des autres princes chrestiens n'y est résisté, comme il m'a esté ce jourd'huy dit par l'ambassadeur du roy de Ungrie ... je désiré, ... voyre me transporteray en ma personne devers le roy très-chrestien.” *Papiers d'État du Cardinal de Granvelle* d'après les manuscrits de la bibliothèque de Besançon, sous la direction de Ch. WEISS, I-IX. Paris, Imprimerie Royale, 1841-52, I. n. 33.; L&P III/2. n. 1816.

Gattinara kancellár is válaszolt Wolsey-nak.¹⁰¹ Kijelentette, a császár szívesen nyújtana segítséget a kereszténység kulcsának, Magyarországnak („clef principale de la chrestienté”), amelynek „jó és erős várait elfoglalta a török”, ha nem kötné le és nem tartaná vissza a háború. Utalt arra is, ami Balbi előadásában hangsúlyozottan szerepelt, miszerint a török a létező békét és szerződést sértette meg.¹⁰² Gattinara és a császár másik calais-i megbízottja, Bernardo de Mesa, Badajoz püspöke beszámoltak a török ügy tárgyalásáról.¹⁰³ Megerősítették, a magyar király „az angol király segítségét kéri”.¹⁰⁴ Gattinara azonban jó véleménnyel volt a nagy hévvel munkálkodó követről. Kérte is a császárt, adjon neki végre választ – amit még Wormsban ígért –, s „válaszoljon a leveleire”. E szerint Balbi még Calais-ből is írt a császárnak, még mindig bízva segítségnyújtásában. Gattinara is méltatja, mennyi jó szolgálatot tett Balbi a Habsburgoknak, emlékeztetve Károlyt Anna és Ferdinánd házasságkötésére. Ha másért nem is, „gondoljon a királynéra”, a neki tett szolgálataira.¹⁰⁵

A császár szeptember végén – Andrea dal Burgo jelentéseit kézhez kapva – kezdte belátni, mekkora a veszély: a török „győzedelmeskedett és megerősödött”.¹⁰⁶ Még nem tudhatta, hogy a török megindul-e tovább Buda, esetleg a Birodalom felé. A velenceiek még október közepén is nagy hadi készülődésről számoltak be.¹⁰⁷ A szultán, legalábbis ekkor még úgy tudták, farkasszemet nézett a magyar erőkkel a Száva túlsó oldalán. Anglia római követe arról adott hírt, hogy a török Itália ellen készül.¹⁰⁸ Talán lehetett volna most esély arra, hogy V. Károly hajlandó legyen békét kötni. Már úgy is nyilatkozott, hogy „segítséget

¹⁰¹ *Papiers d'État de Granvelle...*, i. m., I, 211.

¹⁰² „... qu'icelly commung ennemy, violant les traitez et convenances qu'il avoit faict naguères avec l'ambassadeur deu roy d'Hongrie, s'est levé contre le royaume dudict Ungrie, ..., et y a já prins et gagné certains bons et fors chasteaulx, en ce temps que ledict empereur, ailleurs empesché et occupé, ne peult bonnement, comme il vouldroit, assister et vailler secours audict roy”: *Papiers d'État de Granvelle...*, i. m., I, 212.

¹⁰³ Mon. Habs. II/1. n. 111.

¹⁰⁴ „... pour requerir l'ayde et assitance dudict roy d'Angleterre”: *Uo.*

¹⁰⁵ „... pour ce que scauez ce que luy promistes a Vormes, et les lectres que vous luy baillastes ... et qu'il a beaucop seruy en ces mariaiges, et est homme pour vous bien servir encoures, et que je le treve plein de bon zele, que M. le legat icy l'extime et en tient bon compte ... et en faisant responce a ses lectres luy escripre, que, tant pour l'amour de la reyne, ... que pour le services qu'il ha faictz et esperez et aussy pour ses vertuz le aurez tout jour pour recomande”: Mon. Habs. II/1. n. 114.

¹⁰⁶ „... le Turc gagne et se fortifie contre la chrestiente”: Mon. Habs. II/1. n. 112.; L&P III/2. n. 1616.

¹⁰⁷ *A Magyar tud. akadémia Történelmi bizottságának oklevél-másolatai*, ismerteti ÓVÁRY Lipót. 1. füz. A Mohácsi vész előtti okiratok kivonatai, Bp., MTA, 1890, I. n. 1150.

¹⁰⁸ *Calendar of Letters, Despatches and State Papers relating to the Negotiations between England and Spain*, ed. G. A. BERGENROTH, Pascual DE GAYANGOS, I-III/1., Suppl. I-II, 1485–1526, London, Stationery Office, 1862–1873. [a továbbiakban CSP Spain] II. n. 285.; 350–352., 364.

nyújtunk a hitetlenek ellen”.¹⁰⁹ Még a pápát is arra próbálta meg rávenni, hogy járuljon hozzá „a török visszaszorításához”.¹¹⁰ Kijelentette, hozzá fog járulni a bíboros által kezdeményezett békéhez.¹¹¹

A felek mindazonáltal hiába is várták, a császár ennél kézzelfoghatóbb lépésekre nem volt hajlandó, így Wolsey is kivárt. Hiába fogadta Balbit, „valódi” választ egyelőre nem adott. A francia-Habsburg harcok is tovább folytak, előrelépés nem történt. Wolsey is legfeljebb már csak egy fegyverszünetben bízhatott.¹¹² A patthelyzetben Balbi sem tudott egyelőre Angliába menni. Amit Angliából időközben sikerült megtudnia, mindössze annyi volt, hogy Henrik sajnálkozását fejezte ki, hogy Belgrád elesett. Igaz, sürgette Wolsey-t, hogy jöjjön haza, mivel a török ügyet ő is meg kívánta vitatni.¹¹³

A magyar követ még mindig bízott abban, hogy a császár is valóban tesz majd lépéseket a béke érdekében. Visszatért és két hónapig követte Károlyt Brüsszel és Oudenaarde között.¹¹⁴ A konferencián Wolsey október 16-án újra tárgyalta a magyar kérdésről, de még kivárt, hogy mi lesz a franciák és a Habsburgok álláspontja.¹¹⁵ A francia király csak október végén nyilatkozott.¹¹⁶ Mindenesetre az is napirenden lehetett, hogy a magyar követ a francia királyhoz is forduljon, hiszen a császárt arról tudósította római követe, hogy a szentszéki magyar követek szerint Magyarország Franciaország segítségéért is fordul.¹¹⁷ Ferenc azonban egyelőre ragaszkodott teljesíthetetlen feltételeihez.

Calais-ban csak az a lehetőség maradt, hogy a háborús felek fegyverszünetet kössenek.¹¹⁸ Október végén, amikor újabb híreket kapott Magyarországról,¹¹⁹ Wolsey még egyszer megkísérelte, hogy a béke irányába mozdítsa ki a császárt és a francia királyt.¹²⁰ Henrik viszont mindinkább vissza akarta hívni kancellár-

¹⁰⁹ „... nous desirons le repos de toute la chrestiente, afin d’avoir meilleur moyen d’assister le roy de Hongrie contre les Turcz”: Mon. Habs. II/1. n. 112.; L&P III/2. n. 1616.

¹¹⁰ „... reboutement des Turcs infidelles qui sont en Hongrie”: Mon. Habs. II/1. n. 115.; L&P III/2. n. 1620.

¹¹¹ BL Cotton MS Vitellius B. IV f. 177r.; L&P III/2. n. 1640.

¹¹² L&P III/2. n. 1605., RUSSELL, *Search...*, i. m., 185.

¹¹³ „... the prosperose successe off the turkes in takynge Belgrado, is verraye displeasent to the Kyngis Hyghnesse”: BL Cotton MS Galba B. VII f. 124r.; *State Papers...*, i. m., I, 74.; L&P III/2. n. 1680.

¹¹⁴ BL Cotton MS Galba B. VII. f. 154v.; L&P III/2. n. 1799.; BOTLIK, *VIII. Henrik...*, i. m., 50.

¹¹⁵ Le Glay, *Négociations...*, i. m., II. n. 153.; *Journal de Jean Barrillon...*, i. m., II, 283–284.

¹¹⁶ *Journal de Jean Barrillon...*, i. m., II, 300.

¹¹⁷ *CSP Spain*, II. n. 356.

¹¹⁸ RUSSELL, *Search...*, i. m., 184.

¹¹⁹ *Calendar Venice*, III. n. 350.

¹²⁰ „...the greate dangier that may ensue to cristendom ... the victorie of the Thurk and the imminent p[eril] ... realm of hungary is to be remembred.” A francia királyhoz: BL Cotton MS

ját.¹²¹ Ferenc azonban hajthatatlan maradt.¹²² Úgy tűnt, a császárnak kell visszakoznia: októberben a franciák előretörtek, átkeltek a Scheldén, majd Tournai-t fenyegették. A császáriak kénytelenek voltak visszavonulni. A császár elviekben hajlott volna a fegyverszünetre, de hiúsága nem engedte, hogy konkrét lépéseket tegyen ez irányban. Reménykedett a hadiszerencse alakulásában. Október 22-én Valenciennes-nél azonban I. Ferenc visszaszorította erőit. A franciák a spanyol határ mentén is támadásba lendültek, úgy tűnt, fegyverszünetről sem lehet szó.¹²³ Wolsey is befáradt a béketeremtésbe.¹²⁴

Balbi még ekkor sem adta fel, több ízben tárgyalta a császárral, azért is, mert Magyarországról újabb híreket kapott.¹²⁵ Tudatta Károlylyal, a magyar „rendek nemsokára országgyűlést tartanak, és ha a császár nem nyújt segítséget, kénytelenek lesznek valamilyen egyezséget kötni a törökkel”, de ha „átengedi a német rendek által megszavazott segély egy részét, nem fognak semmit az engedélye nélkül tenni”. A november közepére összehívott diéta nem foglalkozott a béke kérdésével – inkább vérmes előkészületeket tett a háború folytatására. Balbi Németalföldön töretlenül reménykedett a császár „kedvező válaszában”. Kijelentette, csak akkor megy Angliába, ha már választ kapott Károlytól ez ügyben.¹²⁶ Ugyanakkor újfent azt is pedzegette, hogy éppen a császár – a keresztes vállalkozás kerékkötője – ellenében köt immár egyezséget a legkeresztényibb királlyal. Balbi igen ügyes volt már Wormsban is, s azt – a csúsztatást – is előadta, hogy a francia királytól ígéretet kaptak a segélyre.¹²⁷

A császárt leginkább az aggasztotta, hogy a franciák a kasztíliai határon vonultak fel, és betöréssel fenyegettek. Egyre kényelmetlenebbé vált számára a háború Németalföld határán is. Mégsem egyezett bele a békébe, mert időközben megfordult és immár neki kedvezett a hadiszerencse. Szövetségese, a pápa

Caligula D. VIII f. 123r.; L&P III/1. n. 1696.

¹²¹ BL Cotton MS Galba B. VII f. 45r.; *State Papers...*, i. m., I, 76.; L&P III/2. n. 1709.; BL Cotton MS Caligula D. VIII f. 145r., *State Papers...*, i. m., I, 82.; L&P III/2. n. 1762.

¹²² L&P III/2. n. 1698–99., 1702., 1707–09.

¹²³ Jocelyne G. RUSSELL, *Peacemaking in the Renaissance*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1986, 121.

¹²⁴ Nancy L. HARVEY, *Thomas Cardinal Wolsey*, London, Macmillan, 1980, 128.

¹²⁵ BL Cotton MS Galba B. VII f. 156r.; L&P III/2. n. 1800.

¹²⁶ „... ambassador ... showed that at Buda all thastats of the realme shallbe shortly assemble for to counsaill what is good to be done for the ... defence against the Turks ... themperor woll not ... promise to make to the kyng ... assistance ... the proximitie of his ... imperialle dominions ther requireth the said kyng ... shallbe compelled to make som truce with the Turks howbeit if thempeor woll consent to them a portion of the ayde granted by thastats of almayne, which unto the ... ambassador saith they wolle aggreable, in that case the kyng of hungria shall doo or conclude nothing wythoute themperors consent ... the ambassador intendeth to come into Englund.”: *Uo.*

¹²⁷ MARTIN, II. *Lajos...*, i. m., 19.

november 19-én elfoglalta Milánót, a császáriak pedig december elején elfoglalták Tournai-t.¹²⁸ Újfént patthelyzet alakult ki, nem sok remény maradt, hogy a konferencia sikerrel zárul.¹²⁹

November 21-én újra szóba került a magyar ügy: feltehetően Balbi is úgy döntött, újra elmegy Calais-ba. De most sem született megoldás, így vissza is tért a kikötővárosból, és a császár tanácsosaival tárgyalta. Most, hogy eldőlni látszott, nem lesz francia béke, újfént a császár álláspontjára volt kíváncsi. A velencei követ szerint Balbi újra csalódott, mert a császár sem tett többet, mint egy bizottságot jelölt ki, hogy foglalkozzon a török üggyel.¹³⁰ Annak ellenére, hogy a császár újabb hírei szerint Magyarország nagy részét elpusztította a török,¹³¹ a bizottság sem tudott annál többet ajánlani, hogy belefoglalják Magyarországot a VIII. Henrikkel és a pápával kötött egyezményükbe. Ezt az angol uralkodó és a császár által kiadott memorandum is megerősítette,¹³² s valóban, a november 24-én megfogalmazott tervzet szerint Magyarországot is be kívánják venni az új szövetségbe.¹³³ Károly kijelentette, az új ligában része lesz Magyarországnak és Lengyelországnak is.¹³⁴ „A követ segítségért jött, de ahogyan beszéltek, a francia király ellen” – amit úgy is érthetünk, hogy Magyarország egy francia-ellenes szövetségbe is belépett volna a segély fejében.¹³⁵

Balbi a császártól a szavakon túl semmit sem kapott. Károly annál többet nem volt hajlandó tenni, hogy kérte Wolsey-t, járjon közbe Magyarország ügyéért Anglia királyánál.¹³⁶ Ezért a prépost 1521 novembere végén újra Calais-ba ment, s most már végérvényesen az angolokba vetette a bizalmát és a szigetországba készült. A kancellár béketerve kudarcot vallott, s november 27-én visszahajózott Doverbe. Néhány nappal utóbb pedig a felek véglegesítették a calais-i megállapodást.¹³⁷ Anglia szerződést írt alá a Habsburgokkal és vállalta,

¹²⁸ Mandell CREIGHTON, *Cardinal Wolsey*, London, Macmillan, 1898, 134.

¹²⁹ Stella FLETCHER, *Cardinal Wolsey: A Life in Renaissance Europe*, London, Continuum, 2009, 76.

¹³⁰ *Calendar Venice*, III. n. 366.; Busch, *Drei Jahre...*, i. m., 172.

¹³¹ Mon. Habs. II/1. n. 143.

¹³² BL Cotton MS Galba B. VII f. 153r.; Mon. Habs. II/1. n. 144.; L&P II/2. n. 1796.

¹³³ TNA Exchequer E 30/866.; SP 1/23 p. 139.; BL Cotton MS Vitellius B. IV f. 204v.; L&P III/2. n. 1802.; [Thomas WRYTH] *An account of cardinal Wolsey's embassy to the emperor A. D. 1521*, Parker Library, Corpus Christi College, Cambridge, MS 111. [Registrum Chartarum Abbatiae Bathoniensis. Apographa Chartarum] 383–398. 394.

¹³⁴ *CSP Spain*, II. n. 377.

¹³⁵ „His comyng was for ayde as men sayd against the Frenche kyng”. Hall, *Chronicle...*, i. m., 627.

¹³⁶ „... vouloir avoir ... le Roy dangleterre mon bon frere les affaires dudit Roy de Hongrie pour recommandez”: BL Cotton MS Galba B. VII f. 154v.; L&P III/2. n. 1799.

¹³⁷ Mon. Habs. II/1. n. 146.; Peter GWYN, *Wolsey's Foreign Policy: The Conferences at Calais and*

1523 márciusáig hadüzenetet küld a Valois-knak.¹³⁸ Annyit sikerült csupán a kardinálisnak elérnie, hogy a Valois-k és a Habsburgok beleegyeztek, Angliában folytatják a tárgyalásokat.¹³⁹ Mindenesetre ebben talán még bízhatott Balbi, amikor ő is átkelt a La Manche-csatornán. Balbit az is bizakodással tölthette el, hogy a lordkancellár arról sem tett le, hogy decemberben a francia királyt is Angliába hívva egy csúcstalálkozót tartson.¹⁴⁰ Ha ezt nem is sikerült tető alá hozni, Wolsey a következő év tavaszán is folytatta munkálkodását.¹⁴¹

Anglia további tőkét kovácsolhatott a törökellenes összefogás ügyéből. Wolsey magának vindikálhatta azt, hogy egyedül ő adhat segítséget a Magyarországnak. Ez igen jól jött, mert amikor december 1-én meghalt X. Leó, nyilvánvalóvá tette, hogy pápa kíván lenni.¹⁴² A bíborosok számára az volt „üzenete”: egyedül ő karolhatja fel a pogány elleni harc ügyét és hozhatja létre Európa békéjét.¹⁴³ Balbi misszióját hátráltatta, hogy a török ügy fontossága eltörpült a pápaválasztó konklávééhoz képest. Mindenesetre a prépost fáradhatatlanul dolgozott. Még a pápa halálhírének Angliába érkezése előtt, s Balbi érkezése után, december 6-án jelezte Wolsey V. Károlynak, hogy a franciaellenes ligába be akarja vonja Magyarországot és Lengyelországot is.¹⁴⁴

Nem tudjuk pontosan, járt-e a magyar követ VIII. Henriknél.¹⁴⁵ Követhette a kardinális kíséretét egészen a király szinéig, ugyanis Wolsey-t rögvest fogadta Henrik Bletchingleyben.¹⁴⁶ A Cotton Gyűjtemény egy „instrumentuma” – egy már nem létező, esetleg elveszett vagy elpusztult dokumentumról szóló, későbbi „emlékeztető”, bizonylat – igazolja, Balbi a királlyal is tárgyalt: létezett egy egyezség VIII. Henrik és Magyarország királya között, arról, hogy előbbi 3000

Bruges Reconsidered, The Historical Journal, 23(1980), 4/Dec.: 755–772. 769.; *A Chronicle of Calais...*, i. m., 31.; FLETCHER, *Wolsey...*, i. m., 77.

¹³⁸ TNA E 30/866.; Mon. Habs. II/1. n. 144.

¹³⁹ *Journal de Jean Barrillon...*, i. m., II, 326.; *Papiers d'État de Granvelle...*, i. m., I, 239–41.; *State Papers...*, i. m., I, 90.; L&P III/2. n. 1762.; *Calendar Venice*, III. n. 371.; CREIGHTON, *Wolsey...*, i. m., 133.

¹⁴⁰ L&P III/2. n. 2036., 2139.

¹⁴¹ L&P III/2. n. 1946., 2129.

¹⁴² D. S. CHAMBERS, *Cardinal Wolsey and the Papal tiara*, Bulletin of the Institute of Historical Research, 38(1965), 20–30. 21.; W. E. WILKIE, *The cardinal protectors of England: Rome and the Tudors before the Reformation*, Cambridge, Cambridge University Press, 1974, 86.

¹⁴³ BL Cotton MS Vitellius B. IV. f. 102r–106v, 121r–24v, 137r–39r, 141r–44v.

¹⁴⁴ „...legat a propose de attirer en nostre lighe les roys de Hongrie, Polloine”: Mon. Habs. II/1. n. 150.; L&P III/2. n. 1838.

¹⁴⁵ Angliai útja: FEDELES, *A pécsi...*, i. m., n. 23.; KÖBLÖS, *Az egyházi...*, i. m., 444. Balbi nov. 28–dec. 2. között utazott Angliába.

¹⁴⁶ HALL, *Chronicle...*, i. m., 628.; RUSSELL, *Search...*, i. m., 189.

katona kiállítására elegendő segílyt ad.¹⁴⁷ Többet sajnos nem tudunk. A 113. folio, amire a bejegyzés utal, nem is tudjuk, mely algyűjteményben volt – a Nero-gyűjtemény „B. IX.” 113-as folióján egészen más, kölni irat áll.

Más kérdés, hogy miután a pápa halálhíre eljutott Angliába, a prépost tisztában volt azzal, hogy a konklávé a legfőbb kérdés. Levelei azt sugallják, kevés az esélye, hogy tárgyalóasztalhoz ülhessen az angol kormányzat vezetőivel. Letörve szólt arról, Karácsony és Vízkereszt között még kevesebb az esélye, hogy tárgyaljon bárkivel.

Egy érdekes forrásunk rávilágíthat arra, hogy a diplomata hogyan ragadott meg minden eszközt céljai elérésében. Írt egy levelet Wolsey-nak, feltehetően december elején, már Angliából. VIII. Henrik fogékony volt egy keresztes di-csóséggel és halhatatlan lovagi kiválósággal járó törökellenes hadjáratra. A levél ügyes csalétek, a készülő magyar ellencsapásról adott hírt, amivel a király hiúságá-ra kívánthatott hatni. Balbi azt bizonygatta, nem csak egy lyukas zsákba öntenék a pénzt, ha most, haladék nélkül adnának, hiszen most indít a király hadjáratot. Nem lehet tovább várni, ha most nem lépünk, nem csak Nándorfehérvár, hanem Magyarország szíve is elveszik.

Rómában még Nándorfehérvár eleste előtt úgy értesült a pápa, hogy a „a király nagy erővel indult Nándorfehérvár felmentésére, a török szultán 20 mér-földes visszavonulásra kényszerült”.¹⁴⁸ A kúriai angol követ október elején úgy tudta, Lajos „hamarosán újabb hadjáratot indít”.¹⁴⁹ A szentatya küldött is 30 ezer aranyat.¹⁵⁰ A birodalmi angol követek október 4-én a magyar követtől úgy érte-sültek, „a török visszavonul Belgrád alól”, ami elfogadható is, hiszen szeptember 15-én Szülejmán valóban hazaindult,¹⁵¹ de az, hogy Balbi szerint a török „nagy veszteséggel” vonult vissza, már elgondolkodtató.¹⁵²

¹⁴⁷ BL Cotton MS Nero B. IX f. 79r.: „Ongaria 13. H. 8. Instrumentum Regis Ungariae ad tractandum cum H. 8. pro auxilio 3000 homm armator. contra Turcam. Dat 1521 fol. 113”: Az eredetijét Simonyi sem találta. SIMONYI, *Okmánytár...*, i. m., I, 78. A f. 113-ra utaló egyéb dokumentumot nem találtam.

¹⁴⁸ *Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1605)*, szerk. TUSOR Péter, NEMES Gábor, Budapest, Roma, PPKE, 2011, n. 26.

¹⁴⁹ „... Kynge off Hungarye intendith to make a jorney with the Turke shortlye.”: BL Cotton MS Vitellius B. IV f. 18r.; *Original letters illustrative of English history*, ed. Henry ELLIS, Ser. 1–3. I–IV. London, Bentley, 1824–1846, I. n. 99.; L&P III/2. n. 1654.

¹⁵⁰ *Epistolae ad principes. I. Leo X – Pius IV (1513–1565)*, a cura di Luigi NANNI, Città del Vaticano, Archivio segreto vaticano, 1992, I. n. 707.

¹⁵¹ SANUTO, XXXII, 21.; *Szerbia*, n. 476.

¹⁵² „... the Turke with hit grete loss is withdrawing from Belgrado”: BL Cotton MS Galba B. VII f. 121r.; L&P III/2. n. 1632.

A kérdéses levélben a követ újabb hírekkel lelkesíti a kancellárt.¹⁵³ A törököt „a seregében kitört pestis és észak hidege meghátrálásra készítette”, mi azonban töretlen „hittel harcolunk vallásunkért”. A király serege „nem hátrált, hanem követte a visszavonuló törökök nyomait”. Alig várják, hogy újra megütköz-
hessenek. „Elhatároztuk, egészen Konstantinápolyig nyomulunk előre”. Ehhez kell a keresztény fejedelmek pénze.¹⁵⁴ A nagyívű szózatok egyébként sem álltak távol Balbitól: a Reichstag előtt előadott, 1521-es beszédében kijelentette, ha a Birodalom segítyt ad, a keresztények Konstantinápolyig hatolhatnak előre, s a Várost megtarthatják a németek.¹⁵⁵ Hogy tisztán lássunk a kérdésben, nézzük át mi történt 1521 őszén, valóban hihető-e Balbi jelentésének valamely részlete.

Nándorfehérvárt nem tudta ugyan felmenteni az időközben szervezett országos had, de a levegőben lógott egy esetleges összecsapás, hiszen Szülejmán szeptember közepéig, II. Lajos pedig a hó végéig táborban állt. Ecsedi Bátori István nádor augusztusban Péterváradnál vonta össze haderejét.¹⁵⁶ Szapolyai János vajda – Vannán hagyva hadait – szeptember 13-án tárgyalta Bátán a királlyal és Bátorival.¹⁵⁷ 18-án ment tovább a Mohácsnál táborba szálló sereghez, hogy útmutatást kérjen a további harcokat illetően.¹⁵⁸ Nem tűnt úgy, hogy a király és a főemberek sorsára hagyták volna az országot, s szeptember dereka előtt azt sem lehetett tudni, a szultán vállal-e egy összeütközést. A bátai, majd a mohácsi gyűlés úgy határozott, hogy azonnal meg kell kezdeni a visszafoglaló hadműveleteket.¹⁵⁹ A király újabb fegyveres gyűlést hívott össze Újlakra október

¹⁵³ BL Cotton MS Vespasian F. I f. 49r. A L&P-ben nincs regesztázva, más helyütt sincs kiadva.

¹⁵⁴ „... Tyrannus Turcarum una cum copiis ac impedimentis Constantinopolim remeare, ... pestis in eius exercitu magnopere seniat. ... et vis frigoris ibi sub septemtrione acrius ac tempestivius insurgens ad mutanda castra eum impellat ... Sub Turci autem recessu Rex Hungarie cum eius universo exercitu quem instructum iam habet Danubiam traiecit. ... Reliquus exercitus instructus accinctusque vestigia hostis abeuntis insequitur. ... Quod si fiat de victoria nostris, non valde dubitant, vel si omnino detrectaret, certamen ei vicissim longe maiora damna inferri que passi fuerimus. Estque nostris fixum et constitutum etiam usque ad Constantinopolim progredi, et de summa rerum pro fide ac religione dimicare”: *Uo*.

¹⁵⁵ „... tu, maxime Caesar, vosque bellicose Germaniae proceres, opem mature feratis, non tam de recuperanda Constantinopoli sit ulterius sperandum”: BALBI, *Opera...*, i. m., I, 549.

¹⁵⁶ C. TóTH Norbert, *Egy legenda nyomában. Szapolyai János és ecsedi Bátori István viszonya 1526 előtt*, Századok, 146(2012), 443–463. 453.; *Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia I. Diplomata 1393–1540*, Ad edendum praeparaverunt Richardus HORVÁTH, Tiburtius NEUMANN, Norbertus C. TóTH, Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, 2011, I. n. 255.

¹⁵⁷ C. TóTH, *Egy legenda...*, i. m., 453.; Táborban: DL 25 632.; Bátorinak: DL 23 584.; *Szerbia*, n. 477.

¹⁵⁸ SZAKÁLY Ferenc, *A mohácsi csata*, Bp., Akadémiai, 1975, 17., Uő, *Nándorfehérvár 1521: a vég kezdete = Az Lándorfehérvár elvesztésének e oka vót és így esött*, sajtó alá rend. Kovács István, Bp. Helikon, 1980, 83–164. 150.; C. TóTH, *Egy legenda...*, i. m., 453.

¹⁵⁹ AT V. n. 435.; *Szerbia*, n. 475.; C. TóTH, *A királyi...* i. m., 83.; C. TóTH, *Egy legenda...*, i. m., 453.

6-ra.¹⁶⁰ Azonban járvány tört ki, s a király már nem is kívánt részt venni a hadjáraton.¹⁶¹ Lehetséges, hogy a készültségről szóló hírek még a járvány kitörése előtt eljutottak nyugatra. Ezért írhatnak a külhoni követek magyar üldözésről. Lajos Pécsre távozott, az országgyűlés elmaradt. A sereg hazaszivárgott.¹⁶² Szapolyai és Bátori a Szerémség és Pétervárad védelmét biztosították a visszamaradt török egységekkel szemben.¹⁶³ A vajda eredetileg ott is akart telelni a nándorfehérvári bég beütései ellenében – talán az ő akcióit érti Balbi egy új hadjárat kezdeteként.¹⁶⁴ A hadjáratot a novemberi országgyűlés elhalasztotta a következő évre.¹⁶⁵ Maga az, hogy az ország hadjáratra készül, megfelelt a valóságnak, hiszen a török támadást helyezett kilátásba Havasalföld és Erdély ellen. Bármikor betörhetek az országba.¹⁶⁶ Szapolyai már az év végén készültségbe helyezte csapatait, valamint pénzt is kapott 1500 zsoldos toborzására és végvárai felkészítésére.¹⁶⁷ II. Lajos már októberben meghagyta neki, hogy segítsen a havasalföldi keresztény-párti erőknél.¹⁶⁸ Az új török támadásról a velenceiek már október 30-án hírt adtak.¹⁶⁹ Az év végén Lajos a lengyel uralkodónak úgy fogalmazott, Buda megtámadásától is tart.¹⁷⁰ Burgo januárban újabb török pusztításokról számolt

¹⁶⁰ C. TóTH Norbert, *A királyi pár Csehországban 1522–1523 = „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*, szerk. BAGI Dániel, FEDELES Tamás, KISS Gergely, Pécs, Kronosz, 2012, 83–96. 83.

¹⁶¹ C. TóTH Norbert, *Szapolyai János erdélyi vajda 1522. évi havasalföldi hadjáratai: Havasalföld korlátozott függetlenségének biztosítása*, *Hadtörténeti Közlemények*, 125(2012), 987–1014. 991.

¹⁶² DL 23 587.; *Szerbia*, n. 476.; PÁLOSFALVI Tamás, *Nikápolytól Mohácsig 1396–1526*, Bp., Zrínyi, 2005, 189.

¹⁶³ C. TóTH, *Egy legenda...*, i. m., 454.; C. TóTH, *A királyi...*, i. m., 83.

¹⁶⁴ WENZEL Gusztáv, *Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai*, 3. közl. *Magyar Történelmi Társ.*, 2. sor. 8, no.13/25(1878), 3–390. 253.

¹⁶⁵ C. TóTH, *Szapolyai...*, i. m., 991.

¹⁶⁶ Nov. 10.: *Documente privitoare la istoria Românilor. 1376–1650* (Documente privitoare la istoria Românilor culese de Eudoxiu de HURMUZAKI, VIII) București, Academia Română, 1894, [a továbbiakban *Documente VIII.*] n. 76.; Dec. 2.: *Uo.* n. 74.

¹⁶⁷ C. TóTH, *Egy legenda...*, i. m., 454.; *Politikatörténeti források Bátori István első helytartóságához (1522–1523)*, közléteszi C. TóTH Norbert, Bp., MTA TTI, 2010, [a továbbiakban *Helytartói okl.*] n. 11.

¹⁶⁸ C. TóTH, *Szapolyai...*, i. m., 988.; *Documente privitoare la istoria Românilor. 1358–1600*, publicat ... N. IORGA, 1358–1600. (Documente privitoare la istoria Românilor culese de E. de HURMUZAKI, XV/1) București, Academia Română, 1911, n. 254.; DF 245 796., *Documente II/3.* n. 275.

¹⁶⁹ *Documente VIII.* n. 78.

¹⁷⁰ C. TóTH, *Szapolyai...*, i. m., 988.; AT V. n. 441.

be.¹⁷¹ Ugyan 1522-ben Szapolyai hadba szállt Havasalföldön,¹⁷² a királyi hadjárat azonban nem került napirendre, mivel Lajos Csehországba készült.¹⁷³

E tekintetben tehát nem szolgál hiteles információkkal Balbi fenti levele. Nem szabad azért minden valóságtól elrugaszkodott hírt az ő nyakába varrnunk. A magyar „hírszolgáltatás” egésze dolgozott azon, hogy meggyőzze a nyugatiakat, hogy a király nem csüggedt, küldjék csak a segílyt. Ezért is számolhatott be a jól értesült rodoszi nagymester is a törökökre mért vereségről szeptember 20-án.¹⁷⁴

Badajoz püspöke, V. Károly angliai követének beszámolója szerint a yor-ki érsek támogatásáról biztosította Balbit, de közölte, csak akkor segíthet, ha I. Ferencet közös erővel, a Habsburgok szövetségében legyőzték, vagy ha a Valois-k hajlandóak visszakozni és békét kötni. Azt javasolta, Lajos lépjen ligára Franciaország ellen Angliával, a pápával és a császárral. A prépost megígérte, tudósítja erről uralkodóját.¹⁷⁵ Mi több, Wolsey elbizakodottan elküldte Balbit Badajoz püspökéhez, hogy már szövegezzék is meg a leendő megállapodás cikkeleit.¹⁷⁶ A püspök ezt visszautasította, mondván, nincs erre felhatalmazása.

Badajoz tudatta Károllyal Wolsey ajánlatát. A császár arra kérte, járjon utána, miféle szövetségre készül a bíboros a Jagellókkal, valóban az-e a terve, hogy akár a Habsburgokat megkerülve megnyeri a támogatásukat Franciaországgal szemben, s ezért cserébe segítséget ígér nekik a török ellen. Károly alapján véve egyetértett Wolsey-val, s a magyaroknak nyújtandó segítség feltételeként ő maga is azt szabta, hogy csatlakozzanak a franciák elleni ligához. Így módon „könnyebben lehet egy hadjáratot indítani a pogány ellen”.¹⁷⁷ A császár ugyanakkor tartott azért Wolsey külön megegyezésétől, és arra kérte követét, mindenről tájékoztassa, amiről a kancellár és a követ beszélt, valamint egymáshoz írott leveleikből, illetve Balbi egyéb leveleiből másolatot is kért.¹⁷⁸ Amikor Bernardo de Mesa találkozott Balbival, arról faggatta, hogy Magyarország vagy

¹⁷¹ DF 276 011.; *Helytartói oklt.*, n. 1.

¹⁷² C. Tóth, *Egy legenda...*, i. m., 455.

¹⁷³ *Helytartói oklt.*, n. 2.; C. Tóth, *A királyi...*, i. m., 86.

¹⁷⁴ TNA SP 1/23 f. 62r.; L&P III/2. n. 1596. 664.

¹⁷⁵ „Orator ... fuit cum cardinale, qui satis eperte dixit ei, non esse tempus faciendi contra Turcos, nisi prius debelletur Gallorum rex, ne expeditio fiat contra infideles ... monuit oratorem ut nomine regum suorum vellet inire ... unum fedus contra Gallos ... orator facile concessit”: Mon. Habs. II/1. n. 151.; L&P III/2. n. 1858.

¹⁷⁶ „... misitque eum dictus cardinalis ad me, nescio ob quam causam, ut simul conciperemus aliquos articulos pro dicto federe”: *Uo.*

¹⁷⁷ „... plus facilement fere l'expédition contre les infideles”: Mon. Habs. II/1. n. 159.; L&P III/2. n. 1887.

¹⁷⁸ Mon. Habs., II/1 n. 165.; L&P III/2. n. 1905.

Lengyelország kész-e ligára lépni. Balbi elutasításként értékelte Wolsey választát, hiszen a török elleni harc közepette ajánlott franciaellenes ligát. Az ő reakciója is az lehetett, hogy II. Lajos előzetes felhatalmazása hiányában nem tud állást foglalni. Nem is gondolhatta Wolsey, hogy ennek van reális esélye, inkább időt akart nyerni, s megbizonyosodni, milyen a katonai helyzet Magyarországon, valóban támad-e újra a török. Ha igen, a Habsburgok sem tudnak akkora vehemenciával Franciaország ellen fellépni. Wolsey-t egyelőre csak ennyiben érintette a török ügy. Óvatos volt, *egyelőre* nem vetette be a keresztes hadjárat ütőkártyáját – még a pápaválasztó konklávén okán sem. Valamilyen hatást mégis gyakorolhatott az angol politikára a magyar segélykérés, ha csak annyit is, hogy most mindinkább ki lehet használni a nagypolitikában a török adut. Wolsey is rájön, a kereszt ügye mennyit segíthet politikájuknak. A király sem mulasztja el felelegetni, hogy ő lesz a kereszt ügyének elhivatott vezetője.¹⁷⁹

Balbi utolsó angliai levelét már útban visszafelé, Doverből írta 1521. december 26-án.¹⁸⁰ Találkozott a magyar és a lengyel király futárával, aki leveleket vitt VIII. Henriknek, s már a tőlük kapott hazai hírek alapján fordult újfent Wolsey-hoz. (Sajnos a futár levele nincs meg, pedig érdekes lenne, mit írhatott decemberben II. Lajos ismételt Angliába. Arról is hírt adhatott, hogy időközben már Havasalföldön készülnek a törökkel összecsapni. Ezzel összhangban december 17-én a császár is újabb híreket kapott Magyarországról.¹⁸¹) Balbi arra kérte a bíborost, hogy ő és Henrik is forduljon újfent Károlyhoz és Ferdinándhoz. De még mindig nem tudja, tesz-e valóban lépéseket a kancellár.¹⁸² A követ csalódott, folyvást a külföldi segély után fáradozott, most egészen kétségbe van esve, s nem tudja, mitévő legyen. Az ország kilátástalan helyzetbe süllyedt, saját erejéből nem tudja megvédeni magát. A török minden ázsiai és európai haderejével támadásra készül, az ország mégis magára van hagyatva. Még ekkor is, újra Wolsey-ban látja a megmentőt, kéri, járjon közben a békéért. Méltatja egyedülálló bölcsességét, megpróbálva a hiúságára is hatni.¹⁸³ Összességében azonban levele végső

¹⁷⁹ Mon. Habs. II/1. n. 162.; L&P III/2. n. 1892.; *The Correspondence of Emperor Charles V and his ambassadors at the courts of England and France... 1519-1551*, ed. William BRADFORD, London, Bentley, 1850, 26.

¹⁸⁰ BL Cotton MS Vespasian F. I f. 64r.; SIMONYI, *Okmánytár...*, i. m., I, 67–69.; L&P III/2. n. 1900.; SOMMER, *Balbus ...*, i. m., I, 594.; Ortway tévesen aug. 20-ára datálja. ORTVAY, *Pozsony...*, i. m., III. 227.

¹⁸¹ *Calendar Venice*, III. n. 377.

¹⁸² BL Cotton MS Vespasian F. I f. 64r.

¹⁸³ „... tabellarius cum literis a Rege Hungariae et rursus aliis a Rege Poloniae ad me datis, summa rerum Hungaricarum haec erat. Regnum illud ad extremam desperationem redactum propriis opibus nec ad exiguum temporis aut defendi aut sustineri posse, Thurcum autem primo adventante vere cum omnibus copiis ex Asia et Europa conflatis iam non fines sed viscera et praecordia Hungariae invasurum. ... haec illud accedit quod video ... Dominationem Vestram pro sua singulari

kicsengése az, hogy nem kapott biztató választ sem a kancellártól, sem VIII. Henrikől – s úgy tűnik, nem is fog. Szinte teljesen feladja a reményt, hogy Magyarországot fel lehet menteni.

A visszafelé tartó magyar követről számolt be a brüsszeli velencei követ január 22-én: megerősíti, nem volt képes segítséget szerezni, s jöllehet a birodalom ígért segélyt, azoknak a csapatoknak a felét, amelyeket Wormsban megszavaztak, de ennek egyelőre semmi nyoma sincs.¹⁸⁴ A birodalmi angol követek is erről tudósítottak.¹⁸⁵ Februárban a Signoria londoni követe is úgy tudta, hogy Wolsey csak annyit ajánlott, Magyarországot is beveszik a ligába.¹⁸⁶

Mind a császár, mind Wolsey tartott attól is, hogy a követ elmegy Párizsba is, és I. Ferenc kihasználja a lehetőséget, és ő karolja fel II. Lajost. Még a török hadjáratot megelőzően a Valois uralkodó követet küldött Lajoshoz, s próbált puhatólózni – Károly ellenében.¹⁸⁷ (Zsigmondhoz is közeledtek, 1520-ban lengyel követ járt Párizsban.¹⁸⁸) 1521. november 19-én Du Prat kancellár arról számolt be, hogy eljutottak hozzá a magyar követ „levelei és számai”, a török pusztításról, s kifejezte, hogy a Magyarországgal való barátság igen hasznos lenne, s tudna támogatást is nyújtani.¹⁸⁹ Balbi Calais-ban megismerhette a Valois-álláspontot. Addig azonban, amíg a konferencia tartott, nem merült fel, hogy Franciaországba is elmenjen. Az angliai küldetés kudarca már más helyzetet teremtett.

A prépost doveri leveléből kiderül, ugyan kétségek között tépelődött, hogy szövetségesei ellenfelét is felkeresse-e, mégis meg kellett ragadnia ezt a lehetőséget is, hiszen uralkodója ugyanúgy felhatalmazta, hogy a francia királyhoz is forduljon segítségért. Egyelőre azonban elállt ettől a tervétől, de csak azért, mert az angol kikötőben tudomást szerzett a birodalmi követtől arról, hogy a francia

sapiencia et ... pietate eo omnes conatus accionesque convertere ut induciis inter Caesarem et Gallum interpositis, ... nec video cur si tadeo mihi illius Principis congressus fugiendus, cum quo forte paulo post aliqua concordia et pacificacio inibitur”: *Uo.*

¹⁸⁴ *Calendar Venice*, III. n. 395.

¹⁸⁵ BL Cotton MS Galba B. VII 227r.; L&P III/2. n. 1978.

¹⁸⁶ *Calendar Venice*, III. n. 403.; SANUTO, XXXIII, 45.

¹⁸⁷ Victor-Louis BOURILLY, *Antonio Rincon et la politique orientale de François Ier (1522-1541)*, *Revue historique*, 38(1913), 1: 65.; Georges SALLES, *Un traite au XVIe siècle*, *Revue des questions historiques* [Nouvelle Série], 24(1900), 41–77. 49.; Bibliothèque nationale de France, MS Français 2971. f. 96.; és f. 188.

¹⁸⁸ AT V. n. 199.; Ion URSU, *La Politique Orientale de François Ier*, Paris, Champion, 1908, 21.

¹⁸⁹ „... j’ay veu ce que vous m’avez escript en chiffres et entendu ce que l’ambassadeur de Hongrie vous a dit, que sont toutes bonnes choses et avez très bien faict d’avoir prins avec luy amitié, car j’espère qu’elle prouffitera et que on se pourra ayder de luy”: *Journal Jean de Barrillon...*, i. m., II, 326.

király nincs Párizsban. Igaz, személy szerint ő maga nem sok reményt fűzött a francia királlyal való tárgyalásokhoz, úgy vélte, csak az idejét vesztegeti.¹⁹⁰

Az, hogy a követ Franciaországba mehet, továbbra is aggodalommal töltötte el Angliát és a Habsburgokat, hiszen Balbi továbbra is közel, Németalföldön maradt még hetekig. Wolsey még arra is hajlandó volt, hogy kémek útján fürkészsze ki a követ levelezését. Az angoloknak sikerült „betekintést nyerniük” leveleibe, de azok nem tartalmaztak semmi „olyasmit, amit gondolhattak”, s inkább annak az ellenkezőjét igazolták, amitől tartottak.¹⁹¹ A Tudor kémek sokáig követték a magyar követet, megpróbálták megtudni, kivel s mit tárgyal, kinek ír levelet. Ennyire fontos volt II. Lajos követe Anglia nagyhatalmú kancellárjának.

A szakirodalomban felmerült, hogy Balbi már 1521 végén hazatért s a török elleni félelmében elhagyta az országot.¹⁹² Ez Knauztól származik, aki azonban nem támasztja alá állítását, s nem is indokolja, miért.¹⁹³ Balbi 1522 januárjában és februárjában Németalföldön volt.¹⁹⁴ Lehetséges, hogy az év folyamán távozott Magyarországról, de korántsem a töröktől való félelmében. Köblös is úgy fogalmaz, 1521-ben távozik, de annak alapján, ahogyan „Oláh Miklós visszaemlékezése tanúsítja”, s prépostságát Szelői Acél Ferencnek adta bérbe.¹⁹⁵ Valóban rendelkezésünkre áll egy Oláh-féle visszaemlékezés, ezt vehette alapul Knauz is.¹⁹⁶ Ábel is erre megy vissza, Balbi szerinte is „félelmében” távozott.¹⁹⁷ Mai biográfusa sem tudja viszont, pontosan mikor, meddig volt Magyarországon. 1522-ben már gurki püspökként tűnik fel, ami igazolni látszik, hogy a Habsburgok felismerhették diplomáciai jártasságát.¹⁹⁸ Nyilván jelentett útjáról a királynak

¹⁹⁰ „... quae res ad alias rationes meas accumulatur ut animo ambigam sit ne mihi ad Caesarem iter per Galliam faciendum nec ne, utrique trahor diverse, nam si negligam Legationem Gallicam non satisfaciam illius Principes mandatis, a quo iussus sum implorandi auxilii gracia, eque Gallum ut Caesaream et maiestatem Regis Angliae adire, ... His conscriptis appulit orator Caesaris, ex quo accepi Regem Galliarum degere ultra Pariseos et adhuc ut fertur remotius profecturum, unde deliberavi itinere Gallico dilato ...” BL Cotton MS Vespasian F. I f. 64r.; SIMONYI, *Okmánytár...*, i. m., I, 68.

¹⁹¹ „... nothyng that way wryttin to the ambassador of ungrya, and by him, of such contete as was thought whereunto and alleged the answer made by the ambassador veryfied the contrarye”: BL Cotton MS Galba B. VIII 227r.; L&P III/2. n. 1978.

¹⁹² FEDELES, *A pécsi...*, i. m., 322.

¹⁹³ KNAUZ, *Balbi...*, i. m., 417.

¹⁹⁴ *Calendar Venice*, III. n. 395., 405.

¹⁹⁵ KÖBLÖS, *Az egyházi...*, i. m., 444., 454. Acél csak 1523-ban vette bérbe, s Balbit még 1526-ban prépostként címzik. Arch. 62.; KNAUZ, *Balbi...*, i. m., 182.

¹⁹⁶ DF 228 274; KÖBLÖS, *Az egyházi...*, i. m., 467.; KNAUZ, *Balbi...*, i. m., 348–349.

¹⁹⁷ ÁBEL, *Magyarországi...*, i. m., 37.

¹⁹⁸ *Die Korrespondenz Ferdinands I.: Familienkorrespondenz bis 1526*. I. 1. hrsg. Wilhelm Bauer. Wien, Holzhausen, 1912, I. n. 18.; SOMMER, *Balbus...*, i. m., I, 39.

és feltehetően Szatmárinak is, de legközelebb 1522. július 23-án bukkan fel: Ferdinánd alsó-ausztriai ítélszékeének az elnöke Bécsújhelyt.

Balbi jelentése után, 1522 februárjában II. Lajos levelet írt Anglia királyának. A császári követ jelentette Londonból, hogy „továbbította azokat a leveleket Magyarországról” VIII. Henriknek, amelyeket V. Károly rábízott.¹⁹⁹ Ugyanekkor fordulhatott újfent a magyar király a császárhoz is, mert ugyanekkor Károly úgy nyilatkozott, hogy „megígérte Magyarország királyának, hogy a segílyt Magyarország és a Birodalom megsegítésére fordítsuk”.²⁰⁰ Megpróbálkozott immár azzal, hogy egyezsége jusson a franciákkal. Egy ilyen tartalmú követutasítást küldött ugyanis angliai követeinek 1522. február 26-án.²⁰¹ Ha nem is volt kézzelfogható a béke iránti szándéka, mégis valamilyen hatással voltak rá a török előrenyomulásáról szóló hírek, vagy az, hogy Magyarország őt megkerülve egyezik meg a Valois-kkal. Ha sokat nem is profitált tehát az ország Balbi követségéből, annyit mindenesetre elért, hogy a viszálykodó felek közelebb kerültek a békéhez.

Hieronymus Balbi levelezése értékes adatokkal szolgál II. Lajos kormányzatáról, a törökkel és a császárral való viszonyáról. A magyar diplomácia irányítói nem voltak híján éleslátásnak, és a nemzetközi erőviszonyokat illetően „képben” voltak. Az angol kancellár szerepét is helyesen ítélték meg. A kormányzat alternatívákkal is kísérletezett, ha mégsem kapnának támogatást a Habsburgoktól: hajlandóak voltak odáig is elmenni, hogy nem csupán az angolokkal, hanem a császár ellenségével, a Valois-kkal is szövetkeznek. 1521-ben egy erőteljes Habsburg-dominancia ellenére is létezett valamiféle mozgáster a külpolitikának. De ha nem várható egyéb külső, nyugati segítség, csak a Habsburgok maradnak. A prépost, mivel egyetlen hatalom sem kívánt kézzelfogható támogatást nyújtani, kénytelen volt felvetni, hogy már II. Lajos életében léptessék életbe a Habsburgokkal kötött örökösödési szerződéseket, hogy vállaljanak részt a védelemből.

¹⁹⁹ *CSP Spain*, Suppl., II, 74. Sem az eredetiek, sem azok másolatai nem maradtak fenn.

²⁰⁰ *CSP Spain*, Suppl., II, 77.

²⁰¹ *CSP Spain*, Suppl., II, 61.

William Temple Observations upon the United Provinces of the Netherlands című művének összehasonlítása a kora újkori magyar peregrinusok Hollandiáról készült feljegyzéseivel

Németalföldi kapcsolatok

A nagy földrajzi távolság ellenére a kora újkorban váltak a németalföldi-magyar kapcsolatok különösen intenzívvé. A magyarok Németalföld északi részén szerzett élménybeszámolóiban részletes leírásokat is olvashatunk az országról és annak lakóiról. A Hollandiában járt magyarok névsorához hozzátartoznak az ott tanult diákok, egy nyomdásztanonc, Misztótfalusi Kis Miklós, aki az amszterdami Blaeu nyomdászcsaládnál talált munkát, valamint a Holland Kelet-indiai Társaságnál munkát vállaló magyarok.¹ Ez utóbbiak közül a leghíresebb Jelky András volt, akinek a Holland-Indiákon szerzett élményeiről nyomtatásban is jelent meg munka.² A három részre szakadt Magyarországnak nem voltak közvetlen kereskedelmi összeköttetései Németalfölddel, diplomáciai kapcsolatok csak Magyarország területeinek újraegyesítése után a 18. században alakultak ki, de akkoriban is csak Bécsből kerültek diplomaták Hollandiába.³

Az angol-holland kapcsolatok a magyarokhoz képest sokkal intenzívebbek voltak. A 17. században is – a korábbi századokhoz hasonlóan – számos oka volt annak, amiért az angolok felkeresték Hollandiát. Katonák állomásoztak a hollandiai erődökben, vallásuk miatt üldözött emberek, diplomaták, diákok és kereskedők érkeztek az országba.⁴ Természetesen arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az Orániai család és az angol királyi ház, a Stuartok között többszörös házasságkötéseknek köszönhetően szoros rokoni kapcsolatok jöttek létre.⁵

¹ Lásd a VOC szolgálatában álló magyarokról: Gábor PUSZTAI, Kees TESZELSZKY, *In dienst van de VOC: Een voorlopige inventaris van Hongaren in dienst van de Verenigde Oost-Indische Compagnie*, Acta Neerlandica, 16(2016), 25–108.

² Gábor PUSZTAI, *Een Hongaarse VOC-dienaar: De avonturen van András Jelky = Peregrinus sum: Studies in History of Hungarian-Dutch Cultural Relations in Honour of Ferenc Postma on the Occasion of his 70th Birthday*, szerk. Margriet GOSKER, István MONOK, Bp., Amsterdam, Magánkiadás, 2015, 292.

³ Teleki Sámuel útinaplójában többször is említést tesz arról, hogy meglátogatta a bécsi követet, Reischach bárót Hágában. Lásd: DEÉ NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel és Hollandia = Történetek a Mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, Debrecen, Printart Press, 2014, 315, 326, 328.

⁴ C. D. VAN STRIEN, *British travellers in Holland during the Stuart period, Edward Brown and John Locke as Tourists in the United Provinces*, Leiden, New York, Köln, Brill, 1993, 4, 5, 9, 10, 11.

⁵ II. Vilmos, Oránia hercege és az Egyesült Tartományok helytartója I. Károly angol király lányát,

Előzmények Temple megfigyeléseibez

Hollandia és Magyarország, illetve Anglia közötti meglehetősen összetett kapcsolatnak köszönhető, hogy azok az emberek, akik a két országból felkeresték Németalföld északi részét, élményeiket, megfigyeléseiket különböző formában papírra vetették.

A hollandokról és azok országáról szóló megfigyeléseivel kortársai közül különösen William Temple, hágai angol diplomata munkája emelkedik ki. Természetesen nem vonhatjuk kétségbe William Temple munkájának – a szakirodalomban oly gyakran idézett – eredetiségét, de a nagyműveltségű, olvasott Temple-nek egészen biztosan ismernie kellett azon szerzők munkáit, akik már ő előtt is jártak Hollandiában és írtak róla. Ezen munkák első csoportját a nem angol nyelvű leírások jelentik. Ludovico Guicciardini 1567-ben jelentette meg *Descrizione di tutti i Paesi Bassi* című munkáját. Az Egyesült Tartományokra vonatkozó részeit Peter Montanus aktualizálta 1612-ben. A könyvben számos fejezet foglalkozik az országgal (földrajzának leírásával, információkat közöl a lakosairól és a kormányzásáról), valamint minden egyes tartományról és fontos városról is szót ejt. Holland tartomány részletes leírását, ami később Temple munkájában is kulcsfontosságú rész lett, Hadrianus Junius 1588-ban kiadott *Batavia* című munkája közli. A kormányzásról és az általános rendi gyűlésről Marcus Zverius Boxhorn ír a *Theatrum Hollandiae* (1632), illetve Philip von Zesen *Leo Belgicus* (1666) című kompilációjában.⁶ Jean de Parival *Les Délices de la Hollande* (1651) című munkája is használt fel Holland tartományról korábban kiadott műveket, majd ez a munka később kiegészítve és újból megjelent. Szó van benne Holland tartomány eredetéről, földrajzi elhelyezkedéséről, szokásairól, illetve a kereskedelméről és az adókról, valamint a tartomány egyes részeiről és városairól, a társadalmi rétegekről, a kormányzásról, az admirálisokról, a hajózásról, más országokkal kötött szövetségekről is. Ennek a munkának egy angol nyelvű kiadása is ismert, ami *The Present State of the United Provinces* (1669) címen jelent meg William Aglionby kompilációjaként. Aglionby később a hágai angol követ titkára lett. Holland városait bemutató útikönyvkét ismert Adam Boussingault *La Guide universelle de tous les Pays Bas* (kb. 1660) című munkája.⁷

A Holland tartománnyal vagy az Egyesült Tartományokkal foglalkozó leírások második csoportjába angol utazók munkái tartoznak, akik utazásaik során általános megfigyeléseket tettek Hollandiáról és annak lakóiról. Fynes Moryson

Stuart Máriát, vette feleségül. II. Vilmos fia, III. Vilmos, első unokatestvérével, a szintén Stuart-házból való Máriával házasodott össze. Lásd.: *Geschiedenis van de Nederlanden*, szerk. J. C. H. BLOM, E. LAMBERTS, Baarn, Universitaire Pers Rotterdam, 1993, 151, 164.

⁶ VAN STRIEN, i. m., 42–43.

⁷ *Uo.*, 43–44.

műve földrajzi leírással kezdődik, amit Hollandia történetének bemutatása követ a munka 1617-es megjelenéséig, ami Orániai Móric korára esett. Moryson leírást közölt többek között a kormányzatról, a jogi rendszerről és az angol-holland kapcsolatokról is. Hasonló megfigyelést tett a *The Politia of the United Provinces* (kb. 1625) című munka, valamint Overbury (1626), Howell (1645) és Reresby (1657) művei is, melyek a történelemtől és/vagy a földrajzról, a kormányzatról, a hadseregről, Móric hercegről, Holland tartomány gazdagságáról, a kereskedelemről, a vallásról és a lakosok szokásairól tudósítanak. Hasonló megfigyeléseket találunk Temple munkájában is, de az ő könyve nem a lakosságról tett hagyományos megjegyzésekkel ér véget, hanem a köztársaság 1672-ben bekövetkezett bukásával.⁸ Akárcsak Temple, John Farrington is részletesebben írt Frízland kormányzatáról és összehasonlította azt más városok berendezkedésével.⁹

A szakirodalom szerint Temple munkájának három közvetlen előzménye ismert. Maga Temple írta meg Firenze hercegének egy levélben, hogy a herceg útleírása nyomán támadt az az ötlete, hogy ő maga is készít útleírást. Az olasz szöveg narratívája Cosimo hercegtől származott, de a szöveget magát útítársa Lorenzo Magalotti gróf írta meg. Temple a kéziratot bizonyosan hágai tartózkodása idején ismerhette meg, amikor ismeretséget kötött a herceggel. A második munka, ami minden kétséget kizáróan hatással volt Temple munkájára, id. Giles Fletcher *Of the Russ Commonwealth* című műve. Fletcher I. Erzsébet angol királynő (1559–1603) nagykövete volt 1588 és 1589 között I. Fjodor (1584–1598) cár udvarában. Temple könyve és Fletcher munkája hasonló apropóból készült, de a téma megközelítése a két műben igen nagy különbséget mutat. Miközben Temple összességében nagyon szimpatikus képet festett arról az országról és annak lakóiról, ahol szolgálati idejét töltötte, addig Fletcher olyan negatívan állt az oroszokhoz, hogy művét a botrányok elkerülése érdekében az angol Moszkvai Társaságnak be kellett tiltania. Temple munkájának közvetlen előzménye William Aglionby már említett 1669-ben és 1671-ben megjelent *Present State of the United Provinces* című munkája. Aglionby műve az Anglia, Svédország és az Egyesült Tartományok között 1668-ban megkötött hármas szövetség nyomán Hollandia iránt megélénkült érdeklődés következtében íródott. Érdekes ugyanakkor, hogy magáról a hármas szövetségről Aglionby nem tesz említést, ugyanis az általa írt szöveg csak a vesztfáliai békével (1648) foglalkozik.¹⁰

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy Temple *Observations* című munkájában nagyon világosan követte Hollandia leírásában az európai és angol tradíciókat.

⁸ *Uo.*, 169–170.

⁹ *Uo.*, 178–179.

¹⁰ Homer E. WOODBRIDGE, *Sir William Temple, The Man and his Work*, New York, London, Oxford University Press, 1940 (Modern Language Association of America), 126–127.

A műfaj kérdése és a keletkezés dátuma

Ha magyar megfelelőket igyekszünk találni Temple munkájának összehasonlításához, melyek ugyancsak Hollandia részletes bemutatásával foglalkoznak, azonnal beleütközünk a műfaj problematikájába. A kutatásba bevont munkák ugyanis különféle műfaji csoportokba tartoznak. Temple műve politikai memoár, a magyar úti beszámolók viszont levelek, útleírások, naplók, memoárok, életrajzok, melyeknek nincs kifejezetten politikai karakterük és a politikai témák, elemzések is meglehetősen ritkán fordulnak bennük elő. Aktuálpolitikai kérdéseket éppen csak érintenek, és ezek soha nem képezik az útibeszámolók fő gondolatmenetét.

Érdekes módon a kora újkori magyar irodalomban Temple munkájához hasonló elemzés egyáltalán nem fordul elő. A 17-18. századból ismerünk Magyarországon is memoárokat, kizárólag politikai jellegűek valamivel ritkábban fordulnak elő, de egy idegen ország olyan elemzés, ahogyan Temple Németalföld északi részét megfigyelte és a megfigyeléseit papírra vetette, a kora újkori magyar (politikai) irodalom számára még ismeretlen. Temple a műfaj tekintetében maga is a külföldi, a korabeli francia politikai memoárokat utánozta.¹¹ Temple egyértelműen politikai jellegű munkája annyira sikeres lett, hogy a későbbi szerzőket arra ösztönözte, hogy úti beszámolóikból hagyják el az eredeti politikai elbeszéléseket, hiszen úgysem érhetnek Temple nyomába.¹² Az egyik angol szerző ezt a következőképpen fogalmazta meg:

„If we had as perfect an account of the other places, as he has given us of the least, but yet one of the noblest parcels of the universe, travelling would become a needless thing, unless it were for diversion; since one finds no further occasion for his curiosity in this country than what is fully satisfied by his rare performance.”¹³

Temple megfigyelései kétéves hivatali idején alapultak, így művében aktuálpolitikai megfontolások is teret kaptak. A könyv azonban azzal a szándékkal íródott, hogy általános képet adjon Hollandiáról, így Temple általános érvényű megjegyzéseket is tett, melyek nemcsak hivatali idejére korlátozódtak, hanem attól hosszabb kitekintést adtak.

¹¹ VAN STRIEN, *i. m.*, 20.

¹² *Uo.*, 35.

¹³ GILBERT BURNET, *Some letters, containeing, an account of what seemed most remarkable in Switzerland, Italy, &c, Rotterdam, Abraham Acher, 1687, 295.* Idézi: VAN STRIEN, *i. m.*, 35.

Ha a keletkezés idejét nézzük, akkor azt mondhatjuk, hogy Hollandiáról magyar útbeszámolók íródtak ugyan a 17. században is, de többségük inkább a 18. századból maradt fenn. Éppen Temple szolgálati idejéből nem ismerünk magyar feljegyzéseket.

Magyar útleírások témaválasztásai

Azt várhatnánk, hogy mind az angol, mind a magyar témaválasztások – a nyilvánvaló különbségek ellenére is – nagyjából hasonlóak lesznek, de az idegen környezet érzékelésében természetesen már jelentős különbségek fognak mutatkozni a munkák összevetése során. Temple nagyon részletesen elemezte Németalföld, majd Észak-Németalföld történetét a középkortól saját koráig, mindezt kiegészítette az uralkodók/politikai vezetők cselekedetei mögött megbúvó motivációkkal,¹⁴ ezt követte a földrajz és a holland politikai rendszer, a tartományok és lakói, a vallás, a kereskedelem, a hatalom és Holland tartomány bevételeinek, illetve az utolsó fejezetben az 1672-es összeomlás okainak bemutatása.

A fentebb megfogalmazott feltevéseket megerősíthették volna a Magyarországon kiadott utazási instrukciók, melyek az utazóknak előírták, mi mindent kellett utazásuk során megnézniük. David Frölich 1639-ben megjelent *Medulla geographiae practicae* című munkája az utazók hasznára íródott, és már ebben a művében készített egy táblázatot arról, hogy mi mindent kell az utazóknak az utazásuk során megnézniük.¹⁵ Ez a táblázat nem a szerző találmánya, hanem már korábban, a 16. századi európai utazásmódszertani leírásokban is előfordult.¹⁶ Ebben a munkában Frölich felsorolta „az utazás során elsősorban megsejmelendő dolgokat:” 1, a terület régi és új neve; 2, a város neve és a névadás oka, a városlapító neve; 3, az emberek helyzete a felsőbb állásúaktól az alsóbb állásúak felé; 4, a hely fekvése, leírva a környékbeli folyókat, tengert, kikötőt, hegyeket, erdőket, ligeteket; 5, nyilvános (egyházi és világi) és magán „készítmények”, s azok díszének bemutatása; 6, a kormányzás módja: városháza,

¹⁴ William Temple, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands*, London, Jacob Tonson, 1705⁷, 34–113.

¹⁵ *Uo.*, 82–83.

¹⁶ Ilyen táblázat jelent meg Theodor Zwinger 1577-ben Baselben kiadott *Methodus apodemica in eorum gratiam, qui cum fructu in quocunque tandem vitae genere peregrinari cupiunt* című munkájában. Még ugyanabban az évben adták ki Ingolstadtban Hilarius Pyrckmair *Commentariolus de arte apodemica seu vera peregrinandi ratione* című művét. Ebben az utazásra vonatkozó mindenféle általános reflexió és anekdota mellett található egy sematizmus is az országok és emberek leírásával kapcsolatban, amit később egy ismeretlen szerző táblázattá alakított át. Ez a táblázat a rostocki professzor Nathan Chytraeus *Europa itinerum* című művében jelent meg nyomtatásban. Justin STAGL, *Die Methodisierung des Reisens im 16. Jahrhundert = Der Reisebericht*, hrsg. Peter J. BRENNER, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1989, 141–142.

szenátorok, polgári családok; iskolák és nevelés; erkölcsök, étkezés és a ruházat.¹⁷ Monumentális utazási enciklopédiája *Bibliotheca seu Cynosura peregrinantium...* (1643–1644) a későbbi útleírások fontos kiindulópontját jelentették. A *Cynosuraba* Frölich beemelte az egész *Medullat*. A *Cynosura* az akkori utazási elméletek összefoglalása volt, melyek földrajzi alapokon nyugodtak.¹⁸ Több mint száz, utazás közben felmerülő problémát ismertetett, tanácsot adott az útközbeni megfigyelésekhez, továbbá a történelem és földrajz bemutatása, kalendárium, valuták és utakról és vásárokról szóló tudósítások is előfordultak benne.¹⁹

Ahogy láthatjuk is, a magyar utazási instrukciók hasonló témákra hívták fel a figyelmet, mint amik Temple *Observations* című munkájában is előfordultak, és amiket – az európai útleírások hagyományával teljes összhangban – az angol utazók is megemlítettek.²⁰

Frölich azonban *Cynosura* című munkájában ennél is tovább ment, és arra a kérdésre, hogy az utazóknak hova is kellene utazniuk, egyértelmű választ adott: „A teremtó isten mindenkinek engedett olyan földdarabot, ami méltó a felkeresésre, méltó a megtekintésre, méltó a meglátogatásra. Nincs ugyanis olyan, erényekben szűkölködő tartomány, mely jó példával ne szolgálna. Mégis a sok-sok virágzó vidék közül a pálmát méltán Germániának kell ítélnünk, mint valamennyi tartomány legboldogabb és legbölcsebb anyjának.”²¹ „Festőből Alsó-Germánia egyetlen városa, Antwerpen többet ad, mint egész Itália, Gallia, Hispánia.”²² „Hol keresed manapság Mars küzdőterét, ha nem a germánok között, főként az alsó-germániaiaknál, kik között a régi hiedelem szerint Mars is lakott.”²³ Ebben a művében is felhívta Frölich olvasói figyelmét arra, hogy nem elegendő egy várost felkeresni és annak nevezetességeit leírni, hanem azt is meg kell figyelni, hogy a közügyeket hogyan intézik a különböző helyeken.²⁴ Három fontos hollandiai látnivalót is megemlített: Rotterdam piacán Desiderius Erasmus szobrát,²⁵ valamint említést tett két amszterdami dologházzal:

¹⁷ David FRÖLICH, *A gyakorlati földrajz veleje = Magyar utazási irodalom a 15–18. században*, Vál. utószó Kovács Sándor Iván, kiad. jegyz. MONOK István, Bp., Neumann, 1990, 57–58,

¹⁸ Kovács Sándor Iván, *Útleíró utazók-utazási irodalom a 16–17. században*, Acta Hist. Litt. Hung., 1971, 83.

¹⁹ BITSKEY István, *Utazások szervezése a barokk kori Magyarországon*, Annales Musei Agriensis, 37(2001), 211.

²⁰ Az utazók általános megfigyeléseit lásd: VAN STRIEN, *i. m.*, 169–232.

²¹ David FRÖLICH, *Utazók könyvtára* = KOVÁCS, MONOK, *i. m.*, 70.

²² *Uo.*, 71.

²³ *Uo.*, 72.

²⁴ *Uo.*, 90.

²⁵ *Uo.*, 93.

„[...] egyik a férfiak, másik a nők számára, ide zárják a munkaképes koldusokat és az engedetlen, javíthatatlan gyermekeket, hogy tudniillik ezen a helyen állandó munkától kifáradva, elsősorban ébenfareszeléstől, valahára rosszasságukat megjobbítsák.”²⁶

Frölich utazási instrukciója a kora újkorban ismert volt ugyan, de az utazás-módszertani munkák és instrukciók magyar peregrinusokra gyakorolt közvetlen hatását a legújabb kutatások kétségbe vonják. Czibula Katalin és Fazakas Gergely azt feltételezik, hogy az utazásmódszertani munkáknak inkább a hagyománya volt ismert, mintsem maguk a munkák.²⁷

Hasonlóságok és különbségek Temple és a magyar szerzők témái között

Alapvető különbség Temple munkája és a magyar útbeszámolók között a munkák elkészítésének oka. Sir William Temple 1665-ben kezdte diplomáciai karrierjét, abban az évben, amikor a második angol-holland kereskedelmi háború kirobbant, őt pedig Münsterbe küldték, hogy ott a püspökkel tárgyalásokat folytasson.²⁸ Később részt vett a bredai béketárgyalásokon (1667) is, és 1668-ban nagy sikert ért el az Anglia, Egyesült Tartományok és Svédország között megkötött hármasszövetséggel, mely abból a célból jött létre, hogy Franciaország és Spanyolország között a békét elősegítse. Még ugyanabban az évben kinevezték hágai követnek, és először két évet töltött ott,²⁹ majd 1674-ben újból visszatért és 1676-ig töltötte be újból a követi posztot, harmadik alkalommal pedig 1678 és 1679 között teljesített szolgálatot Hágában.³⁰ Elsődleges feladata az volt, hogy az angol politikai és gazdasági érdekeket képviselje – ha kellett akár a holland érdekek ellenében is. Ebben az időben ismerte meg az országot és annak lakóit, a szolgálati ideje alatt tett megfigyeléseit Angliába visszatérve jegyezte le és jelentette meg azokat 1673-ban.³¹ Ő maga is leírta, hogy az Egyesült Tartományokban tett megfigyelései minden más hagyományos utazóétól különböznek, mivel azok Holland tartomány gazdagságának nemcsak a hatásait, hanem az okait is vizsgálják.³² Kimerítően írt Holland tartomány 1672-es bu-

²⁶ *Uo.*, 95.

²⁷ CZIBULA Katalin, *Szilágyi András protestáns prédikátor naplója*, 2004 (Lymbus, Magyarságtudományi Forrásközlemények), 25. és *Pántzél Pál önéletrajza és más munkái*, kiad. bev. jegyz. FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 29.

²⁸ RICHARD FABER, *The Brave Courtier: Sir William Temple*, London, Faber, 1983, 31–34.

²⁹ *Uo.*, 35–37.

³⁰ WOODBRIDGE, *i. m.*, 154–169 és 183–193.

³¹ FABER, *i. m.*, 38.

³² VAN STRIEN, *i. m.*, 48.

kásáról is, ahogy ő az újabb háború kirobbanását nevezte. Véleményem szerint a legjelentősebb különbség Temple munkája és a kora újkori magyar utazók művei között (de ugyanez igaz az angol utazókra is) éppen az események okainak, az emberek motivációinak keresése. Temple végül is diplomata volt, aki meg akarta érteni annak az országnak a működését, ahol kiküldetésben volt. Ez része volt a munkájának is, hiszen így sokkal jobban tudta saját hazája érdekeit képviselni. Kiváló kapcsolatot alakított ki a raadpensionarius (tartományi ügyvéd) Johan de Wittel,³³ akinek képességeit igen nagyra értékelte, ugyanakkor memoárjában nem rejtette véka alá rojalista nézeteit sem, amikor az ifjú Orániai herceget dicsérte.³⁴

Természetesen nem felejtethjük el, hogy Temple diplomataként politikai célból írt. Míg munkája készült, Anglia és az Egyesült Tartományok újból háborúban álltak egymással. Temple bizonyára szerette volna a közvéleményt befolyásolni és azt szerette volna elérni, ha az angolok Hollandiát nem ellenséges, hanem sokkal inkább baráti országnak tekintik. Szerette volna az angolok érdeklődését e kicsi, de gazdag ország iránt felkelteni. Kiemelte a történelmi kapcsolatokat és egyezőségeket, amikor az angolok és a frízek közötti hasonlóságokról írt. Azt is remélte, hogy Holland tartománnyal a jó kapcsolatok helyreállíthatóak.³⁵ Művét a történelem, a vallás, a földrajz pontos leírása teszi érdekessé, de saját észrevételei és megjegyzései teszik azt igazán elevenné.

A magyar diákok azzal a szándékkal utaztak Hollandiába, hogy itthon megkezdett tanulmányaikat folytassák. A holland egyetemeken kicsi, többnyire zárt csoportot alkottak, a városi lakosokkal csak kevés kapcsolatuk volt. Bár köztük laktak, tőlük vásároltak, mégis az országban történelekről nem sokat tudtak meg. Legalábbis ezt írta Székelyhidi N. Mihály patrónusának, Teleki Sándornak: „Innen mitsoda örvendetes újságot írjak Méltóságos Gróf Uramnak, nem tudom; mert a' mi a' Statisticát, és az országoknak dolgait illeti, azokban nekünk keveset adnak tudtunkra.”³⁶ Néhány magyar tudósításában mégis előfordulnak aktuálpolitikai utalások. Déési Zsigmond arról tájékoztatta Teleki Sándort, hogy a „belgák” (vagyis a hollandok) hadat üzentek Svédországnak.³⁷ Enyedi István ugyancsak Telekinek írta, hogy a pfalzi választófejedelem elvette a heidelbergi

³³ TEMPLE, *i. m.*, 129.

³⁴ *Uo.*, 237.

³⁵ WOODBRIDGE, *i. m.*, 28–131.

³⁶ *Peregrinuslevelek. 1711–1750: Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*, szerk. HOFFMANN Gizella, KESERŰ Bálint, Szeged, JÁTE BTK, 1980, 266.

³⁷ *Uo.*, 95.

kálvinisták templomát és azt az angolok és hollandok közbenjárására sem akarta visszaadni.³⁸

Temple munkájának első részében részletesen írt Hollandia történetéről, a politikai tárgyalásokról és I. Erzsébet angol királynő, illetve Anglia szerepéről a holland politikában. Temple-től eltérően Hollandia történelméről a magyar forrásokban alig találunk valamit. Szepsi Csombor Márton írt Frízland (Nagy Károly korától kezdve) és Holland tartomány történelméről.³⁹ Teleki József és Pántzél Pál Leiden 1573-as felszabadulásának megemlékezéséről szóló ünnepséget említette meg.⁴⁰ Ezeken kívül részletesebb történelmi ismertetést máshol nem találunk.

A második fejezetben Temple arról tájékoztatót, hogyan kormányozzák az egyes tartományokat, kik a vezetőik és az egyes tisztviselőket hogyan választják meg a tartományok szintjén. Továbbá részletesen írt az általános rendi gyűlésről és az államtanácsról.⁴¹ Az államtanácsnak az általános rendi gyűléshez való viszonyának leírása különösen érdekes és nagyon világos Temple-nél.⁴²

Ez a téma Teleki Józsefnél is előfordul, és ő az, aki erről a magyar utazási irodalom legalaposabb leírását közli: a rendek asztala körül 22 vagy 24 szék helyezkedik el, a tartományokból néha 3–4 küldött érkezik, de a tartományok mégis csak egy szavazatot adhatnak le. Az asztalfőn a helytartó ül, aki egyébként a rendek megbeszélésein csak ritkán vett részt. Középen azonban áll egy díszes szék, ahol az elnök ül.⁴³ Hogy a rendek gyűlésének mi a feladata és hogyan működik, arról Teleki nem ad felvilágosítást. Érdekes módon Teleki megemlékezett arról a tengeri csatáról is, amikor az angolok a Temzén láncokat húztak ki, hogy megakadályozzák az ellenséges hajók feljutását a folyón, a hollandoknak azonban sikerül átvágniuk a láncokat.⁴⁴ Ez a csata (Medway-i támadás, 1667. június 19. és 24. között) Temple hollandiai szolgálati ideje alatt történt.⁴⁵ Miközben Temple az admirálisok felépítéséről és funkciójáról írt, Teleki az admirálisok raktárait mutatta be, ahol a hajózáshoz szükséges különféle tárgyakat helyezték

³⁸ *Uo.*, 172–173.

³⁹ SZEPSI CSOMBOR Márton, *Összes művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, bev. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Akadémiai, 1968 (Régi Magyar Próza Emlékek, 1), 161–163.

⁴⁰ *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában (Teleki József utazásai 1759–1761)*, kiad. TOLNAI Gábor, Bp., Akadémiai, 1987, 145.; PÁNTZÉL, *i. m.*, 246.

⁴¹ TEMPLE, *i. m.*, 110–120.; A tartományok kormányzásáról lásd: 136–144.

⁴² VAN STRIEN, *i. m.*, 180.

⁴³ TOLNAI, *i. m.*, 149.

⁴⁴ *Uo.*, 131–132.

⁴⁵ Arie WILSCHUT, *De tijd van regenten en vorsten 1600–1700*, Zwolle, Waanders, 2007 (Kleine geschiedenis van Nederland, 6), 43.

el, és itt látott ágyúkkal felszerelt hadihajókat is.⁴⁶ Az admirális házáat Bethlen Mihály is megemlíti röviden, de további felvilágosítást nem ad róla.⁴⁷

Temple könyvének harmadik fejezete az ország földrajzi elhelyezkedéséről és sajátosságairól tett említést: folyókról és tengerről, viharokról és a levegőről, valamint arról, hogyan keletkeztek a dűnék, de azt sem felejtette el megemlíteni, hogyan hatott a földrajzi helyzet a kereskedelemre.⁴⁸ A földrajzi elhelyezkedésről Szepsi Csombor Mártonnál is olvashatunk, aki rövid leírást közölt Frízlandról és Hollandról, azok folyóiról és városairól.⁴⁹ A klíma is téma lett a magyaroknál. Bodoki Mihály a tenger felől fújó nagy szélről és a tengeráradásról tájékoztatta Teleki Sándort.⁵⁰ A párás levegőre Temple is panaszkodott,⁵¹ és Teleki Sámuel véleménye szerint is jobb volt a levegő Utrechtben, ami távolabb esett a tengerparttól, mint Leidenben.⁵²

A társadalmat említve Temple a következő kategóriákba osztotta a hollandokat: parasztok, hajósok, kereskedők, emberek, akik ingatlanok bérbeadásából élnek, nemesek, katonatisztek. Ezzel kapcsolatban szívesen hivatkozott saját szolgálati idejére:

„Those Families which live upon their Patrimonial Estates in all the great Cities, are a People differently bred, and manner'd from the Traders, though like them in the Modesty of Garb and Habit, and the Parsimony of living. Their Youth are generally bred up at Schools, and at the Universities of Leyden or Utrecht, in the common Studies of Human Learning, but chiefly of the Civil Law [...] Such were most or all of the chief Ministers, and the Persons that composed their chief Councils, in the time of my Residence among them.”⁵³

Leírta a hollandok gondolkodás- és beszédmódját, valamint életvitelét. Ez utóbbihoz tartozott a nemzetinek tartott tulajdonság, a takarékoság. Csodálattal töltötte el, milyen jól bánnak a hollandok a pénzzel:

„The Order in casting up their Expences, is so great and general, that no Man offers at any Undertaking, which he is not prepared for, and Master of his Design,

⁴⁶ TOLNAI, *i. m.*, 133.

⁴⁷ *Bethlen Mihály útinaaplója (1691–1695)*, kiad. JANKOVICS József, Bp., Magyar Helikon, 1981, 44.

⁴⁸ TEMPLE, *i. m.*, 145–157.

⁴⁹ SZEPSI CSOMBOR, *i. m.*, 161–163.

⁵⁰ HOFFMANN, KESERŰ, *i. m.*, 282.

⁵¹ TEMPLE, *i. m.*, 156.

⁵² DEÉ NAGY, *i. m.*, 319.

⁵³ TEMPLE, *i. m.*, 161–162.

before he begins; so as I have neither observed nor heard of any Building, publick or private, that has not been finished in the time designed for it.”⁵⁴

Nagyra tartotta azokat a nőket is, akik az üzletet vitték férjük távollétében. Temple-nél is előfordult egy öregotthon leírása. Egy enkhuizeni öreg matróról szóló története, aki visszautasította a pénzt, akkora sikert aratott az angol utazók körében, hogy átdolgozva Shaw is átvette.⁵⁵

Öregotthonok kevésbé, de másfajta segítő és büntető intézmények a magyar utazási irodalomban is előfordulnak. Az egyik legszínesebb leírás a női- és férfi dologházakról Szilágyi Andrástól származik. Amszterdamban még egy bolondokházát is látott, ahova a mentális betegeket zárták be.⁵⁶ Többek között Teleki József is leírt egy dologházat, ahol a fogvatartottaknak minden nap fát kellett reszelniük.⁵⁷

Temple részletes leírást közölt a hollandok jó és kevésbé jó tulajdonságairól. Személyes megfigyelései alapján a következőképpen jellemezte a hollandok érzéseit:

„Their Tempers are not airy enough for Joy, or any unusual Strains of pleasant Humour; nor warm enough for Love. This is talkt of sometimes among the younger Men, but as a thing they have heard of, rather than felt; and as a Discourse that becomes them, rather than affects them. I have known some among them, that personated Lovers well enough; but none that I ever thought were at heart in Love.”⁵⁸

A magyarok hollandokról tett általános véleménye nem volt túl pozitív. Pápai Páriz Ferenc azt írt Teleki Sándornak küldött levelében, hogy hallott már ugyan a belgák durvaságáról, de azt most személyesen is megtapasztalhatta.⁵⁹ Egy másik levelében azt írta, hogy a belgák nagyon hideg emberek, Germánia bár szegényebb, de a lakói szívesebben fogadják az idegeneket.⁶⁰ Teleki József szerint a hollandok, akik egykor bátor katonák voltak, a kereskedelem következ-

⁵⁴ *Uo.*, 169.

⁵⁵ VAN STRIEN, *i. m.*, 47.

⁵⁶ CZIBULA, *i. m.*, 155–156.

⁵⁷ TOLNAI, *i. m.*, 127.

⁵⁸ TEMPLE, *i. m.*, 172.

⁵⁹ HOFFMANN, KESERŐ, *i. m.*, 44.

⁶⁰ *Uo.*, 49.

tében teljesen elpuhultak.⁶¹ Ez egy rendkívül érdekes megfigyelés, mert ugyanez a gondolat kicsit részletesebben kifejtve Temple-nél is előfordul:

„Two Characters that are left by Roman Writers, of the ancient Batavi or Hollanders, are, That they were both the bravest among the German Nations, and the most obstinate Lovers and Defenders of their Liberty; [...] The last Disposition seems to have continu'd constant and National among them, ever since that time, and never to have more appear'd than in the Rise and Constitution of their present State. It does not seem to be so of the First, or that the People in general can be said now to be Valiant; a Quality, of old, so National among them, and which, by the several Wars of the Counts of Holland [...] and by the desperate Defences made against the Spaniards, by this People, in the beginnings of their State, should seem to have lasted long, and to have but lately decay'd: That is, since the whole Application of their Natives has been turn'd to Commerce and Trade, and the Vein of their Domestick Lives so much to Parsimony, and since the main of all their Forces, and Body of their Army has been compos'd, and continually supply'd out of their Neighbour-Nations.”⁶²

Ismert volt-e ez az állítás Temple művének megjelenése előtt is, vagy ezek a sorok saját nézeteit tükrözik, ami azután az *Observations*-ön keresztül vált általánosan ismertté, ma már nehezen megmondható. Vajon Teleki ismerhette-e Temple művét, sajnos szintén nem tudjuk.

A hatodik fejezetben Temple az ország vallását írja le. Nagy meglepéssel vette tudomásul, hogy a vallás a békét szolgálja, a béke pedig a gazdagság növekedéséhez járul hozzá. Temple, aki maga is protestáns volt, nem emelt kifogást az ellen, hogy a katolikusok számára nem biztosították a hollandok a szabad vallásgyakorlást, mert a katolikusok a spanyol kormányzat fenntartóinak bizonyultak. De Temple korában semmiféle gondot nem akartak a kormánynak okozni és nem akartak idegen hatalomhoz sem csatlakozni. Hollandiában más vallásokat, a zsidókat és a kisebb protestáns felekezeteket is tolerálták. Temple egyértelmű szimpátiáját fejezte ki az arminiánusok felé, akiket inkább gondolt politikai, mint vallási csoportnak, továbbá igen intelligens embereknek tartotta őket.⁶³

Az egyszerű hollandok vallásáról a magyar útleírásokban csak kevés ismeretést találunk. A legtöbb Hollandiába utazó magyar maga is protestáns volt, sőt a legtöbb diák teológiát tanulni ment oda, de a vallási kérdésekkel csak az egyetem falai között foglalkoztak. Teleki Józsefnél találunk utalást a hágai fran-

⁶¹ TOLNAI, *i. m.*, 145.

⁶² TEMPLE, *i. m.*, 178–179.

⁶³ Uo., 189–208.

cia templomban az úrvacsora leírására. Véleménye szerint a hollandok nagyon vallásosak.⁶⁴

A hetedik fejezetben Temple a hollandok kereskedelmével foglalkozott. Teljesen lenyűgözte a teljesítményük, miszerint gyakorlatilag semmilyük sincs, és nagy mennyiségben semmit sem állítanak elő, amit külföldön értékesíthetnének, a kikötőiknek sincs optimális elhelyezkedése, mindezek ellenére éppen a kereskedelemből gazdagodtak meg. A holland kereskedelem sikerét a takarékoságban vélte felfedezni. Szerinte az embereknek kevés dologra van szükségük, ezért sok fölösleg keletkezik, amit aztán a hajókon tudnak exportálni. A hollandokat egyébként gátlástalan kereskedőkként mutatta be.⁶⁵

Teleki József szerint a holland kereskedelem bázisa a hajózás. Amikor halottá, hogy Rotterdamban egy hajót bocsájtottak vízre, oda sietett, hogy megnézzé.⁶⁶ Azt is megjegyezte, milyen kényelmes, hogy Rotterdamban a hajók közvetlenül a házak előtt tudják kirakodni az áruikat, de Temple-hez hasonlóan ő is megjegyezte, hogy a hajóknak nagy kerülőt kell tenniük, mert a rövidebb úton a tenger vize nagyon sekély.⁶⁷

Az utolsó két fejezet (Hatalom és jövedelem, illetve az 1672-es bukás okai) olyan témákat tárgyalnak, melyek a magyar útibeszámolókból egyáltalán nem fordulnak elő. A bevételekről és azoknak tartományi és állami szintű elosztásáról csak egy diplomata rendelkezhetett elegendő információval.

A legérdekesebb elemzést azonban Holland tartomány bukásának okaival kapcsolatban tette Temple:

„And first, I take their vast Trade, which was an Occasion of their Greatness, to have been One likewise of their Fall, by having wholly diverted the Genius of their Native Subjects, and Inhabitants, from Arms, to Traffick, and the Arts of Peace; leaving the whole Fortune of their later Wars, to be managed by Foreign and Mercenary Troops; [...] Next, was the Peace of Munster, which had left them now, for above Twenty Years, too secure of all Invasion, or Enemies at Land; and so turn'd their whole Application to the Strength of their Forces at Sea [...] Another was, their too great Parsimony, in Reforming so many of their best Foreign Officers and Troops upon the Peace of Munster, [...] But the greatest of all others [...] was the Alteration of their State, which happen'd by the Perpetual Edict of Holland and West-Friezland, upon the Death of the last

⁶⁴ TOLNAI, *i. m.*, 146.

⁶⁵ TEMPLE, *i. m.*, 209–246.

⁶⁶ TOLNAI, *i. m.*, 24.

⁶⁷ Uo., 124.

Prince of Orange, for Exclusion of the Power of Stadholder in their Province, or at least the Separation of it from the Charge of Captain-General.”⁶⁸

Tudtak-e a magyarok az 1672-ben kirobbant újabb háború hátteréről, nem sejtethjük, mert ebből az évből és az ezt megelőző időszakból nincsenek magyar útibeszámolók.

Végkövetkeztetések

Temple munkájának a témaválasztását illetően megvoltak az előzményei mind az európai, mind a holland irodalomban, és nagyon egyértelműen vissza is nyúlt ezekhez az irodalmi előzményekhez. Nagy eredménye, hogy saját megfigyeléseit szélesebb kontextusba helyezve tudta megmagyarázni, megvizsgálta a jelenségek okait és hatásait is.

Érdekes módon sok téma bizonyos háttérmagyarázattal más angol utazók-nál is előfordult. Ők mind magasabb társadalmi körökből származtak, az utazásuk alatt naplót vezettek és az útikalauzt egészen nyíltan felhasználták leírásaik során.⁶⁹

A magyar útibeszámolók is nagyrészt az európai apodémikus irodalom hagyományain alapultak, legalábbis témaválasztásaik tekintetében. A beszámolók szerzői közül csak keveseknek volt azonban olyan éles szeme, hogy az országok sajátosságait észrevegye és azok okai iránt érdeklődjön: Szepsi Csombor Márton és Teleki József mindenképpen kiemelkedik közülük. Temple-nek sikerült személyes élményeit magasabb szintre emelnie, amikor individuális megfigyeléseiből általános érvényű következtetéseket tudott levonni. Vele ellentétben a magyar útibeszámolókból éppen ez, a személyes érzékelés általánosítása hiányzik.

⁶⁸ TEMPLE, *i. m.*, 261–262.

⁶⁹ VAN STRIEN, *i. m.*, 233.

Pusztai Gábor

Nagaszaki emberünk Jelky András elképzelt diplomáciai útja Japánba

A neves brit író, Graham Green (1904–1991) 1958-ban megjelent regénye *Our Man in Havana* [Havannai emberünk] a Fidel Castro forradalma előtti Kubában játszódik. Az angol porszívóügynököt, James Wormoldot, aki már évek óta Havannában lakik és folyamatosan pénzügyi gondokkal küzd, beszerzezi az angol titkosszolgálat. Wormold a busás fizetségért szívesen vállalja a feladatot, de a kémkedéshez egyáltalán nem ért, ezért aztán érdemi hírszerzői tevékenységet sem folytat. Élénk fantáziájának köszönhetően azonban kitalált jelentéseket küld a londoni központnak, ahol a lehető legkomolyabban veszik havannai ügynökük „aranyat érő” információit. Wormold fiktív jelentései egy idő után saját életet kezdenek élni. A fikció váratlanul átcsap valóságba, melynek fatális következményei lesznek. A porszívóügynökből lett MI6-os kém jelentéseiből ugyan egy szó sem igaz, de a végén Wormold mégis elismert, híres ügynök lesz Londonba való visszatérése után.

Wormoldra sokban hasonlít a 18. századi magyar utazó, Jelky Anrás, akinek személye valós ugyan, de leírt kalandjaiban több a fantázia mint a realitás.¹ Az alábbiakban Jelky kalandjainak sorozatából egyetlen eseményre koncentrálok, mely szerint a magyar szabólegény a holland kormány megbízásából Japánban diplomáciai feladatokat látott volna el.

Jelky András kalandjai

Jelky András bajai szabólegény fantasztikus kalandjainak első leírása 1779-ben jelent meg németül és rögtön három kiadást is megért egy év alatt: kettőt

¹ PUSZTAI Gábor, *Bajától Batáviáig = Történetek a mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, Debrecen, Printart-Press, 2014, 224–277.; Uő., *A nem létező Jelky András: Fikció és valóság a világgjáró bajai szabólegény történetéből*, Alföld, 65/1(2014), 72–85.; Uő., *Robinsonok között: Jelky András kalandjai és a robinzonádok*, Alföld, 62/10(2011), 66–77.

Bécsben,² egyet Prágában.³ Az első két kiadásnál nincs megadva az író neve, a harmadik kiadásnál Anton Ferdinand von Geissau (1746–1809) van szerzőként feltüntetve.⁴ Feltételezhető, hogy Jelky tollba mondta élete történetét Geissaunak, vagy valaki másnak és nem maga vetette papírra.⁵ Az első kiadás 20, a második kiadás 16 számozott oldalból áll, és a rövidke könyv Jelky kalandjait beszéli el Bajától, Batávián át a bécsi hazatérésig. A harmadik kiadás nem csak Jelky kalandjait tartalmazza, hanem szemelvényeket is az osztrák történelemből [Auszüge aus der österreichischen Geschichte]. A könyvecskén belül Jelky kalandjait 20 oldalon keresztül meséli el a szerző. A bajai szabólegény kalandjainak negyedik kiadása, egyéb szórakoztató történetekkel és anekdotákkal együtt egy kötetben 1784-ben jelent meg, ezúttal Budán és Pozsonyban.⁶ Ez a kiadás abban tér el a többitől, hogy Jelky élettörténetét az utolsó oldalon új fejleményekkel egészíti ki, hiszen az első három kiadás és a negyedik között öt év telt el.⁷ A könyvecske első 22 oldalán Jelky András kalandjairól számol be a szerző, majd a kiadvány második felében 24 oldalon keresztül rövid vicces történetek⁸ kö-

² *Geschichte des Herrn Andreas Jelky eines gebornen Ungars, welcher nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden, endlich zu Batavia zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangen ist*, Wien, Johann Georg Weingard, 1779. Másolatban a bajai Türr István Múzeum adattárában. Leltári szám: 1198.89. A német szöveg magyar fordítását közli SOLYMOs Ede, *Ki volt Jelky András?*, Baja, 1983 (A bajai Türr István Múzeum kiadványai 25), 9–17. A harmadik kiadás: Anton Ferdinand VON GEISSAU, *Etwas für alle zum Lesen im Frühling und Sommer: cverm. mit einem Auszuge aus der ostreichischen Geschichte und die wunderbare Geschichte des Herrn Andreas Jelky*, Wien, Weingard, 1779. Másolatban a bajai Türr István Múzeum adattárában. Leltári szám: 1198.89.

³ *Wunderbare Reise-Geschichte des Hrn. Andreas Jelky eines gebornen Ungars, welcher als Schneidergeselle in die Fremde gereiset, nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden, endlich zu Batavia in Indien zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangt und anjetzo wirklich in Wien sich befindet, allwo er die allerhöchste Gnade gehabt, beyden Kaiserl. Majstäten seine Geschichte zu erzählen, und von allerhöchst Denenselben beschenkt zu werden*, Prag, Johann Ferdinand Edlen von Eschdnfeld, 1779. Másolatban a bajai Türr István Múzeum adattárában. Leltári szám: 750–80.

⁴ Anton Ferdinand von Geissau előszeretettel írt, illetve adott ki magyar témájú könyveket. Jelkyről szóló munkája mellett írt még Bécs ostromáról Hunyadi Mátyás idején és adott ki munkát Benyovszky Móricról is. Anton Ferdinand VON GEISSAU, *Geschichte der Belagerung Wiens durch den König Mathias von Hungarn, in den Jahren 1484 und 1485*, Wien, Strauss, 1805.; Anton Edlen VON GEISSAU, *Merkwürdige Aufmunterungsrede, welche Benjowsky gehalten für die Religion, den König und das Vaterland wider die Franzosen unverweilt die Waffen zu ergreifen*, Wien, Sammer, 1796.

⁵ *Jelky András viszontagságai*, szerk. KONRÁDY Lászlóné, POVÁZSAY László, Bp., Légrády, 1947, 39. Másolatban a bajai Türr István Múzeum adattárában. Leltári szám: 762–81.; SOLYMOs, i. m., 6.

⁶ *Geschichte des Herrn Andreas Jelky, eines gebornen Ungars, Nebst andern kurzweiligen Anekdoten*. Ofen und Pressburg, Floridus Diepold Benedikt und Compag., 1784.

⁷ A könyv utolsó oldalán leírják, hogy Jelky 1778-ban Budára költözött, újra nősült és fia született. 1783. december 6-án tüdőbajban [Lungensucht] meghalt. *Uo.*, 24.

⁸ Vermischte Erzählungen, und Einfälle zur allgemeinen Unterhaltung.

vetkeznek. A magyar nyelvű kiadás 1791-ben látott napvilágot Győrött, *Jelki Andrásnak, egy született magyarnak történetei* címmel.⁹ A 29 oldalas könyvecske gyakorlatilag hű fordítása a német nyelvű első kiadásnak. A fenti szövegek leírása szerint Jelky egymást gyors egymásutánban követő kalandok sokaságát éli át. A nyugtalan lelkű bajai szabólegény először Bécsbe, majd Németországon keresztül Holladiába érkezik. Itt akarata ellenére, kényszerből a Holland Kelet-indiai Társaság katonája lesz. Hajótörés, szerencsés megmenekülés, surinamei út, Portugália, kalóztámadás, rabszolgaság, sikeres szökés, Kína, Jáva, karrier, házasság majd bukás, ismét katonáskodás Ceylon, Ambon és Ternate szigetén. A pápuák fogságából sikeresen megmenekül és több mint egy évig egy elhagyatott helyen lakik három bennszülöttel, majd visszatér Batáviába. Itt kezdődik igazi karrierje: a polgárőrség hadnagya lesz majd a batáviai árvaház vezetőjévé nevezik ki. A városi tanács majd a Holland Kelet-indiai Társaság titkos tanácsosa lesz. Felesége halála után haza tért Európába és Budán fejezi be életét 1783-ban. A Japánba vezetett diplomáciai küldetésről mind a német, mind a magyar szövegek megemlékeznek.

Az első bécsi kiadás *Geschichte des Herrn Andreas Jelky, eines gebornen Ungarns* (Wien, 1779) a 18. oldalon így ír a japán küldetésről: „Sein Erstes Geschäft war die Gesandtschaft nach Japonien, allwo er durch kostbare Geschenke es dahin brachte, dass dem Ansuchen der holländischen Republick geneigt willfahret wurde.”¹⁰ A magyar kiadás gyakorlatilag hű fordítása a német szövegnek. Az író, műfordító, bibliográfus, az első magyar nemzeti bibliográfia, a *Magyar Könyvesház* (1803) szerzője, Sándor István (1750–1815) fordításában készült *Jelki Andrásnak, egy született magyarnak történetei. A' ki, minek utána sok szerentsétlen eseteken, hajó töréseken, raboskodáson, és a' vad emberek között életének külömbféle veszedelmein által ment volna, végtére Batáviában nevezetes tisztségekre hágott* című, Győrben 1791-ben megjelent kiadás 24. oldalán ezt olvashatjuk: „Első foglalatossága vala a' Japóniába¹¹ való követsége, holott a' drága ajándékok által azt végzé, hogy a' Hollandiai Respublikának keresete bé-tellyesítettett.”¹²

Ez a mind németül, mind magyarul rendkívül homályos kijelentés (Milyen követelése lehetett a Holland Köztársaságnak Japánnal szemben? Miért kellett drága ajándékokat vinnie, mikor és kinek?) a szövegben megválaszolatlan marad.

⁹ *Jelki Andrásnak, egy született magyarnak történetei. A' ki, minek utána sok szerentsétlen eseteken, hajó töréseken, raboskodáson, és a' vad emberek között életének külömbféle veszedelmein által ment volna, végtére Batáviában nevezetes tisztségekre hágott*, ford. SÁNDOR István, Győr, Streibig József, 1791. Másolatban a bajai Türr István Múzeum adattárában. Leltári szám: 480–74.

¹⁰ *Geschichte des Herrn Andreas Jelky, i. m.*, 18.

¹¹ Japánba

¹² *Jelki Andrásnak, egy született magyarnak történetei, i. m.* 24.

Az olvasónak be kell érnie ezzel az egy Japánra vonatkozó, minden magyarázatot, előzményt és következményt mellőző rövidke mondattal. A későbbi szerzők, akik a bajai szabólegény kalandos történetét a magyar olvasó elé tárták, érezték a csenevész információból adódó feszültséget és ezt az egy mondatot kicsit tovább szőtték.

Konrády Lászlóné és Povázsay László *Jelky András viszontagságai* című 1947-es művében a 30. oldalon ezt olvashatjuk: „Legelőször Japánba küldték azzal a föladattal, hogy az ottani kormány minél több hajót irányítson Batávia felé. Pénzével és ügyességével célt ért.”¹³

Mint később látni fogjuk, a kérdéses időszakban (a 18. század második felében) a japánok egyáltalán nem küldtek hajókat Batáviába, a bezárkózási politika jegyében csak a hollandok indítottak hajókat Japánba.

Jelky története leginkább az újságíró, író, művészettörténész Hevesi (eredetileg Löwy) Lajos (1843–1910) regényén keresztül ismert. 1872-ben jelent meg a *Jelky András bajai fiú rendkívüli kalandjai ötödfél világrészben. Történeti kutforrások alapján. Magyar népkönyv különös tekintettel a serdültebb ifjúságra* című könyve, mely rendkívüli népszerűségének köszönhetően számos kiadást megért. Az 1904-es, hatodik kiadásban Jelky diplomáciai küldetéséről ezt olvashatjuk:

„Először is a holland kormány rendkívüli követté nevezte ki a japán császár udvarába. Ilyen követségre ez volt a legelső példa Japán és Holland országok történetében. A kelet-ázsiai nagy sziget-császárság akkor hozzáférhetetlenül el volt még zárva az európaiak elől. Határait idegen át nem lépheté, a nép indulata ép oly ellenséges volt mint a kormányé, és úgy látszék, hogy ezen országgal egyáltalán nem lehet üzleti viszonyba lépni. A hollandi kormány azonban nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy ezen óriási birodalom vására megnyitassék a hollandi kereskedelem számára, s ezért a bő tapasztalatú és világos elméjű Jelky Andrást küldte mint teljhatalmazott követet a japáni császárhoz. András Jeddóban, Japán fővárosában azzal a fénnnyel lépett föl, melyet az általa képviselt állás tekintélye igényelt. Az uralkodó és a kormánykörök, jóelőre értesítve ezen ember rendkívüli élményeiről, a legnagyobb kitüntetéssel fogadták őt. A császári testőrség egy része kizárólag az ő rendelkezésére volt bocsátva, tiszteletére díszlakomák, tűzijátékok, udvari vadászatok, tigris- és elefántküzdelmek, szóval a legköltségesebb látványosságok váltakoztak, az udvari költőknek új színdarabokat kellett írniok, melyeket az udvari színészek nagy buzgalommal adtak elő a hollandi követ mulattatására stb. stb. Soha azelőtt Japánban ilyen nem történt. Mindazonáltal eleinte a cél nehezen látszott elérhetőnek. A kormány nemigen volt hajlandó az évszázadok óta követett elzárkózási politikájától egyszerre lemondani. A hosszadalmas tanácskozások és kihallgatások egymást érték, és

¹³ KONRÁDY, POVÁZSAY, *i. m.*, 30.

hónap hónap után múlt. Mily elégtétel, midőn végre András államférfiúi ügyességének mégis sikerült az öröklött ellenszenveket és balítéleteket leküzdeni! Midőn, a császár és a miniszterek által a legdrágább ajándékokkal elhalmozva elhagyta a japáni fővárost, hogy Batáviába visszatérjen, zsebében volt a Holland és Japán közt kötött kereskedelmi szerződés eredeti okmánya, a császár által saját kezűleg aláírva és a japáni birodalom pecsétjével megerősítve. Jelky András: ezen egyszerű magyar név képviselte rajta a hatalmas, gazdag Hollandot. Ezzel nagy dolog sikerült Andrásnak. Amiben már annyi jeles fő hiába fáradozott, azt ő képes volt megvalósítani. Ő megnyitotta Japánt az európai kereskedelemnek.”¹⁴

Az 1955-ös, Hevesi szövegben, mely Czibor János átdolgozásában jelent meg, némi nyelvi átdolgozás mellett, tartalmi különbségek is vannak:

„A holland kormány a japán császár udvarába küldte leleményes követét, éspedig nem kisebb megbízással, mint hogy teremtsen diplomáciai és kereskedelmi összeköttetést Hollandia és Japán között és ezáltal kapcsolja be a világkereskedelmi hálózatba a nagy kelet-ázsiai szigetcsászárságot. Ez a megbízatás nem látszott könnyűnek. A japáni birodalom akkor már hozzáférhetetlenül el volt zárva az európaiak elől, határait idegen semmiképpen sem léphette át, hírek is alig érkeztek ebből a rejtelmes világból, és a japáni császár, a mikádó és kormánya ellenségesen fogadott minden európai közeledést. Mégis hosszú fáradozások árán a holland kormánynak sikerült legalább annyit elérnie, hogy a császári udvar hajlandónak mutatkozott, fogadni és meghallgatni a követét. Ez a követ Jelky András volt. Amikor hosszú hónapok után András hajója elhagyta a császárság partjait, és ő kigöngyölte maga elé a megkötött kereskedelmi szerződés okmányát, bizony maga is hitetlenkedve nézte, hogy a mikádó kicifrázott névaláírása mellett az ő egyszerű magyar neve képviselte a másik felet, az akkor hatalmas Holland Királyságot. Nagy dicsőséget jelentett ez az okmány, hiszen amiben annyi kiváló ember hiába fáradozott, azt Jelky András sikeresen megvalósította, és nevét méltán emlegették a diplomácia és a kereskedelem köreiben mindenütt a világon.”¹⁵

Az irodalomban elterjedt japán követség legendája, és az eredeti szöveg alapján Hevesi Lajos által kibővített, erőteljes nemzeti büszkeséget sem mellőző története később utat tört magának a tudományos életben is. *A világjáró szabó-*

¹⁴ HEVESI Lajos, *Jelky András rendkívüli kalandjai*, Bp., Franklin, 1904, 294–295.

¹⁵ Uő., *Jelky András kalandjai*, Bp., Móra, 1955, 298–299.

legény című 2014-es írásában Kubassek János is arról értekezik, hogy Jelky „(...) hivatalos küldöttséget vezetett Japánba (...).”¹⁶

Persze a kérdés az, hogy az eredetileg szűkszavú közlés 1779-ből, miszerint Jelky első hivatalos megbízatása Japánba szólt a holland kormány megbízottjaként, mennyire állja meg a helyét. A Hevesi-féle idézetekben szereplő adatok több sebből is véreznek, hiszen Hollandia ekkor köztársaság, nem pedig királyság, a külföldi követek nem a császárral, hanem a sógunnal tárgyaltak, a holland-japán kereskedelmi kapcsolatok ekkor már több mint 150 éve léteznek, és Japán elzárkózására, sőt a világ többi részétől való hermetikus elzártságára vonatkozó kijelentést is kritikusan kell kezelnünk. A továbbiakban áttekintjük a japán-holland (diplomáciai) kapcsolatokat a 17–18. században és megpróbáljuk elhelyezni a Jelkyről szóló közlést a történelmi tények hálózataiban.

Hollandok Japánban

A holland-japán kapcsolatok Hollandia számára rendkívül mozgalmas időszakban kezdődtek. Ekkor javában dúlt a függetlenségi háború vagy más néven nyolcvan éves háború (1568–1648). Németalföld a spanyol koronához tartozott és a katolikus Habsburg, II. Fülöp (1527–1589), V. Károly (1500–1558) fia ült a trónon. A hollandok és flamandok elégedetlenek voltak az uralkodóval. A terjedő protestantizmus ellen kemény kézzel léptek fel a spanyolok és súlyosan megadóztatták a gazdag flamand és holland városokat. Aki ellenkezett, azt a spanyol zsoldosok hamar kardélre hányták, vagy Alba herceg „véres tanácsa” ítélte halálra és teljes vagyonekkobzásra. A 17 németalföldi tartományából a 7 északi tartomány 1579-ben egyezséget kötött (Utrechti Unió), melyben kimondták, hogy közösen fognak fellépni a spanyolok ellen. Két évvel később, 1581-ben született meg a Függetlenségi Nyilatkozat [Plakkaat van Verlatinge] mely kimondta II. Fülöp trónfosztását és az északi tartományok függetlenségét. A holland tengeren túli expanzió is erre az időszakra tehető és logikus következménye volt a spanyolok elleni küzdelemnek. Az ellenséget minden fronton gyengíteni kellett. Nem csak Európában, hanem azon kívül is.

A spanyol szolgálatban álló genovai Kolumbusz 1492-ben eljutott Amerikába, az eredmény pedig az akkori ismert és főleg ismeretlen világ képletes felosztása lett a két katolikus tengeri nagyhatalom, Spanyolország és Portugália között. Ezt szentesítették az 1494-es tordesillasi szerződéssel, mely szerint egy észak-déli határvonal mentén (nyugati hosszúság, 48°), mely a Zöldfoki-

¹⁶ KUBASSEK JÁNOS, *A világjáró szabólegény* = K. J., *Magyarok a Föld körül: Felfedezők, utazók, tudós kalandozók*, Bp., Kossuth, 2014, 72.

szigetektől 370 leugára (gall mérföldre) nyugatra húzódott, a spanyolok és a portugálok osztoztak az akkor még ismeretlen zsákmányon. Az ettől a demarkációs vonaltól nyugatra eső területek a spanyolok, a határtól keletre fekvő ismeretlen földrészek a portugálok érdekszférájába estek. A szerződést ugyan VI. Sándor pápa is szentesítette, de rajtuk kívül senki sem ismerte el ennek jogosságát. A tordesillasi szerződés alapján a portugálok csakhamar útnak indultak Afrika és az attól keletre eső, ismeretlen területek felé. Miután a portugál Vasco da Gama 1498-ban megkerülte Afrikát és kikötött India nyugati partján, új fejezet kezdődött az Ázsia és Európa közötti kereskedelemben. A portugálok így közvetlenül juthattak hozzá Ázsiában a fűszerekhez, mely hatalmas üzlet volt. A portugáloknak érthető módon nem örültek az arab, indiai és török kereskedők, de a jól felfegyverzett portugál hajóknak köszönhetően az ázsiaiak nem tehettek semmit az európai konkurencia ellen. A portugálok értékes hajózási útvonalukat és navigációs tudásukat hétpecsétetes titokként őrizték. A tordesillasi szerződéshez egyébként maguk a spanyolok sem tartották magukat. (A portugál érdekszférába eső Fülöp-szigeteken 1570-ben spanyol gyarmatot hoztak létre, mely kulcsfontosságú volt az Ázsia és Amerika közötti kereskedelemben.)

Újabb változás majd száz év elteltével kezdődött, mikor a holland függetlenségi háború már javában folyt a spanyolok ellen. Ez azonban nem zavarta a hollandokat abban, hogy továbbra is kereskedjenek a spanyolokkal. Még Portugália és Spanyolország perszonáluniója (1580) után sem változtak a holland-spanyol kereskedelmi kapcsolatok, sőt a holland hajók (jó pénzért) ekkor még részt vettek a Brazíliából Spanyolországba irányuló cukorszállításban is.¹⁷ Azonban a spanyol király, II. Fülöp 1585-ben, lezáratta a spanyol és portugál kikötőket és elkoboztatta az ott lévő külföldi hajókat.¹⁸ A holland kereskedők nemcsak a hajóikat veszítették el, de a továbbiakban nem tudták honnan beszerezni abban az időben igen kapós ázsiai árucikkeket (elsősorban a borsot) sem. Ezzel egy időben felszökött a bors európai ára, mivel a portugálok sem tudtak (az angolok kalóztevékenységének köszönhetően) elegendő mennyiséget behozni. Velence pedig csupán csekély részben tudta pótolni a hiányt hagyományos, méregdrága forrásain keresztül. A hollandoknál tehát több tényező együttes hatása révén (tengerészeti tapasztalat és tudás, technikai felkészültség, tőke, nyereséggel kecsegtető üzlet, vállalkozó szellem, spanyol intézkedések miatt előállt kényszerhelyzet) határozták el magukat a döntő lépésre. Ezért 1595-ben amszterdami kereskedők egy csoportja egy kis flottát indított útnak Afrika irányába. Cornelis

¹⁷ Ez elsősorban az angol-spanyol háborúnak (1585–1603) volt köszönhető, mivel a spanyoloknak szükségük volt a brazilai cukorszállításához olyan semleges hajókra, melyeket nem támadtak meg az angolok. J. VAN GOOR, *De Nederlandse Koloniën*, Den Haag, SDU, 1994, 17.

¹⁸ 1598-ban ismét elkobozták a holland hajókat, melyek spanyol vagy portugál kikötőkben horgonyoztak.

de Houtman vezetésével négy hajóval¹⁹ és 249 emberrel a fedélzeten elindultak, hogy megtalálják a tengeri útvonalat, mely Afrika megkerülésével Ázsiába, a mesés Fűszer-szigetekre vezet. Miután 1597 augusztusában visszaérkeztek az első holland expedíciós flotta maradékai Amszterdamba (három hajóval, összesen 89 túlélővel a fedélzeten és némi borssal valamint szegfűszeggel a rak térben), minden kereskedő flottát akart indítani a mesés Kelet felé. Ugyanis a veszteségek ellenére az expedíció sikeres volt: megtalálták a Fűszer-szigetekhez vezető tengeri utat, megnyílt a lehetőség a portugálok után a holland kereskedők számára is, hogy közvetlenül a termelőktől szerezzék be az akkor a 16–17. századi Európában oly kapós fűszereket: borsot, szegfűszeget, fahéjat, szerecsendiót. Ettől kezdve holland kereskedőtársaságok saját szakállukra indítottak útnak kisebb-nagyobb flottákat, hogy a mesés kelet kincseiből ők is részesülhessenek, és persze hogy minél hamarabb meggazdagodhassanak.²⁰ Az egyik ilyen hajó, a *Liefde* [Szeretet] (korábbi neve *Erasmus*) volt. A *Liefde* 1598. június 27-én indult el négy másik hajóval (*Hoop* [Remény], *Geloof* [Hit], *Trouwwe* [Hűség], *Blijde Boodschap* [Jó Hír]) együtt Goeree-ról²¹ Jaques Mahu, majd annak halála után Simon de Cordes kapitány parancsnoksága alatt a *Magelhaense Compagnie*²² megbízásából, hogy a Magellán-szoroson keresztül Ázsiába hajózzon. Az út nem volt túl szerencsés. A *Hoop* elsüllyedt, a *Trouwwe* legénységét a portugálok lemészárolták, illetve foglyul ejtették, a *Blijde Boodschap* a spanyolok Valparaíso kikötőjében elkobozták, a *Geloof* kénytelen volt visszafordulni a lázadó legénység miatt és 1600 júniusában érkezett vissza Hollandiába. A *Liefde* pedig 1600. április 19-én Japán partjainál, Kjúszu szigetén, az Usuki-öbölben ért partot. Ekkor már csak 24 ember volt életben a legénységből, de már csak 6 embernek volt jártányi ereje. A kapitány is meghalt ezért Jacob Janszoon Quackernaek lett a parancsnok. A hajót és rakományát Tokugava Ijaszu (1543–1616), a már több, mint százötven éve polgárháború tépázta Japán egyik leghatalmasabb hadura a későbbi sógun, elkobozta. Nem kizárt, hogy az 1600. október 20–21-i szekiga-

¹⁹ 1595. április 2-án a texeli kikötőből indult útnak a négy hajó: a *Hollandia*, a *Mauritius*, az *Amsterdam* és a *Duyfken*.

²⁰ A legsikeresebb, a Jacob Cornelisz. van Neck által vezetett 8 hajóból álló flotta volt, mely 1598. május 1-én indult el Hollandiából és 1599 júliusában tért vissza, gazdag rakománnyal és kedvező kereskedelmi szerződésekkel. A Tweede Schipvaart [második hajóút] néven ismert expedíció végeredményben közel 400%-os hasznot hozott a befektetőknek. Henk DE HEIJER, *Zuid-Nederlanders en het ontstaan van de Noord-Nederlandse handel buiten Europa = Noord-Zuid in Oost-Indisch perspectief*, ed. Jan PARMENTIER, Zutphen, Walburg Pers, 2005, 69.

²¹ Goeree-Overflakkee sziget Hollandia dél-nyugati partjainál, Rotterdamtól 30 km-re.

²² A *Magelhaense Compagnie* vagy más néven *Rotterdamse Compagnie* a Holland Kelet-indiai Társaság megalapítása előtt, 1598-ban létrejött kereskedelmi társaság (voorcompagnie) volt. Az alapítói a Flandriából Rotterdamba menekült kereskedők, Johan van der Veeken és Pieter van der Hagen voltak.

harai csatában, melyben Tokugava legyőzte riválisait (az Isida Micunari vezette közel 82.000 fős ún. Nyugati hadsereget) és ezzel biztosította hatalmát az egész ország fölött, éppen a *Liefde* 19 elkobzott ágyújának is köszönhetette a diadalt. Persze felvetődik a kérdés, hogy a *Liefde* kapitánya miért akart Japánba eljutni, ha egyszer mindenki más Hollandiából a Jávával való jövedelmező fűszerkereskedelem reményében indult útnak Ázsia felé? Miért akartak a holland hajósok eljutni a számukra teljesen ismeretlen Japánba, ahol előttük még soha nem járt holland kereskedő?

Japán a velencei Marco Polo (1254–1324) útleírása óta mesésen gazdag országnak számított Európában. Polo leírása szerint Japán lakói, amit ő Zipangunak nevez, „fehérek, jómódúak és szépek” és „mérhetetlen sok arany birtokában vannak (...)”²³

„Éppen ezért fordulhat elő, hogy aranyának roppant tömege minden képzetet felülmúl és maguk sem tudják, mit kezdjenek vele. E sziget urának palotájáról csodálatos dolgokat mondanak, akik jártak arra. Tudnotok kell, hogy van neki egy gyönyörű palotája, melynek tetejét mindenütt arany borítja, úgy mint a mi templomainkét az ólom; tehát értékét alig lehet felbecsülni, és senki a világon nem tudná megvásárolni. Ezenfelül a szobák mennyezete és padlója, mely a követ utánozza, jó kétujjnyi vastagságú aranylemezekből van; az ablakokat is arany díszíti, úgyhogy a palota gazdagsága szinte hihetetlen. Gyöngy is garmadával található náluk (...)”²⁴

Ez a leírás érthető módon megragadta a kortársak és az utókor figyelmét is. Egy ország, ahol annyi az arany, hogy nem tudnak mit kezdeni vele, ahol az épületek tetejét is arany borítja, a gazdagság, a kincsek – mindez hatalmas vonzerőt jelentett. A mesés Zipangu vagy más leírásokban Cipangu szigete Kolumbusz képzeletét is megmozgatta.²⁵ 1492. október 24-én (szerdán), mikor elindul Kuba felé, mivel a bennszülöttektől azt hallotta, hogy a sziget „gazdag aranyban és fűszerekben” magában megállapítja: „(...) úgy veszem ki, hogy Cipango szigetéről van szó, amelyről a legbámulatosabb csodákat mesélik (...)”²⁶

Kolumbusz sosem jutott el Japánba, viszont ötven évvel később három portugál hajótörött egy kínai dzsunka fedélzetén 1543. június 23-án kikötött

²³ Marco POLO, *Marco Polo utazásai*, ford. VAJDA Endre, Bp., Osiris, 2003, 318.

²⁴ *Uo.*

²⁵ Jakob WASSERMANN, *Kolumbusz Kristóf az óceán Don Quijotéja*, Bp., Európa, 1985, 165.

²⁶ KOLUMBUSZ Kristóf, *Kolumbusz útinaplója*, szerk. FURKÓ Zoltán, Bp., Akadémia, 1991, 20.

Tanagasimánál, köztük Fernão Mendes Pinto.²⁷ A japánok a portugálokat déli barbároknak (*nanbandzsin*) nevezték, mivel azok dél felől érkeztek az országba. A portugáloknak volt köszönhető, hogy a japánok megismerkedtek a tűzfegyverekkel és elterjedt a muskéták használata a *daimjók* (földesurak) hadseregeiben. A hajótöröttek után 1549-ban portugál jezsuiták érkeztek Japánba, Xavéri Ferenc vezetésével. Ferenc 7 társával augusztus 15-én szállt partra Kagosimában. Több mint két évig maradt a szigeten, Hiradóban, Jamagucsiban, Kitóban és Funaiban is tevékenykedett. Megindult a japánok közötti hittérítő munka is, melynek következtében 1570-es évekre 130.000-en, tíz évvel később már 170.000-en tértek meg, 1590-es évekre pedig már 200.000 körül volt a keresztények száma az akkor 25–27 milliós Japánban.²⁸ A jezsuiták ekkorra nem csak hittérítéssel foglalkoztak hanem gyakorlatilag kezükben tartották a Kínával folytatott selyemkereskedelmet is. Kína és Japán a feszült politikai viszony miatt hivatalosan nem kereskedhetett egymással²⁹, viszont a szigetországban hatalmas volt a kereslet a kínai selyem iránt. Ezt az igényt a japán és kínai kalózok csempésztevékenysége nem tudta kielégíteni, ezért a portugálok töltötték be a közvetítő szerepét. Az üzlet alapja az volt, hogy kínai selyemért japán ezüsttel fizettek. Ez a fajta közvetítőkereskedelem rendkívül jövedelmező volt.³⁰ A számos keresztény hitre tért *daimjó* és azok szamurájai miatt valamint a selyemkereskedelemből származó jelentős gazdasági haszonnak köszönhetően a jezsuiták belpolitikai erőnek számítottak az akkori Japánban. A 16. század végén Nagaszaki kikötőjét, ahol a selyemkereskedelem nagy része zajlott, jezsuiták irányították, a helyiek nagy része kereszténnyé lett (1597-re már országszerte 300.000 körül volt a számuk) és a város japán vezetői is a portugálok befolyása alatt álltak.³¹ A jezsuiták a kereskedelmet zsarolásra is felhasználták. Például azoknak a daimjóknak a kikötőibe, ahol nem fogadták kellő tisztelettel a keresztény szerzeteseket, a *padres* parancsára nem kötöttek ki portugál hajók. Ezzel a japán földesúr elesett a kereskedelmi haszontól, ami hatalmas gazdasági érvágást jelentett számára.³² A jezsuitáknak

²⁷ M. KANAI, *Nederland en Japan 1602–1860 = De VOC in Azië*, ed. M. A. P. MEILINK-ROELOFSZ. Bussum, Fibula-Van Dishoeck, 1976, 194.

²⁸ TÚRÓCZI Tamás, *Szamurájok és „déli barbárok”*, BBC History, 7/9(2017), 33.

²⁹ A kínaiak a Ming dinasztia idején 1549-ben betiltották a tengeri kereskedelmet a japán *vako* hajók kalóztevékenység miatt. *De avonturen van een VOC-soldaat*, ed. Jan PARMENTIER, Ruudje LAARHOVEN, Zutphen, Walburg Pers, 2002, 43.

³⁰ Annak ellenére, hogy Hidejosi 1592-ben bevezette a „vörös pecsétetes kereskedelmet” (japán hajók a *taikó* engedélyével kereskedhettek) és a Fülöp-szigetekkel élénk kétoldalú kereskedelem alakult ki (Japán és Manila között nagyobb volt a kereskedelmi forgalom, mint Manila és Mexikó között), nem érkezett elég selyem a szigetországba. *Uo.*, 42.

³¹ Nagaszakit gyakorlatilag a jezsuitáknak ajándékozták. KANAI, *i. m.*, 197.; lásd továbbá: TÚRÓCZI, *i. m.*, 33.

³² PARMENTIER, LAARHOVEN, *i. m.*, 43.

úgy tűnt, minden a legnagyobb rendben van: befolyásuk a japán elitben egyre erősödik, beleszólhatnak a belpolitikába, a misszió következtében a keresztények száma gyarapszik, a kereskedeleből származó hasznuk évről évre nő. A Fülöpszigetekkel ellentétben, ahol a „kard és kereszt” kombinációja volt a jezsuiták politikájának alapja, Japánban a „kereskedelem és kereszt” volt a mottó.³³ 1587-ben azonban megjelentek a szigeten a spanyol ferencesek és domonkosok, akik a jezsuitákkal ellentétben kevés megértést tanúsítottak a helyi viszonyok, vallási hagyományok (sintoizmus, buddhizmus) iránt. Az ő véleményük az volt, hogy az egyértelmű pogányságot ki kell irtani, így teret engedve az egyetlen igaz hitnek, a katolicizmusnak.³⁴ XIII. Gergely ugyan 1585. január 28-án bullát bocsátott ki, melyben megerősítette a jezsuiták jelenlétét Japánban és minden más rendnek megtiltotta a térítést (és ezt II. Fülöp is megerősítette világi rendeletével), de ez érdekes módon különösebb következmény nélkül maradt. A pápa és a király rendelkezését figyelmen kívül hagyva 1592-ben a domonkosok is téríteni kezdtek Japánban. Ez ellenségeskedéshez vezetett egyrésről a portugálok és a spanyolok, másrésről a jezsuiták és a domonkosok valamint ferencesek között. Mindezt a rivalizálást és az egyre nagyobb mértékű térítési tevékenységet az ország tényleges vezetője Tojotomi Hidejosi (aki paraszti származása miatt nem vette fel a *sógun* címet, hanem „csak” *taikó*, vagyis császári főtanácsadó volt) gyanakodva figyelte. Attól félt (nem is alaptalanul), hogy a szerzetesek nem csupán téríteni jöttek, hanem hogy zűrzavart és anarchiát keltsenek, kémkedjenek, megosszák az országot és hogy a páterek csupán előhírnökei a konkvisztádorok inváziójának. Gyanúját csak erősítette egy spanyol hajó, a *San Felipe* incidens. A *San Felipe* 1596 októberében a japán Tosza tartomány partjainál szenvedett hajótörést és az Urado-öbölben ért partot. A hajó Manilából Acapulcoba tartott másfélmillió ezüst pezós rakományával de egy viharban megrongálódott és a tájfun Japán partjaira sodorta. A hajó navigátora Francisco de Olandia a japán hatóságok előtt, kihallgatása alkalmával egy világtérképen készségesen megmutatta a helyi daimjónak, Hasita Nagamorinak a spanyol gyarmatbirodalmat és elmagyarázta, hogy a terjeszkedés előfutárai általában a hittérítők, akiket hamarosan a konkvisztádorok hódító hadserege követ. Hozzátette továbbá, hogy a spanyol és a portugál koronának ugyanaz a királya, tehát a birodalom erős és hatalmas kiterjedésű.³⁵ A navigátor valószínűleg így akarta érzékeltetni királyá-

³³ *Uo.*

³⁴ TÚRÓCZI, *i. m.*, 33.

³⁵ Shirley FISH, *The Manila-Acapulco Galleons: The Treasure Ships of the Pacific*, Author House, 2011, 497–498.; James MURDOCH, *A History of Japan*, Kobe, Cronicle, 1903, II, 288–289.; Michael S. LAVER, *The Sakoku Edicts and the Politics of Tokugawa Hegemony*, Amherst, New York, Cambria Press, 2011, 60–61.; John NEWSOM CROSSLEY, *The Desembarazados: Early Governors of the Spanish Philippines*, London, New York, Routledge, 2016, 209.

nak roppant hatalmát és ezzel igyekezett a japánokat megfélemlíteni, valamint rávenni őket arra, hogy adják vissza a hajó elkobzott rakományát. Célját azonban nem érte el. A japánok egyáltalán nem szeppentek meg II. Fülöp birodalma láttán és Olandia szavai hallatán, inkább előntötte őket a düh. Nagamori azonnal jelentette Hidejosinak a hallottakat, aki igazolva látta gyanúját a szerzetesekkel kapcsolatban és 1597. február 5-én Nagaszakiban kivégeztetett (keresztre feszített) 26 keresztényt (6 spanyol ferences barátot, 3 japán jezsuitát és 17 japán keresztényt), miután elrettentésül megcsonkítva egy hónapig szekérhez kötözve végighurcolta őket a vidéken.³⁶ A keresztényellenes intézkedéseknek azonban egy évvel később Hidejosi halálával hirtelen vége szakadt. A *taikó* halála után hatalmi válság keletkezett Japánban. Az „Öt Öreg Tanácsa” vezette az országot, de az öt hatalmas hadúr csakhamar szembe került egymással. A versengésből a már említett szekigaharai csatában Tokugava Ijaszu került ki győztesen. Tokugava politikájára erős befolyással volt az angol William Adams, a *Liefde* kormányosa, akinek történetét a *Shōgun* című 1975-ben megjelent kiváló regényében a brit-amerikai író, James Clavell (1921–1994) dolgozta fel és melyből 1980-ban történelmi tévéfilmsorozat is készült Richard Chamberlain főszereplésével. Tokugava megkedvelte Adamset és birtokot adományozott neki Miurában, valamint egy házat Edoban (a mai Tokióban). A *Liefde* legénységéből a holland Jan Joosten van Lodensteijn szintén házat kapott Edoban Tokugavától, Melchior van Sandvoort pedig kereskedőként telepedhetett le a városban.³⁷

Két évvel azután, hogy a *Liefde* elérte a japán partokat, Hollandiában a 1602-ben megalakult a Holland Kelet-indiai Társaság, holland néven Verenigde Oostindische Compagnie, röviden a VOC, kizárólagos kereskedelmi jogokkal rendelkezett a Jóreménység-foktól keletre eső területeken, vagyis Afrika keleti partján, az Indiai-óceán szigetein, Ázsiában és elvileg az akkor még ismeretlen Ausztráliában is. A társaság kora leghatalmasabb vállalkozásává nőtte ki magát. A 17. században jóval nagyobb és tőkeerősebb volt, mint az 1600. december 31-én alapított Angol Kelet-indiai Társaság. A kereskedelem mellett elsődleges célja volt az ellenség, vagyis a spanyolok és portugálok gyengítése, hiszen ekkor még javában zajlott a holland függetlenségi háború (1568–1648). Ott kellett fájdalmas veszteséget okozni az ibériaiaknak, ahol a hollandok erősebbek voltak, vagyis a tengeren és a tengerentúli kereskedelemben, megakadályozva ezzel, hogy az ellenség (spanyolok és portugálok) a gyarmataikról származó jövedelmet Európában a hollandok elleni háborúra tudják felhasználni. A hollandok elkezdték ázsiai birodalmuk kiépítését és kereskedelmi telepek, erődök és lerakatok létesítését a térségben. Ezzel párhuzamosan pedig minden lehetőséget

³⁶ KANAI, *i. m.*, 197.; TÚRÓCZI, *i. m.*, 34.

³⁷ KANAI, *i. m.*, 199.

A Holland Kelet-indiai Társaság hajójának 18. századi ábrázolása egy japán festményen. 32,5 x 22 cm.

megragadtak, hogy a tengeren, Ázsiában, Amerikában, Afrikában, vagy bárhol a világon annyi kárt és veszteséget okozzanak a spanyoloknak és portugáloknak, amennyit csak tudnak. Minden egyes elsüllyesztett portugál hajó, minden bevett spanyol erőd, minden elfoglalt és kifosztott ellenséges hajó, minden egyes Európán kívül legyilkolt spanyol zsoldos csökkentette az esélyét, hogy a spanyolok sikeresen bevehetik a következő holland várost. Ennek jegyében alapították meg kereskedőtelepüket 1603-ban Pataniban (Patani a Maláj-félsziget keleti részén, Thaiföld déli csücskében fekszik). Ennek híre 1604-ben ért el Japánba, mire Tokugava engedélyezte Quaeckernaecknak és Van Santvoortnak, hogy Pataniba hajózzanak és felvegyék a kapcsolatot a VOC ottani embereivel. Victor Sprinckel, a Holland Kelet-indiai Társaság patani lerakatának vezetője 1605-ben értesült arról Quaeckernaecktól és Van Santvoorttól, hogy a japán sógun kész a hollandokkal kereskedelmi szerződést kötni és a holland hajókat Japánban fogadni. 1608-ban Sprinckel visszaküldte Japánba Van Santvoortot aki előkészítette a holland hajók érkezését. 1609 júliusában futott be az első két holland hajó, a *Rode Leeuw met Pijlen* [Vörös Oroszlán Nyilakkal] és a *Griffioen* [Griff] Hiradó kikötőjébe. Tokugava hollandoknak szánt 1609. augusztus 24-i írásos kereskedelmi engedélye inkább katonai parancshoz hasonlított, de minden esetre megerősítette azok jogait Japánban:

„Megparancsolom, hogy a Japánba tartó holland hajók kivétel nélkül bármelyik öbölben kiköthetnek. A jövőben a hajóknak folyamatosan biztosítaniuk kell a kereskedelmet. Erről egyáltalán nem szabad elfelejtkezniük vagy ezt elhanyagolniuk. A parancs a fentiek szerint szól. Kelt 1609. augusztus 24-én. 'L.S.' Jaques Groenewegen részere.”³⁸

A hollandok szeptember 20-án döntöttek úgy, hogy Hiradóban alapítanak kereskedelmi lerakatot, melynek vezetője Jacques Specx lett. Ezzel a hollandok hivatalosan is felvették a kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatot Japánnal. A VOC területeinek vezetője általában egy kormányzó (*gouverneur*) volt (pl. Ambon, Banda, Molukku szigete, Coromandel, Ceylon, Malakka, Jóreménység Foka, Makaszár), aki a Batáviában székelő Indiai Tanács (*Raad van Indië*) tagjai közül került ki. Más kereskedelmi központok élén (mint pl. Bengál, Szurat, Perzsia) egy igazgató (*directeur*) állt, aki elsősorban csak kereskedelmi kérdésekkel foglalkozott. Máshol egy parancsnok (*commandeur*) volt a vezető (mint pl. Malabárban, Szumátra nyugati partján Padangban vagy Bantamban) vagy egy alkormányzó (*resident*) (pl. Cheribonban vagy Bandjermasinban). A kereskedelmi lerakatainak élén pedig egy kevésbé rangos személy, egy előljáró vagy

³⁸ *Uo.*, 200–201. (fordítás: Pusztai Gábor)

A dedzsimai holland telep vezetője (opperhoofd), jávai szolgája a státusszimbólumnak számító díszes (gyakran aranyozott) napernyőt (pajong vagy pajoeng, indonézül: payung) tartja. Japán színes fametszet, Nagaszaki. 32,5 x 22 cm.

parancsnok (*opperhoofd*) volt, akit a társaság főkereskedői (*opperkoopman*) közül jelöltek ki.³⁹ A hollandok japán kereskedőtelepének élén Hiradóban egy előjáró (*opperhoofd*) állt, akinek olyan jogosultságai voltak, mint egy hajóskapitánynak. Nem csak kereskedelmi téren, hanem katonai és diplomáciai területen is felelős volt a telepért.⁴⁰ Nem véletlen, hogy a hollandok pont ebben az évben vették fel a kapcsolatot Japánnal. 1609 a holland történelemben egy 12 éves fegyverszünet kezdete (*twaalfjarig bestand*) a spanyolok ellen vívott függetlenségi háborúban. A két fél több mint negyven éves háború után pénzügyi és hadászati forrásait kimerítette és lélegzétvételnyi időre volt szüksége. Az európai hadszíntéren 1621-ig ugyan valóban hallgattak a holland és a spanyol fegyverek, de az öreg kontinensen kívül tovább dúltak a harcok. Ez az időszak, mikor a hollandok megerősítik kereskedelmi és katonai pozíciójukat Európán kívül. 1612-ben Nyugat-Afrikában Mori szigetén erődöt építenek. 1619-ben Jan Pietersz. Coen Jáva szigetén véres mészárlásokat követően egy kis kikötőváros, Jacatra romjain megalapítja a holland gyarmatbirodalom ázsiai központját, Batáviát. Ugyanebben az évben sikeresen telepsznek meg a hollandok a fűszerei miatt fontos Banda-szigeteken. 1617-ben a portugálok heves ellenállása mellett, India nyugati partján, Szúratban Pieter van der Broecke megalapítja az első holland kereskedőtelepet (*factorij*). A VOC megbízásából 1609-ben kezdi keresni Henry Hudson az észak-nyugati átjárót Ázsia felé és felfedezi a későbbi Hudson folyót és öblöt. (Itt alapítanak holland telepesek 1624 Új-Hollandia [Nieuw-Nederland] néven gyarmattelepet, majd egy várost, Nieuw Amsterdam néven, melyet az angolok később New Yorkra keresztelnek át.) Ebbe a sorba tartozik a holland kereskedelmi lerakat létesítése is 1609-ben, Hiradóban.

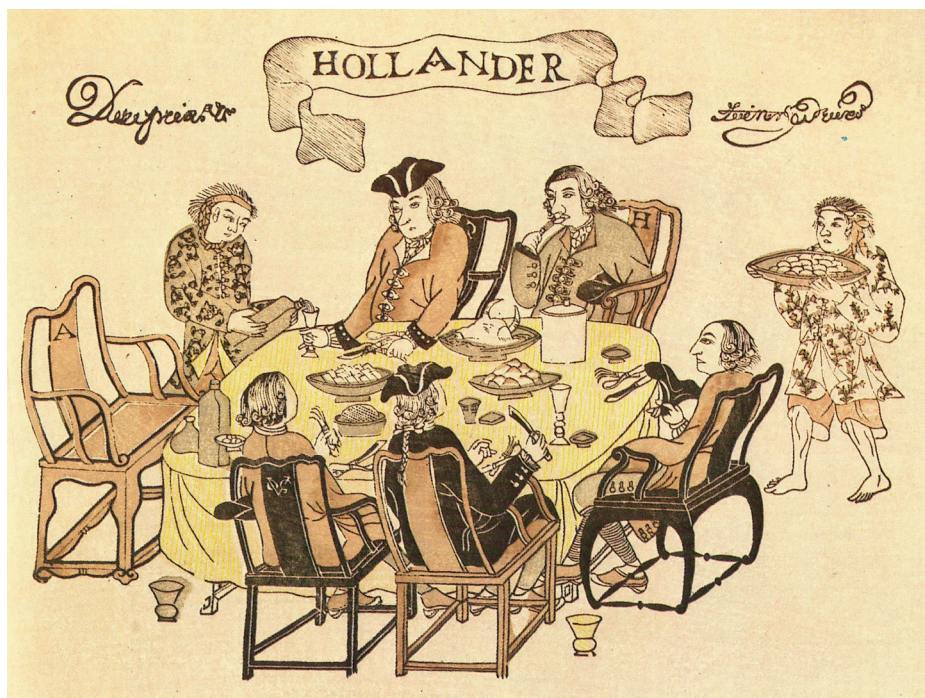
1613-tól az angolok is megjelentek Japánban. A *Clove*, fedélzetén John Saris (1580-1643) kapitánnyal 1613. június 12-én futottak be Hiradó kikötőjébe és a hollandokhoz hasonlóan hamarosan ők is kereskedelmi engedélyt kaptak a japánoktól.⁴¹ Az angolok Adams hathatós segítségének köszönhetően kedvező feltételek mellett kereskedhettek. Adams szamuráj lett (japán neve a kapott birtok és kormányos foglalkozása miatt *Miura Andzsín* lett) és a *batamoto* (zászlós) rangot is elnyerte. Tokugava pártolta a kereskedelmet az angolokkal és a hollandokkal, de a kereszténységgel szemben egyre bizalmatlanabb volt. Az európaiak vallásgyakorlását mind erősebb korlátok közé szorította, míg 1613-ban Japán egész területén végleg be is tiltotta azt. Tokugava, Adams és a hollandok pártfogója 1616-ban, maga Adams pedig 1620-ban meghalt.

³⁹ Femme S. GAASTRA, *De geschiedenis van de VOC*, Zutphen, Walburg Pers, 1991, 70.

⁴⁰ KANAI, i. m., 201.

⁴¹ Gopal KSHETRY, *Foreigners in Japan: A Historical Perspective*, Xlibris, 2008, 55–57.

A hollandok és az angolok 1619-ben szövetséget kötöttek a közös ellenség és kereskedelmi konkurencia, a spanyolok és a portugálok ellen. Céljuk elsősorban a kereskedelmi konkurencia kiiktatása volt, ezért a portugál, spanyol és kínai hajókat is megtámadták, melyek a Japán és Manila közötti tengereken hajóztak. A zsákmánnyal pedig Japánban igyekeztek cserekereskedelmet folytatni. A hollandok japán piacon 1615 és 1621 között eladott áruinak hozzávetőlegesen 60-90%-a ilyen zsákmányolt áruból származott.⁴² A japán hatóságok 1621-ben rendelet útján igyekeztek rábírní a holland-angol „védelmi flottát” (*defensievloot*), hogy hagyjon fel a portugál hajók kifosztásával, valamint betiltották a japánból származó fegyver kivitelt és japán katonák verbuválását is. Az angolok ennek fényében nem sok fantáziát láttak a Japánnal való kereskedelemben és itteni jelenlétükben. Hamarosan bezárták hradói lerakatukat és a *Bull* fedélzetén, 1623. december 23-án Richard Cocks parancsnok valamint a maradék angol személyzet Batávia irányába elhagyta Japánt.⁴³ A hollandok egyik konkurense tehát önként lelépett a színről, de ott maradtak még a spanyolok, a portugálok, a kínaiak és a japánok is.

Holland kereskedők az asztalnál. Japán fametszet. 30 x 42,5 cm.

⁴² GOOR, *i. m.*, 67.

⁴³ *The History of Anglo-Japanese Relations 1600–2000*, eds. J. HUNTER, S. SUGIYAMA, 2002, 3.; William G. BEASLEY, *Great Britain and the Opening of Japan 1834–1858*, London, New York, Routledge, 1995, XV.

Specx utódja, Leonard Camps 1621–1622-ben Hiradóban tüzetesen megvizsgálta a kínai selyemkereskedelemmel kapcsolatos kereslet-kínálat kérdését és arra a következtetésre jutott, hogy majd egymillió hasznot hozna ez az üzlet a VOC-nak. A profit feltétele az volt, hogy az áruellátás folyamatos legyen és a konkurenciát minél hamarabb ki lehessen iktatni. Ebben jól jött Tokugava sógun halála után utóda, Tokugava Iemicu (1603–1651) 1624-ben hozott rendelete, melyben elsősorban térítési tevékenységük miatt, keresztény ellenes intézkedésként, megtiltotta a spanyolok és portugálok behajózását az országba, majd 1636. június 23-án végleg kitiltotta a Japánból portugál meszticeket (portugál apa és japán anya gyermekeit) japán anyjukkal együtt.⁴⁴ Iemicu élesen és nyíltan keresztényellenes volt, azt szerette volna, ha országában ismét a sintoizmus és a buddhizmus lett volna az egyetlen vallás.⁴⁵ Ebben a feszült helyzetben került sor az ún. Nuyts-incidensre, mely próbára tette az éppen szárba szökkenő holland-japán kapcsolatokat. Pieter Nuyts (1598–1655) egy Antwerpenből a spanyolok elől Middelburgbe menekült textilkereskedő fia, aki a leideni egyetemen tanult filozófiát és arabisztikát, 1627. április 10-én érkezett Batáviába, mint a VOC zeelandi kamarájának nagyreményű küldötte. A 29 éves fiatalember az Indiai Tanács külső tagjaként (*Raad extraordinaris Indië*) érkezett Jávára, ami azért különös, mert ezt a címet nem osztogatják könnyen, főleg azok között akik még életükben nem jártak Ázsiában.⁴⁶ Megérkezése után szédítő sebességgel folytatódott karrierje: egy hónapon belül az Indiai Tanács rendes tagjává választották és kinevezték a tajvani (akkori nevén Formosa) kereskedelmi telep kormányzójává (*gouverneur*). Első útja Japánba vezetett, ahol a tajvani japán kereskedelemről kellett tárgyalnia. Tajvanon 1624-óta a *Fort Zeelandia* nevű holland erőd és egy holland kikötő biztosította a Kína és Japán közötti kereskedelmet (főleg kínai selyem és japán ezüst cserélt itt gazdát, de kereskedtek porcelánnal, fűszerekkel, cukorral és sok minden mással is) mely igen jövedelmező volt.⁴⁷ A dolog szépséghibája az volt, hogy 1626-tól a spanyoloknak is volt egy erődjük a sziget északi részén, Keelung, sőt 1629-ben egy második erődöt is építettek, a San Domingót, ami állandó súrlódásokhoz vezetett. A holland kikötő ugyanis nagyban zavarta a portugálok Kína-Japán-

⁴⁴ KANAI, *i. m.*, 207.

⁴⁵ Grant KOHN GOODMAN, *Japan: The Dutch Experience*, London, New Delhi, New York, Sydney, Bloomsbury, 2012, 15.

⁴⁶ Leonard BLUSSÉ, *Olifant in de porceleinkast, Pieter Nuyts (1598–1655) en zijn avonturen in het Verre Oosten = Noord-Zuid in Oost-Indisch perspectief*, ed. Jan PARMENTIER, Zutphen, Walburg Pers, 2005, 119.

⁴⁷ David William DAVIES, *A Primer of Dutch Seventeenth Century Overseas Trade*, Dordrecht, Springer, 1961, 62.

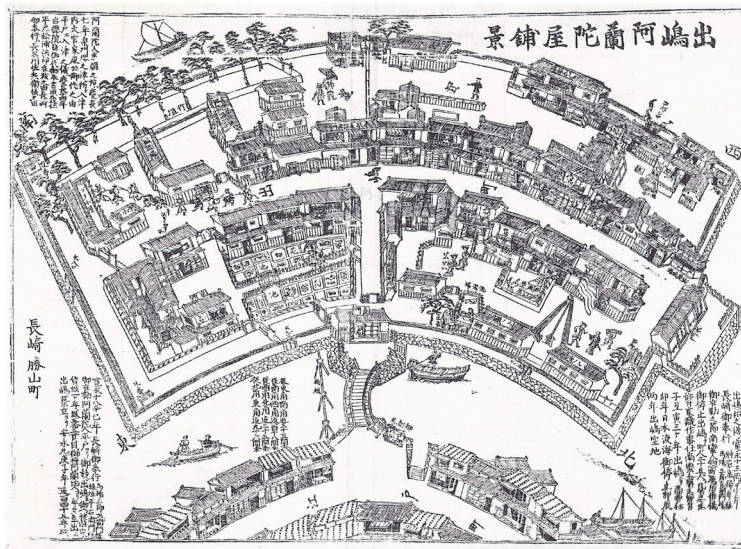
Manila kereskedelmi vonalát.⁴⁸ A hollandok a tajvani kikötőjükbe befutó japán kereskedelmi hajókat meg akarták vámolni, ezért vita alakult ki a japánok és a hollandok között. Nuyts-nak az lett volna a feladata, hogy Edoban a sógunnal való tárgyalások során elsimítsa az ellentéteket. Nuyts küldetése azonban teljes kudarccal ért véget. Először is minden tanácsnak fittyet hányva 24 fős kíséret helyett 240 fős udvartartással érkezett a sógunhoz, ami miatt a japánok azt hitték, hogy ő „Maurits király” nagykövete egyenesen Amszterdamból. Nuyts erre elmagyarázta a sógunnak, hogy Hollandia nem királyság, mivel fellázadtak a spanyol uralkodó ellen, hanem köztársaság, 7 önálló tartományból áll és a parlament (*Staten Generaal*) irányítja. A japánok Nuyts államjogi fejtegetéséből csak annyit értettek, hogy a hollandok fellázadtak törvényes uralkodójuk ellen, tehát ők nem mások, mint szakadár felkelők. Ez a hír megdöbbenetett a sógunt, akinek birodalma a vazallusainak iránta való hűségén alapult. Persze azonnal kitiltotta az udvarából Nuyts-ot és nem volt hajlandó tárgyalni vele többet. Nuyts dolgavégezetlen visszahajózott Tajvanra. Egy évvel később Hamada Jahei parancsnoksága alatt két japán hajó kötött ki Tajvanon. Nuyts azt gyanította, hogy a japánok erővel akarják elfoglalni az erődöt, ezért lefegyvereztette a legénységet, majd leszereltette a hajók vitorláját és kormányát. Hamada könyörgött Nuyts-nak, hogy engedje őket elhagyni, de mikor a holland kormányzó sokadszorra sem akart engedni, Hamada merész húzással túsul ejtette Nuyts-ot, annak fiát, és a tolmácsot, François Caront (1600–1673, aki egyébként hajószakácsként kezdte pályafutását, majd később a VOC japán lerakatának vezetője és Tajvan kormányzója lett). A tárgyalások eredményeképpen Hamada kártérítést kapott és magával vitt Nagaszakiba öt túszt (köztük Nuyts fiát, Laurens-t is), akiket a japánok azonnal börtönbe vetettek. A hírek hallatán a holland kereskedőtelepet a sógun Hiradóban bezáratta, minden hollandot fogolyként kezeltek és minden érkező holland hajót elkoboztak, a legénységet pedig bebörtönözték.⁴⁹ Ez jelentette a holland-japán kereskedelmi kapcsolatok mélypontját a 17. században. Nuyts Tajvanon hasonló módszereket akart alkalmazni a kínaiakkal szemben, mint a japánok tették azt a hollandokkal. Így Nuyts túsul ejtett egy kínai tengernagyot (Csen Csi-lungot) és egy kereskedelmi szerződés aláírására kényszerítette, amivel azonban csak a kínaiak haragját váltotta ki, más előnyökkel az akció nem járt. Nuyts tajvani működése teljes kudarccal ért véget. A helyi lakosok annyira gyűlölték, hogy 66 holland katonáját kelepcébe csalták és lemészárolták.⁵⁰ A batáviai főkormányzó (*gouverneur-generaal*), a hiradoi telep korábbi vezetője, Jaques Specx, aki saját tapasztalatból jól ismerte a japán viszonyokat, Nuyts-ot Batáviába rendelte, megfosztotta hivatalától, őt tette felelőssé a

⁴⁸ *Uo.*, 64.

⁴⁹ *Uo.*

⁵⁰ BLUSSÉ, *i. m.*, 123.

történetekért, bezáratta és 1632-ben úgy döntött kiadja a japánoknak a volt tajvani kormányzót. Specx abban reménykedett ez majd jobb belátásra bírja a sógunt, elengedi a holland foglyokat, és újra indulhat a kereskedelem. Így is lett. A japánok még abban az évben elengedtek minden holland rabot (Nuyts fia már 1630-ban a börtönben meghalt) és a kereskedelmi kapcsolatok is helyreálltak.⁵¹ Nuyts 4 évig volt japán fogságban. A korábbi túsul ejtett tolmács, most a holland kereskedelmi telep előjárója és parancsnoka (*opperhoofd*) François Caron 1636. február 24-én elindult Edoba, hogy tiszteletét tegye a sógunnál. A magával vitt ajándékok között szerepelt egy hatalmas, többágú réz csillár. Ez rendkívül tetszett Tokugavának, és elrendelte Nuyts szabadon bocsátását.⁵² Nuyts-ot Batáviába való visszatérése után perbe fogták, elítélték, azonban csak (egyébként rendkívül magas, 22.172,- guldenes) pénzbüntetést kapott és elbocsátották a VOC szolgálatából, de nem kellett ismét börtönbe mennie. Hazatérése után Hulst városának polgármestere lett, és mint a város gazdag polgára halt meg 1655-ben. A hollandok a Fort Zeelandiát és ezzel Tajvant 1662-ban veszítették el, mikor a kínaiak (Csen Csi-lung fia, Csen Cseng-Kung vezetésével, akit a hollandok Koxinga néven emlegettek) 9 hónapi ostrom után bevették az erődöt és a hollandok végleg elhagyták Formosát.⁵³

A dedzsimai holland kereskedelmi telep térképe, 1780. Japán fametszet. 44 x 59 cm.

⁵¹ Grant KOHN GOODMAN, *Japan and the Dutch 1600–1853*, Richmond, Curzon, 2000, 12–13.; Marius B. JANSEN, *Cina in the Tokugawa World*, Cambridge, Massachusetts, London, Harvard University Press, 1992, 26.

⁵² Noël NOUËT, *The Shogun's City*, London, New York, Routledge, 1990, 78.

⁵³ Ralph R. COVELL, *Pentecost of the Hills in Taiwan*, Pasadena, Hope, 1998, 71.; J. J. P. DE JONG, *De waaier van het fortuin*, Den Haag, SDU, 1999, 83.

Nuyts 1636-os szabadon bocsátása után tehát volt mit helyre hozniuk a hollandoknak a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok terén. Hamarosan lehetőségük nyílt arra, hogy megmutassák a japánoknak, ők elkötelezettek a sógunátus iránt, rájuk mindig számíthatnak az edoi udvarban. A következő évben, 1637-ben kezdődött Kjúszu szigetén az ún. simabara felkelés, mely elsősorban gazdasági jellegű volt ugyan (a nagy adóterhek miatt lázadtak fel a japán parasztok) de ideológiai színezetet is kapott a felkelés, mivel a résztvevők nagy része a portugálok által megtérített keresztény japán volt.⁵⁴ A sógunátus kihasználta a lehetőséget, hogy leszámoljon a kereszténységgel a szigetországon és erős csapatokat küldött a lázadás leverésére.⁵⁵ A felkelők a harai erődbe vonultak vissza, ahol heves támadások ellenére kitartottak. A japán ostromlók ekkor kérték a hollandok segítségét, akik először csak 6 ágyút küldtek, de mikor a japánok hadihajókat kértek, ezt a követelésüket is teljesítették. A sógun így akarta próbára tenni a hollandok hűségét és lojalitását. Tesztelte a hollandokat, vajon hajlandóak-e keresztények ellen harcolni a sógunátus oldalán. A holland parancsnok, Nicolaes Couckebacker a rendelkezésére álló két hajó közül az egyiket hamarosan Tajvanra küldte, a másikkal, a *Rijppal* (20 ágyúval a fedélzeten) pedig, a japán kérésnek eleget téve, 1638. február 24-én Hara alá hajózott.⁵⁶ A holland ágyúk bő két hétig lőtték a várat, és tűzerejük hozzájárult a keresztény felkelők leveréséhez. Miután a hollandok elhajóztak, a japán hadak egy hónap elteltével bevették a harai erődöt és minden keresztény lázadót lemészároltak. A sógun egyértelműen vazallusaként tekintett a hollandokra, akik kereskedelmi előnyök megszerzése illetve megtartása érdekében ezt a szerepet felvállalták.⁵⁷ A hollandok alapvetően nem vallásháborúnak, hanem polgárháborúnak tekintették a konfliktust⁵⁸ melyben ők annak a félnek az oldalára álltak, akitől több anyagi hasznot reméltek. Ráadásul a japán felkelők portugálok által megtérített katolikusok voltak, vagyis a holland protestánsoknak nem okozott különösebb lelki furdalást, hogy hozzájárultak a lemészárlásukhoz, hiszen a portugálok a hollandokat eretnek kalózsoknak, a hollandok a portugálokat pedig pápista ellenségnek tekintették. A japánok tehát megbizonyosodtak a hollandok hűségéről és arról, hogy a közvetítő kereskedelemben át tudják venni a portugálok helyét.

⁵⁴ Ohashi YUKIHIRO, *New Perspectives on the Early Tokugawa Persecution = Japan and Christianity: Impacts and Responses*, eds. John BREEN, Mark WILLIAMS, London, Macmillan, 1996, 53–60.

⁵⁵ Wolfgang SCHWENTKER, *Barbaren und Lehrmeister: Formen fremdkultureller Wahrnehmung im Japan des 19. Jahrhunderts = „Barbaren” und „Weisse Teufel”* hrsg. Eva-Maria AUCH, Stig FÖRSTER, Paderborn, München, Wien, Zürich, Schöningh, 1997, 105.

⁵⁶ Margot E. VAN OPSTALL, *Japans-Nederlandse betrekkingen 1609–1856 = M. E. O. Vier eeuwen Nederland-Japan*, Lochem, De Tijdstroom, 1983, 10.

⁵⁷ Adam CLULOW, *The Company and the Shogun: The Dutch Encounter with Tokugawa Japan*, New York, Columbia University Press, 2014, 128.

⁵⁸ KOHN GOODMAN, *Japan: The Dutch Experience*, i. m., 15.

Ráadásul a hollandok, a japánok nagy megkönnyebbülésére, semmilyen vallási térítő tevékenységet nem szándékoztak folytatni. Nem lehetett véletlen, hogy a felkelés leverését követően, a portugálok elleni embargó 1639-ben törvényerőre emelkedett. Ettől kezdve nem léphettek japán földre portugálok. Mikor egy évvel később (1640. augusztus 3-án) egy portugál gálya Luis Paes Pacheco parancsnoksága alatt 60 főnyi legénységgel mégis kikötött Nagaszakiban, a japánok minden portugált habozás nélkül kivégeztek.⁵⁹ Ezzel vége szakadt a japán-portugál kapcsolatoknak, a hollandok ünnepeltek. Mindkét fél azt kapta, amire áhítozott: a japánok egy ideológiamentes, alázatos kereskedelmi partnert, a hollandok pedig szinte monopol kereskedelmi pozíciót. A hollandok konkurensei közül tehát az angolok után a portugálok is kiszorultak a japán piacról, de még ott voltak a japán és a kínai kereskedők. A japán tengeri kereskedelem nem jelentett problémát a hollandoknak, mert a sógun maga gondoskodott annak felszámolásáról. 1635-ben az elzárkózás jegyében a sógun elrendelte, hogy a japán alattvalóknak halálbüntetés terhe mellett tilos elhagyniuk az országot és ez a kereskedőkre is vonatkozott.⁶⁰ A hollandok konkurensei közül tehát már csak a kínaiak maradtak.

A hollandok számára úgy tűnt, minden rendben van, az üzlet virágzott, a Japánban eladott áruk összértéke felszökött 6.300.000 guldenre, 1640-ben 850.000 gulden profitot könyvelhettek el és megszabadultak a portugál, az angol és a japán konkurenciától is. Azonban 1640-ben a sógun megbízottja, Inoue Maszasige, meglátogatta a hiradói holland kereskedelmi lerakatot és dühödten konstata, hogy a frissen felépített raktárépületek homlokzatán a keresztény időszámításra utaló „Anno Domini 1639” éktelenkedik.⁶¹ Ezt a sógun megbízottja a keresztény vallás nyílt propagálásának tekintette és azonnal elrendelte az összes épület lebontását és az istentiszteletek betiltását. Továbbá parancsba adta, hogy a holland lerakat főnöke, az előjáró csak egy évig maradhat Japánban, őt mindig új parancsnoknak kell követnie.⁶² 1641-ben a hollandoknak el kellett hagyniuk Hiradót és Nagaszakiba költöztek, ahol egy mesterséges kis szigeten, Dedzsimán (más átírásban Decima, Deshima vagy Desjima) kaptak helyet. A szigetet, melyet eredetileg a portugáloknak építettek, egy híd kötötte össze a szárazfölddel, amit a japánok erősen őriztek. A telepen csak a hollandok tartózkodhattak (kizárólag férfiak, holland nőknek tilos volt a szigetre lépniük) illetve azok a munkások, tolmácsok és kurtizánok, akik a hollandoknak dolgoztak. Napnyugtakor minden japánnak el kellett hagynia Dedzsimát, a hollandok pedig a japán kormányzó engedélye nélkül nem léphettek a szárazföldre. A VOC alkalmazottai tehát egy 12.949 m² nagyságú, vízzel kö-

⁵⁹ KANAI, *i. m.*, 207.

⁶⁰ Uo.; SZOMMER Gábor, *Rugalmas hollandok*, BBC History, 7/9(2017), 39.

⁶¹ PARMENTIER, LAARHOVEN, *i. m.*, 45.

⁶² KANAI, *i. m.*, 208.

rülvett fogda rabjai voltak. A holland előljáró, aki érzékeltetni akarta, hogy a hölgytársaságra a hollandok napnyugta után is számítanának, egy alkalommal megkérdezte japán vendégeit, hogy vajon ki fog nekik teát főzni este, ha egy nő sincs már a szigeten. Nagaszaki kormányzója megértette az üzenetet és engedélyezte, hogy a város Marujama nevű vígalmi negyedének prostituáltjai éjjel is a szigeten maradjanak.⁶³ A 10-20 fős holland személyzet napjai egyhangúan teltek, csak az augusztusban érkező és októberben távozó hajók, az árú ki- és berakodása, eladása, valamint az évi (1790-ig évente, ezután 1850-ig ötévente), a sógunnál, Edoba tett látogatás (2000 km és három hónapnyi út) hozott némi változatosságot. Ilyenkor a sógun előre elkészített kívánságlistáján szereplő ajándékokat kellett bemutatni hálából a különleges kereskedelmi engedélyekért, melyek gyakran egészen extravagánsak voltak: arab telivérek, tevék, elefántok, agarak, struccok és emuk, puskák, ágyúk, kristálycsillárok, földgömbök és távcsövek.⁶⁴ A bizalom nem volt túl nagy a hollandok iránt. A „vörös barbárok” (ahogy a kínaiak nevezték a hollandokat) mindig tudták, hogy japán kémek és besúgók (ezeket a hollandok viccesen *dwarstkijkers*-nek vagy *pottekijkers*-nek nevezték) egész hada figyeli minden lépésüket. Arra, hogy a kereszténység semmilyen formában ne lehessen jelen Japánban, a sógun emberei rendkívül ügyeltek. A holland hajók megérkezése után az összes Bibliát, imakönyvet és egyéb egyházi könyveket egy hordóba tették és lepecsételték. Csak a hajó távozásakor adták vissza a japánok az iratokat. A keresztény vallásgyakorlás szigorúan tilos volt.⁶⁵ A hollandok azért igyekeztek kijátszani a rendelkezéseket, pl. karácsony helyett „téli napfordulót” ünnepeltek. Halottaikat nem temethették el a szárazföldön (mivel a japánok szerint a keresztény halottak erre nem voltak méltóak), ezért a hullák nyakába követ kötöttek és a tengerbe dobták őket.⁶⁶ A hollandok, más külföldiekhez hasonlóan nem viselhettek fegyvert, csak a parancsnoknak volt joga kardot hordani.⁶⁷ A japánok azt is megtiltották, hogy a hollandok japánul tanuljanak. A „barbárok” csak a japán tolmácsokon keresztül érintkezhettek a külvilággal.⁶⁸ A kereskedelem kezdetben nagyon jövedelmező volt. 1651–1671 között a VOC számára a Japánnal való kereskedelem termelte a legtöbb profitot. Ekkor évente 7 holland hajó érkezett Dedzsimára.⁶⁹ Az ezüstkivitel elképesztő

⁶³ Leonard BLUSSÉ, *Bitters bruid*, Amsterdam, Rainbow, 1998, 18.

⁶⁴ Jan J. B. KUIPERS, *De VOC. Een multinational onder zeil 1602–1799*, Zutphen, Walburg Pers, 2014, 134.

⁶⁵ *Uo.*

⁶⁶ Csak 1654-től temetkezhetek a hollandok egy Nagaszaki mellett fekvő hegy lábához. Wim WENNEKENS, *Gouden handel*, Amsterdam, Olympus, 2008, 231.

⁶⁷ Philipp Franz von SIEBOLD, *Manners and Costumes of the Japanese in the Nineteenth Century*, London, Murray, 1852, 122.

⁶⁸ GOOR, *i. m.*, 107.

⁶⁹ KANAI, *i. m.*, 211.

volt: 1640–1649 között 15 millió gulden értékben, az 1650-es években 13 millió gulden értékben exportáltak ezüstöt a hollandok Japánból.⁷⁰ 1642 és 1660 között 12 millió gulden profitot termelt a dedzsimai kereskedőtelep a VOC-nak.⁷¹ Ezután a japánok igyekeztek a hasznot lefölni, ezért lassan korlátozni kezdték a holland kereskedelmet. 1672-ben új feltételeket vezettek be: Nagaszaki kormányzója diktálta az árakat (*taxatiehandel*) és ha a hollandoknak ez nem tetszett, visszavihették árújukat. Ez a rendszer 1684-ig volt érvényben.⁷² 1668-ban a japánok betiltották az ezüstkivitelt, ezért a hollandoknak arany pénzzel kezdtek fizetni, aminek nemesfém értékét azonban a japánok fokozatosan csökkentették, ezért az kezdett elértéktelenedni. 1720-ban ez a Holland Kelet-indiai Társaságnak már 39%-os veszteséget jelentett.⁷³ A hollandok ezért a rézre álltak át, de ennek kivitelt a japánok 1715-től szintén korlátozzák.⁷⁴ 1685-től a japánok korlátozták a behozható áruk mennyiségét is, ezért a nemesfém mennyiség kifizetése is csökkent. 1715-től már csak évi két holland hajó kötött ki Nagaszakiban,⁷⁵ 1790-től csak évi egyetlen egy.⁷⁶ A 18. századtól egyre jobban zsugorodott a japán piac, 1768-tól a VOC csak veszteséget termelt Japánban.⁷⁷ A japán kormánynak évi 19.530 guldent fizettek a hollandok a dedzsimai telep bérleti díjaként, az épületek karbantartása, az éves edoi látogatás, a sógunnak szánt ajándékok (ez utóbbi kettő csak 1730-ban 80.000 guldenjébe került a VOC-nak),⁷⁸ az alkalmazottak bére, mind rengeteg kiadást jelentett, mégis fenntartották a dedzsimai telepet.⁷⁹ Ez a japánoknak állt igazán érdekében, hiszen a holland kereskedelmi lerakat volt az egyetlen „ablak a világra” az elzárkózó szigetországban. A dedzsimai telep a Holland Kelet-indiai Társaságot, Hollandia francia megszállását és a holland állami gyarmatosítást is túlélte. Hivatalosan (Matthew C. Perry amerikai sorhajókapitány 1853-as fellépését és az 1854-es, Japán megnyitását eredményező kanagavai egyezményt követően) 1860 februárjában számolták fel, miután a holland követ megnyitotta Edo környéki hivatalát, de a telep nagaszaki holland konzulátusként tovább működött.⁸⁰

⁷⁰ GAASTRA, *i. m.*, 127.

⁷¹ PARMENTIER, LAARHOVEN, *i. m.*, 46.

⁷² *Uo.*

⁷³ OPSTALL, *i. m.*, 10.

⁷⁴ *Uo.*, 11.

⁷⁵ GAASTRA, *i. m.*, 127.

⁷⁶ KANAI, *i. m.*, 213.

⁷⁷ OPSTALL, *i. m.*, 11.

⁷⁸ GOOR, *i. m.*, 132.

⁷⁹ PARMENTIER, LAARHOVEN, *i. m.*, 46.

⁸⁰ KANAI, *i. m.*, 221.

A holland küldöttség látogatása (hofreis) a sógunnál 1821-ben. A sógun kívánságára tevéket visznek ajándékba a hollandok. Legelöl a holland küldöttség vezetője, mellette japán szolgák kantárszáron vezetik a tevéket. Japán színes fametszet, Nagaszaki, 22 x 31 cm.

Összegzés

Jelky (aki holland szolgálatban és a VOC zsoldkönyvei alapján Jan Andries Jellekeként szerepelt)⁸¹ 1756. április 22-én érkezett Batáviába a *Blijdorp* nevű hajón és onnan 1776. október 26-án indult vissza a *Popkensburg* fedélzetén Európába, ahová 1777. június 18-án érkezett meg és kilépett a VOC szolgálatából.⁸² Tehát a fent nevezett húsz évet kell megvizsgálnunk (1756–1776), hogy ebben az időszakban Jelky (Jelleke) lehetett-e diplomáciai misszió vezetője Japánban. Amint a fentiekből kiderült, ez az időszak már a hanyatlás korszaka volt. A hollandok Japánnal folytatott kereskedelme már régen nem volt jövedelmező. A diplomáciai kapcsolatok is meglehetősen gyérek voltak, a forgalom évi két hajóra korlátozódott. Jelky karrierje Batáviában 1764-ben, kilenc évvel Ázsiába érkezése után kezdődött. Ekkortól a város nyugati polgárőrségének zászlósa⁸³ egy évvel később

⁸¹ PUSZTAI, i. m., 224–277.

⁸² Nationaal Archief, Den Haag, Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14225, folionummer: 235.

⁸³ *Naam-Boekje Batavia*, Amsterdam, Petrus Schouten, Reinier Otten, 1766, 33.

hadnagya.⁸⁴ 1765-től adminisztratív hivatalt is betölt a batáviai városházán, mint házasságkötések és kisebb bírósági ügyek hivatalnokaként (*comissaris van huwelijks- en kleine gerichts-zaken*).⁸⁵ Egyidőben négy ilyen hivatlanok dolgozott a városházán, két VOC alkalmazott és két szabad polgár, rendszeresen üléseztek, tevékenységükért fizetést (évi 100 birodalmi tallért, vagyis 250 guldent) kaptak. Általában a házasságkötésekkel kapcsolatos hivatalos ügyeket intézték (mint manapság egy anyakönyvvezető) illetve kisebb szabálysértési (80 *rijksdaalder* vagyis birodalmi tallér, azaz 200 gulden határérték alatti) ügyekben (mint pl. könnyű testi sértés, becsületsértés, stb.) voltak illetékesek.⁸⁶ 1767-től újabb, rangosabb hivatalt kap Jelky: „heemraad” lesz, vagyis a városi tanácsban egy olyan testület tagja, mely többek között az építési engedélyekért, a szemétszállításért, a helyi adó beszedéséért volt felelős.⁸⁷ Ez manapság egy önkormányzat műszaki, illetve adóügyi osztályán egy előadói állásnak és a köztisztasági vállalat osztályvezetőjének a kombinációja lenne. Jelky egészen 1775-ig a testület tagja maradt.⁸⁸ Ez azt jelenti, hogy hivatalnokként feladatai miatt sem hagyhatta volna el a várost. A VOC által jól adminisztrált Batáviába be- és onnan kiutazók között, a Japánba induló hajók utaslistáján sem szerepel sem Jelleke, sem Jelky néven.

Már csak azért sem valószínű, hogy Japánba küldték volna, mivel Dedzsimán csak holland nemzetiségű férfiak maradhattak⁸⁹ és mivel Jelky a VOC zsoldyoknyvek alapján is magyar származású volt („ongaar bij de Stad Baja” vagyis: magyar Baja városából)⁹⁰ nem volt joga a holland kereskedelmi telepen tartózkodni.

A diplomáciai feladatokat mint fentebb láthattuk, a holland kereskedelmi lerakat előjárója, vagy parancsnoka látta el. Ő tárgyalta a sógunnal (mint pl. a Nuyts ügyben) és ő utazott hivatalos ügyben Edoba (*hofreis*). A többi holland alkalmazottnak (kereskedők, írnokok) ilyen joga nem volt. A dedzsimai előjárók között a kérdéses időben azonban nem találjuk Jelkyt alias Jellekét. Dedzsimán 1755 és 1777 között a következő holland parancsnokok szolgáltak:

⁸⁴ *Naam-Boekje Batavia*, Amsterdam, Petrus Schouten, Reinier Otten, 1767, 33.

⁸⁵ *Naam-Boekje Batavia*, Amsterdam, Petrus Schouten, Reinier Otten, 1767, 30.

⁸⁶ Carla van WAMELEN, *Family life onder de VOC: Een handelscomagnie in huwelijks- en gezinszaken*. Hilversum, Verloren, 2014, 276–277.

⁸⁷ *Naam-Boekje Batavia*, Amsterdam, Petrus Schouten, Reinier Otten, 1768, 29.; PUSZTAI, i. m., 224–277.

⁸⁸ *Naam-Boek Batavia*, Batavia, Egbert Heemen, 1775, 28.

⁸⁹ WENNEKENS, i. m., 231.

⁹⁰ Nationaal Archief, Den Haag, Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14225, folionummer: 235.

Dedzsima holland elöljárói (*opperhoofden*) 1755-1777⁹¹

Név	Szolgálat kezdete	Szolgálat vége
Herbert Vermeulen	1755. 10. 25.	1756. 10. 12.
David Boelen	1756. 10. 31.	1757. 10. 31.
Herbert Vermeulen	1757. 11. 11.	1758. 11. 11.
Johannes Reijnouts	1758. 11. 12.	1760. 11. 11.
Marten Huijshoorn	1760. 11. 12.	1761. 10. 30.
Johannes Reijnouts	1761. 10. 31.	1762. 12. 02.
Fredrik Willem Wineke	1762. 12. 03.	1763. 11. 06.
Jan Crans	1763. 11. 07.	1764. 10. 24.
Fredrik Willem Wineke	1764. 10. 25.	1765. 11. 07.
Jan Crans	1765. 11. 08.	1766. 10. 31.
Herman Christiaan Kastens	1766. 11. 01.	1767. 10. 20.
Jan Crans	1767. 10. 21.	1769. 11. 08.
Olphert Elias	1769. 11. 09.	1770. 11. 16.
Daniel Armenault	1770. 11. 17.	1771. 11. 09.
Arend Willem Feith	1771. 11. 10.	1772. 11. 03.
Daniel Armenault [Almenaault]	1772. 11. 04.	1773. 11. 22.
Arend Willem Feith	1773. 11. 23.	1774. 11. 10.
Daniel Armenault [Almenaault]	1774. 11. 11.	1775. 10. 28.
Arend Willem Feith	1775. 10. 28.	1776. 11. 22.
Hendrik Godfried Duurkoop	1776. 11. 23.	1777. 11. 11.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy rendkívül csekély az esélye annak, hogy Jelky András bajai szabólegény, alias Jan Andries Jelleke, a VOC alkalmazottja a 18. század második felében bármikor diplomáciai küldetésben, vagy egyéb okból kifolyólag Japánban járt volna. Közte és Graham Green *Havannai emberünk* című regényének hőse, James Wormold között annyi a különbség, hogy Wormold legalább Havannában tartózkodott, még ha nem is volt igazi kém. Jelky nem hogy nem volt a Holland Kelet-indiai Társaság diplomatája Japánban, de több mint valószínű, hogy sohasem járt a felkelő nap országában.

⁹¹ A teljes listát lásd: J. H. LEVYSSOHN, *Bladen over Japan*, Gravenhage, Belinvente, 1852, 21–23.

Pete László

A „vad gróf” világot lát Teleki Sándor memoárjai

„A tettvágy, ember- és életszeretet, bátorság és kalandos vágyak változatos úton vezették végig Teleki Sándort, a «vad grófot». Táncsics, Liszt, Petőfi és Victor Hugo barátsága, a reformkor és emigráció politikai harcai, Bem apó hadserege és a vörösinges Garibaldi tábora – a göröngyös, de szép életút jelzőkövei” – sűrítette két mondatba e hosszú és kalandos élet főbb állomásait és találkozásait Csetri Elek.¹

Gróf Teleki Sándor 1821. január 27-én született Kolozsváron, és édesanyja szerető gondoskodása mellett, falusi környezetben, a természet szabad világában nevelkedett.² Ilyen előzmények után nehezen élte meg, hogy tízévesen a piarista gimnáziumba került bennlakónak. „A szabad ég alól a cellába, az ekeszarvától a classisba, a jó kosztrol a kóficra, lóhátról az iskola padjára, a hodályból a refektóriumba, és édes jó anyám helyett pater Bonda! Szerencsétlen voltam, mint a kő” – írta emlékezéseiben.³ Valóságos szabadulást jelentett tehát számára, amikor hat év elteltével kikerült az internátusból. Szülei házitanítót fogadtak mellé, a mások által „veszedelmes nevelőnek” minősített Táncsics Mihályt. A későbbi „vörös republikánus” gyakorlatilag szabad kezett nevelési elvei érvényesítésében, és bár szűk egy esztendő múltán távozni kényszerült, eszmevilága nem maradt hatás nélkül a fogékony ifjú fejlődésére. Teleki a kolozsvári jogakadémián folytatta tanulmányait, de végzett ügyvédként igen rövid időt töltött az erdélyi gubernium kolozsvári székhelyén. Miután az életvidám, tettekre és szabad életre vágyó Teleki megvált a közhivatali pályától, szülei 1841-ben németországi tanulmányútra küldték. A berlini egyetemen azonban csak egy tanévet végzett

¹ TELEKI Sándor, *Emlékezzünk régiekről: Emlékezések és levelezés*, bev. jegyz. kiad. CSETRI Elek, Bukarest, 1973, 69. További életrajzi összefoglalások és résztanulmányok: HORY Etelka, *Erdélyi hősök Garibaldi alatt*, Napkelet, 8(1932), 537–559. (Olaszul: *Eroi transilvani con Garibaldi*, Milano, Associazione amici dell'Ungheria, 1932.); GYALUI Farkas, *Gróf Teleki Sándor regényes élete*, Bp., Franklin-Társulat, 1939.; Gaetano FALZONE, *Italia e Ungheria nel Risorgimento*, Palermo, La Gancia, 1940, 7–14.; *Teleki Sándor emlékezései*, vál. kiad. bev. jegyz. GÖRÖG Lívia, Bp., 1958.; BAUMGARTEN Sándor, *A szabadság kóbor lovagja: Gróf Teleki Sándor élete*, München, Exodus, 1962.; LUKÁCS Lajos, *Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860–61-ben*, Bp., Akadémiai, 1962, 52–56.; JANCsó Elemér, *Adatok Teleki Sándor életéhez*, Cluj–Kolozsvár, 1969 (Studia Universitatis Babes–Bolyai. Sec. Philologia); LUKÁCS Lajos, *A magyar garibaldisták útja Marsalától a Porta Piáig 1860–1870*, Bp., Kossuth, 1971, 59–61.; Cs. LENGYEL Beatrix, *Teleki Sándor gróf itáliai fotográfiái: Adatok a „vad gróf” ikonográfiájához*, A Hadtörténeti Múzeum Értesítője, 8(2005), 27–51.

² TELEKI, CSETRI, i. m., 6–7.

³ TELEKI Sándor, *Macska a nagy dobban* (1884) = Uo., 73–75.

el, nyugtalan szelleme utazásokra sarkallta.⁴ „Fiatal koromban kezdtem meg a száműzetést – emlékezett vissza –: akkor a szerelem száműzőtje voltam, boldkjában akartam megnősülni, jó és okos szüleim a berlini egyetemre számkivetettek felejtetni és gyógyulni, szívem és agyam telve volt szerelemmel, eszem nem fogott, s a tudomány lesiklott rólam; gondolataim haza vándoroltak, Hegel és Schelling hosszú, unalmas és ködös periódusai kétségbe ejtettek. Meg akarván szökni magamtól, megszöktem előlük, szegre akasztottam Hegelt, Schellinget és a többi tudós németeket.”⁵ 1842-ben a Rajnán végighaladva London érintésével Portugáliába utazott, ahonnét Spanyolországon és Franciaországon keresztül érkezett vissza. Ez év végén kezdődött életre szóló barátsága Liszt Ferencsel. Jóllehet a gróf „nem volt valami nagy zenedühönc”, Liszt barátjává fogadta az érte párbajt vívó és még nőszöktetésbe is bonyolódó, mindig vidám, közvetlen modorú, éles eszű Telekit, és együtt járták be fél Európát. Lengyelországi és oroszországi hangversenykörút után Teleki többször is elkíserte Lisztet Párizsba, ahol a polgári szabadság légköre igen mélyen megérintette, rajongással írt a francia fővárosról. Szülei, hogy helyhez kössék, a huszonöt éves Telekire bízták a koltói birtokot. A maga urává vált Teleki sok ország bejárása után, úgy látszott, végre otthonra lelt Kővár vidékén, a Telekiek egyik ősi fészkeben. Világhírű barátját, Lisztet is fogadta birtokán, a koltói kastély mégis inkább mint magyar irodalmi emlékhely vált híressé. 1847 őszén ugyanis, Teleki invitálására, Petőfi Sándor itt töltötte mézesheteit Szendrey Júliával, több verse a koltói kastélyban és parkjában született.⁶ Teleki később felelevenítette első találkozásukat, ami 1846. szeptember 8-án esett meg a nagykárolyi Szarvas vendéglőben, amikor barátai bemutatták neki az arisztokrataellenes Petőfit:

„Első szava, melyet hozzám intézett, ez volt:

– Ön az első *eleven* gróf, akivel beszélek.

– Hát döglöttel beszéltél-e? – kértem némi savanyúsággal.

– Az magam is voltam, komédiás koromban.

– Na, cimborám, velem ugyan nem sokat nyertél, mert magam is csak olyan *vad* gróf vagyok.

Rám nézett; szemeiből láttam, hogy ezt a feleletet nem várta; kezét nyújtott, s a jég meg volt törve.”⁷

⁴ TELEKI, CSETRI, *i. m.*, 7–9.

⁵ TELEKI Sándor, *Lesseps Ferdinándnak bálás üdvözlője* (1885) = *Uo.*, 75–78.

⁶ TELEKI, CSETRI, *i. m.*, 9–13. Lásd még: TRÓCSÁNYI Zsolt, *A „vad gróf” portréjához = Petőfi és kora*, szerk. LUKÁCSY Sándor, VARGA János, Bp., 1970, 115–148.

⁷ TELEKI Sándor, *Petőfi Sándor Koltón* (1879) = TELEKI, CSETRI, *i. m.*, 83–102.

Az ellenzéki politikus Telekit 1848 áprilisában Kővár-vidék főkapitányává nevezték ki, a felsőház tagjaként részt vett a népképviselői országgyűlésen. Szeptemberben Kővár-vidéki honvédtoborzási, októberben teljhatalmú kormánybiztos lett. Decembertől honvéd őrnagy, 1849 júniusától ezredesi rangban az erdélyi hadtest főhadbiztosaként tevékenykedett Bem tábornok törzskarában.⁸ A terepviszonyokban jártas, igen népszerű, bátor lovas és tevékeny szervező, a francia és a német nyelvet is jól beszélő Teleki működése nem merült ki hadellátási és diplomáciai (a havasalföldi török főparancsnokkal, Omer pasával is tárgyalt) feladatokban, katonaként is kitüntette magát. Különösen nagy érdemeket szerzett 1849. január 17-én a gálfalvi ütközetben, amikor bajtársai élén kiszabadította Bemet az ellenséges könnyűlovasság gyűrűjéből.⁹ Telekit áprilisban a 3. osztályú katonai érdemjellel tüntették ki. Világosnál fogságba esett, de az aradi várbörtönből, miután hadbíróság majd sorozó bizottság elé állították, 1849 őszén elbocsátották. Politikai okokból hamarosan elfogatóparancsot adtak ki ellene, de sikerült kalandos úton, egy szerb tábornok kocsisaként kijutnia Magyarországról. 1852-ben az osztrák hadbíróság távollétében halálra ítélte, és *in effigie* kivégezték.¹⁰

Belgrádon, Konstantinápolyon és Máltán keresztül 1850 májusában Párizsba érkezett. Kossuthtól azt a feladatot kapta, hogy képviselje az emigrációt a németországi baloldali pártok mellett. Napóleon Lajos 1851. december 2-i államcsínye után számos emigráns elhagyta Párizst, Teleki Jersey szigetére távozott, ahol csaknem négy évet töltött el. Az üldözött emigránsok kis köztársaságának szellemi-politikai vezéralakja Victor Hugo volt, akivel Teleki szoros baráti kapcsolatba került.¹¹

III. Napóleon 1859 újévi háborús nyilatkozata Nizzában érte. Sok emigráns társával egyetemben úgy érezte, hogy ütött a cselekvés órája, elérkezett a várta várt pillanat, lehetőség nyílik a magyar függetlenségi harc újramegzésére. Teleki 1859 áprilisában a francia hadsereggel együtt vonult Itáliába, és szerepet vállalt a Magyar Nemzeti Igazgatóság felügyelete alatt május 24-én megalakított magyar légio szervezésében.¹² Cavour miniszterelnök régi pajtásával, Türr ezredessel

⁸ BONA Gábor, *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, Bp., 2000, 675–676.; CSETRI Elek, *Teleki Sándor 1848–49-ben*, Aetas, 1991/1–2, 194–210.

⁹ TELEKI Sándor, *A gálfalvi csata* (1885) = TELEKI, CSETRI, *i. m.*, 168–174.

¹⁰ BONA, *i. m.*, 675–676.; TELEKI, CSETRI, *i. m.*, 19–20.; DEGRÉ Alajos, *Visszaemlékezéseim*, összeállította, szerkesztette, a bevezetést és a jegyzeteket írta UGRIN Aranka, Bp., 1983, 307–308.; KOVÁCS József, *Teleki Sándor visszaemlékezései az aradi vértanúk kivégzéséről*, Századok, 108/5–6(1974), 1176–1186.

¹¹ TELEKI, CSETRI, *i. m.*, 20–27.; PERCZEL Miklós, *Naplóm az emigrációból II.: Amerikai napló*, Bp., Tankönyvkiadó, 1979, 168–169, 172–175.

¹² Eugenio KASTNER, *Il contributo ungherese nella guerra del 1859: Storia e documenti*, Firenze, 1934, 57, 60, 148, 153, 162.

együtt Garibaldi Alpesi Vadászaihoz irányította azzal a feladattal, hogy mozgósítsák elő az osztrák hadsereg sorai között harcoló magyar nemzetiségű katonák átállítását.¹³

Teleki és Garibaldi kapcsolata az 1850-es évek elejére nyúlik vissza. Londonban történt, hogy Teleki üzenetet vitt Kossuthtól Mazzininek, akinél éppen ott tartózkodott Garibaldi is. Csak futólag mutatkoztak be egymásnak, de alig néhány órával később ismét összefutottak – a londoni állatkertben. Szóba elegyedtek egymással, és Teleki így fordult Garibaldihoz:

„– Szeretném önt egy jó barátomnak bemutatni.

A tábornok összeráncosítja homlokát, s komolyan rám nézett, láttam nem tetszett neki ez a szemita tolakodás.

– Ne ijedjen meg; barátom nagyon közel lakik ide, s mondhatom önnek, Európában páratlan egyéniség, jót állok róla, hogy ha különösen én mutatom be, a tábornok nyerni fog ismeretségével.

Akik a tábornokot szerencsések voltak ismerni, képzelhetik milyen kellemtelenül hatottak rá e prezentív szavak.

– És ki az? – kérde mogorván.

– A királyné őfelsége hűségese... orangutánja.

Vállamra tette kezét, s olyan jót nevetett e bolondságon.

– Jöjjön, menjünk.

Emlékeimben elmondtam, milyen szoros baráti viszonyban voltam a londoni állatkert orangutánjával. Ahogy meglátott, felállt székéről; elémbre jött, kezét nyújtja, s kikutatja zsebeimet.

– Milyen okos állat, – mondá a tábornok.

– meglátja, ha lord Palmerston megbukik, ő lesz a miniszterelnök.”¹⁴

Garibaldi 1860. évi szicíliai expedíciója ismét megnyitotta előtte a cselekvés lehetőségét. Ebben az időben történt, hogy Pulszky Ferenc összefutott a Genovába igyekvő Teleki Sándorral az észak-itáliai Susában.

„– Mit csinálsz itt, barátom? – szólítám meg.

– Szicíliába készülök Garibaldihoz – volt a felelet.

– Mi közöd Szicíliához? ez nem magyar ügy, vénebb is vagy már, és semmi szükséged, hogy irhádát ott tegyed ki a golyóknak.

¹³ Camillo Benso di Cavour Giuseppe Garibaldinak. 1859. május 30., Torino. Közli: *La guerra del 1859 per l'indipendenza d'Italia*, Comando del Corpo di Stato Maggiore, Ufficio Storico, I, Roma, 1910, 128.

¹⁴ TELEKI Sándor, *Első találkozásom Garibaldival* (1882) = TELEKI, CSETRI, i. m., 209–215.

– Barátom – felelt Sándor tréfásan, – mikor ez az egyetlen ország Európában, hol nincs sem hitelezőm, sem elhagyott szeretőm.”¹⁵

Teleki a Türr István parancsnoksága alá tartozó 15. hadosztály táborkarában kapott beosztást ezredesi fokozattal. Akárcsak a magyar szabadságharc idején, Dél-Itáliában is főként szervezési, intendánsi és futártiszti feladatokkal bízták meg. Hadosztályával augusztus 24-én szállt partra Calabriában, két héten belül pedig már Nápolyban voltak.¹⁶ Teleki visszaemlékezéseiben felidézte a tikkasztó nyári forróságban végrehajtott kalábriai menetelés viszontagságait is: „Széles, csínálatlan úton haladtunk, kopár kősziklás hegyek között, széles folyó partján, melyben víz helyett száraz kavicsok hevertek, a folyó egészen ki volt száradva, a kutak kimerítve, a források helyein göröngyök között fonnyadt vereses sáte piroslott, iszonyú volt a vízhiány, s szomjúság ölt mindnyájunkat, a nap olyan forrón, hévvel égetett, hogy a baka fegyvere csövére nem tehette rá tenyerét, ilyen borzasztó meleget sohasem éreztem.”¹⁷ Teleki Sándor kivette a részét a még július 16-án Palermóban megalakított magyar légió szervezéséből, különösen fontos szerepet játszott a „vörös ördögöknek” nevezett huszárszázad kialakításában. A szintén Garibaldi táborába siető Alexandre Dumas ekkoriban adja barátjának, Telekinek „a magyar D’Artagnan” nevet.

Türr tábornok a garibaldista hadsereg feloszlata után Teleki Sándor ezredest nevezte ki a magyar légió parancsnokává. A megbízatás csak átmeneti jellegű volt: mintegy két hétig tartott, amíg november 28-án Sréter Lajos ezredes át nem vette a parancsnoki tisztséget. Ezután Teleki egy ideig a légió nápolyi megbízottjaként működött: kapcsolatot tartott a felettes hatóságokkal és nyilvántartásba vetette a szép számmal érkező önkénteseket.¹⁸ A garibaldista hadsereg feloszlata után csupán a magyar légió élte túl, létjogosultságát alapvetően az adta, hogy ütköztetésnek számított az olasz kormány kezében Ausztria ellen Velence megszerzése érdekében. A torinói kormány határozott elvárásainak megfelelően megkezdődött a légió garibaldista jellegének felszámolása, „piemontizálása”. Ennek következményeként, továbbá a parancsnokok nem kellőképpen szabályozott hatásköre, féltékenysége és viszálya miatt 1861 tavaszán igen ellenségesé vált a helyzet. Április 14-én Teleki békességre hívta fel a légió egymással szemben álló csoportjait. A kicsinyes torzalkodásokkal szemben magasabb hazafias érzelmekre apellált, de rámutatott a nehéz állapotok gyökerére is:

¹⁵ PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*, II, Bp., Szépirodalmi, 1958, 248.

¹⁶ TELEKI, CSETRI, *i. m.*, 33.

¹⁷ TELEKI Sándor, *Kép a kalábriai hadjáratból* (1888) = GÖRÖG, *i. m.*, 407–412.

¹⁸ *Uo.*, 60.; TELEKI, CSETRI, *i. m.*, 37.

„Míg Garibaldi alatt állott a Légio – állott erősen, hatalmasan, megdönt-
hetetlenül, mint Sion hegye. Garibaldinak legkedvencebb csapata volt, s «miei
ungheresi»-nek nevezte, a légio verekedett, mint hozzá illett, s hagyta a bőrét a
csatamezőn. A Garibaldi seregét föloszták, minket részint szükségből, részint
kegyelemből megtartanak. De nem kell azt hinnünk, hogy mindenki, kitől füg-
günk, barátunk. Én magam esmerék többeket, kik azt szeretnék, ha a Tisza és
Duna közt lennék; ezek kapva-kapnak az alkalmon, hogy tőlünk, forradalmi
elemtől szabaduljanak.”¹⁹

Az őszintén garibaldista meggyőződésű Telekit mélyen bántotta „az a ko-
losszális háládatlanság, mellyel Garibaldit bizonyos részről illették”, és miután
megtapasztalta, hogy nem bírja sem olasz, sem magyar felettesei bizalmát, áp-
rilis végén lemondott a légio szolgálatában vállalt nápolyi megbízatásáról, erről
a „rosszízú és kényes feladatról”.²⁰ Garibaldi későbbi akcióiban ugyan nem vett
részt, de többször meglátogatta a tábornokot caprerai magányában. Koltói ott-
honában valóságos Garibaldi-kultusz uralkodott, lélekben élete végéig garibal-
dista maradt.

1861 után, száműzetése hátralevő éveiben Teleki az emigráció politikai
mozgalmaiban nem vett részt, ugyanakkor eluralkodott lelkében a honvágy:
1861 és 1866 között gondolatvilágának központi kérdésévé a hazatérés vált.
Nápolyból eltávozott, de sehol sem talált otthonra. Caprerai, elbai, párizsi, svájci
és bajorországi látogatásai mellett Firenzében, Milánóban, Pisában és más olasz
városokban próbált megtelepedni, de hiába. Csupán Toszkánában, „egy rengen-
teg gesztenyeerdő közepett”, Bagni di Luccában lelt két évre nyugalmat, ahol
elszigetelten, a világtól elvonulva élt.²¹ Velence 1866. évi felszabadulása után az
„Adria gyöngye” vált otthonává, de csak rövid időre, 1867-ben végre hazatérhe-
tett. Tizennyolc évnyi száműzetés után, koltói birtokának jogaiba lépve, életének
utolsó negyed századát szülőföldjén tölthette.

¹⁹ KUNFY Adolf, *Itáliában a magyar légiónál*, Bp., Budapesti Hírlap Könyvnyomdája, 1910, 12.

²⁰ TELEKI Sándor, *Az én kacsám* = GÖRÖG, i. m., 420–427.

²¹ A Bagni di Lucca mellett álló Villa Diana falán 1995-től emléktábla hirdeti: „In questa casa di Villa Diana visse negli anni '60 del secolo scorso il conte ungherese Sándor Teleki 1821–1892 scrittore, colonnello della lotta di liberazione ungherese, fedelissimo di Garibaldi, colonnello del regio esercito italiano. Qui ricevette le visite dei suoi connazionali in esilio e dei suoi amici italiani, inglesi e francesi tra cui Alessandro Dumas padre.” (Ebben a házban, a Villa Dianában élt a múlt század ’60-as éveiben a magyar Teleki Sándor gróf 1821–1892 író, a magyar szabadságharc ezredese, Garibaldi hű katonája, az olasz királyi hadsereg ezredese. Itt fogadta száműzött honfitársai és olasz, angol és francia barátai, köztük id. Alexandre Dumas látogatását.) CSORBA László, *Magyar emlékek Itáliában*, Bp., Benda Foto, 2003, 175–176.; *Itáliai magyar emlékek*, az eredeti forrásmunka szerz. Florio BANFI, kieg. jav. szerk. SÁRKÖZY Péter, ford. szerk. KOVÁCS Zsuzsa, fotók képaláírások, képszerk. HORVÁTH Zoltán György, Bp., Romanika, 2007, 59–60.

Hazatérése után ideje jó részét az írásnak szentelte. „Vénségemre felcseptam skriblernek” – adta hírül tréfásan barátjának, Ihász Dániel ezredesnek 1880-ban. Írói tevékenysége valójában jóval korábban kezdődött. Már 1842-ben megjelent karlista kalandjának az elbeszélése²², 1848–1849-ben pedig *Telebe* álnéven politikai írásokat adott közre a *Márczius Tizenötödike* hasábjain. Ezt követően a Victor Hugo köré csoportosuló emigráns írógárda tagjaként lapjuk, a *L'Homme* külpolitikai munkatársaként dolgozott, majd Dumas-nak Garibaldi támogatására 1860-ban alapított lapja, az *Indépendente* levelezője volt. Hazatérése után egy ideig a *Magyar Polgár* főmunkatársaként dolgozott, majd a *Budapesti Hírlaphoz* szegődött, de más lapokban (*Egyetértés*, *Függetlenség*, *Fővárosi Lapok*, *Pesti Hírlap*, *Koszorú*, *Ország-Világ*, *Hölgyfutár*, *Nagybánya és vidéke*) is közölt tárcákat.

Írt riportot, életképet, humoros elbeszélést, novellát, tervezett szindarabot (*A selyemgyermek*) és regényt (*A barna paraszt felesége*), bár ez utóbbiak nem készültek el. Igazán maradandót emlékiratíróként alkotott: nagy idők krónikásaként, nagy emberek arcképfestőjeként mindmáig eleven, friss, olvasmányos és szórakoztató műveket hagyott az utókorra. Emlékezéseinek népszerűségéhez, elevenségéhez az is hozzájárult, hogy az élő, a társalgás közben beszélt nyelven íródtak.

A sajtóban megjelent visszaemlékezéseinek első gyűjteményes kiadása, az *Emlékeim* két kötete 1880-ban látott napvilágot. A kiváló emlékezőtehetséggel megáldott Teleki a sikeren felbuzdulva két év múlva újabb memoárral jelentkezett, az *Egyről-másról (Újabb emlékeim)* két kötetével. Régi jó pajtásának, Türr Istvánnak szentelte 1883-ban a *Garibaldi alatt 1859-ben* című írását, majd önálló köteteinek sorát, a következő évben, a *Térmészet után* című gyűjteménye zárta. Önmaga összefüggő élettörténetét nem írta meg, szépirodalmi ígérennyel kivitelezett történelmi memoárokban viszont kora politikai, kulturális és katonai nagyjairól valóságos arcképcsarnokot hagyományozott az utókorra. Hogy csak a legnagyobbakat említsük barátai, bajtársai, személyes ismerősei közül: Victor Hugo, Petőfi, Dumas, George Sand, Liszt Ferenc, Garibaldi, Kossuth, Bem, Türr, Lesseps Ferdinánd, Cavour, Mazzini.

Az eseményeket a folyamatból kiszakítva, nagy időbeli távlatból, anekdotává alakítva adja elő. A tárca forma széles körű szabadságot nyújt neki: csak arról ír, amire emlékezni jó, kényesebb ügyeket nem érint – „nagy idők nagy embereinek” háborítatlanul szép, lelkesítő rajzát adja, talán mintegy vigasznak szánva a silányabb jelenben. Teleki kedvenc műfaját Hatvany Lajos „petite histoire”-nak nevezte: olyan műfaj, amely „egy-egy korszak fő eseményei mellett a történelem országútjáról elkanyarodó ösvényeket kutatja”. Teleki nem történészként viszonyul az elbeszélés tárgyához, aki a nagy összefüggéseket kutatja, nem törekszik

²² G. T. S. levele a „Venus” fregattról a Közép-tengeren szeptemb. 6-án, Hírnök, 1842. október 10.

mérlegelésre vagy értékelésre sem, hanem az epizódokat írja meg. Módszere nem a kutatás, hanem leginkább az emlékezőtehetségére hagyatkozik.

Méltatói többsége kiemelte szerénységét, egyesek viszont éppen ennek az ellenkezőjével vádolták: túl sokat beszél önmagáról, saját szerepét fitogtatja. Teleki a rá jellemző humorral felel kritikusainak az egyik tárcájában: természetesen magáról beszél, mert hát „róla van szó”. A tárcáit olvasva Teleki alkalmanként jelentősebb tényezőnek látszik, szerepe olykor fontosabbnak tűnik a valóságosnál; ez azonban a műfaj következménye: azt mondja el, amire maga a tanú, ami vele történt. „Optikai csalódás ez; minden képen ott látjuk, s így mindenütt jelenvalónak, nélkülözhetetlennek is látszik. De amit elmond, szinte mindig kiállja a tények próbáját. És még a négyszemközti párbeszédek is hitel- esnek hatnak, ami persze nemcsak Teleki igazmondását és emlékezőtehetségét dicséri, bár erre ő nagyon büszke, hanem írói adottságait, jellemzőkészségét is.”²³

Milyen kép rajzolódik írásai alapján magáról a szerzőről? Teleki Sándor bátor, könnyelmű, nyílt jellemű, gyors eszű, jó humorú, kalandvágyó, életvidám férfi. Ez a kép egybevág a kortársak jellemzésével. A szellemi erőfeszítés sohasem vonzotta, ezt ő maga sem tagadja, tanulni is csak „fül után” tudott. Mégis hétnyolc nyelvet bírt: helyesen írni ugyan egyiken sem tudott, viszont szellemesen társalgott és sokat olvasott. Ennek köszönhetően – meg személyes ismeretségeinek hála – járatos volt a világirodalomban, műtárgyakat gyűjtött, rendszeres színházlátogató volt és a zene iránt is érdeklődött: kortársai között műveltnek számított.

Élete utolsó éveiben egyre gyakrabban küszködött betegségekkel, mígnem 1892. május 18-án este Nagybányán örök álmra hajtotta a fejét. Legtalálókban az egyik lap búcsúztatta a szinte egész életében nyugtalan vándor Teleki Sándort: „Nem halt meg a derék ezredes, csak elment új világot látni, mivel itt a földön már minden országot és minden embert ismert.”²⁴

²³ GÖRÖG Livia, *Előszó* = GÖRÖG, *i. m.*, 17–18.

²⁴ TELEKI, CSETRI, *i. m.*, 47–48.

Miru György

Teleki László, a szabadságharc diplomatája*

I. „üres színháznál nem tudok magamra nézve ijesztőbbet”¹

Teleki László nem volt jó író, és nem volt sikeres diplomata. Ez utóbbi kijelentésen azt értem, hogy a magyar szabadságtörekvések érdekében kifejtett diplomáciai tevékenysége kevés eredményt hozott. Annak ellenére, hogy jó érzéke, sőt tehetsége volt a politikához, még a külpolitikához is, és rendelkezett azokkal a képességekkel, amit a diplomácia professzionális szintű művelése megkövetelt. A politikus diplomata pályája során több területen is próbálkozott tehetsége kibontakoztatásával.

Egyetlen elkészült színpadi műve, a *Kegyenc*, egy öt felvonásos dráma 1841-ben jelent meg könyv formában, s még az év őszén bemutatta a pesti Nemzeti Színház, de az előadás szinte visszhangtalan maradt. A darab szerzője kisgyerekek korától írogatott verseket, házi előadásra szánt komédiákat, sőt drámákat is. Jellemző volt rá a történelmi tárgyválasztás. A család kedvelte a színházat, s anyagiilag is támogatta a hazai színjátszást. Otthonukban is gyakran rendeztek előadásokat, sőt maguk is szívesen közreműködtek azokban. A felnőtt Teleki is megőrizte a színház iránti érdeklődését és mecénási szerepvállalását is.

Az apa, az idősebb gróf Teleki László (1764–1821) literátus ember volt, ifjú korában írt drámákat, verseket, muzsikált, később pedig tudománnyal is foglalkozott. A nevelésről készült dolgozata még kéziratban maradt, de a nyelv-művelésről, egy tudós társaság szervezéséről, illetve a versírásról szóló művei már életében megjelentek.² Első házasságából három fia és egy lánya született. Idősebb féltestvérei a korán árván maradt László neveltetésébe is bekapcsolódtak. Különösen József (1790–1855), aki gyámja is lett, s akihez erős kötelékek fűzték. Teleki József szintén művelt férfi volt, ő lett az Akadémia első elnöke, 1842-től Erdély főkormányzója, és egy nagy történelmi munka, a *Hunyadiak kora Magyarországon* szerzője, amely 12 kötetesre duzzadt. A drámaíró édesanyja, báró Mészáros Johanna (1784–1844) egy lovassági tábornok lánya volt, akit 1801-ben vett feleségül idősebb Teleki László. Az özvegy később az idősebb Teleki fiúkkal együtt férje könyv- és kéziratát az Akadémiának adományozta,

* A tanulmány megjelenését támogatta a Debreceni Egyetem Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoportjának OTKA K112335 számú pályázata.

¹ Teleki 1840. szeptember 4-i levele édesanyjának, HORVÁTH Zoltán, *Teleki László 1810–1861*, Bp., Akadémiai, 1964, I, 80.

² FEHÉR Katalin, *Az erdélyi felvilágosodás pedagógiai gondolkodói: Teleki László*, *Magiszter*, 4(2012), 80–90.

amelynek maga is alapítója volt, de szívesen adakozott az irodalom fejlesztésére, művek fordítására, és színi előadások megtartására is. Fiatalabb gyermeke, Auguszt (1813–1876) gróf Degenfeld-Schomburg Ottó (1801–1849) felesége lett, házasságukból két fiú született, de korán özvegységre jutott.

László gyermekkor a pesti palota, a gyömrői és a sziráki kastély háromszögében telt. A református vallású családban tökéletesen beszéltek a magyar nyelvet, de a családon belüli levelezés németül és franciául is folyt. A fiú anyjával és húgával is franciául levelezett. Elsősorban házitánítóktól sajátította el az ismereteket, de megfordult a sárospataki kollégiumban is (1828–1830), ahol Kövy Sándor óráit is látogatta.³

Teleki több drámával is próbálkozott, de csak a *Kegyenc* készült el. 1826-ban *Mohácsi ütközet* címmel egy négy felvonásos művet akart írni, 1832-ben a lázadó Kupa vezéről szóló drámájából olvasott fel részletet. *Az áruló* címmel is tervezett egy drámát, s az emigrációban is foglalkoztatta egy tragédia kidolgozása, amely a Hunyadiak korában játszódott volna.

A kiadások és színpadi bemutatók alkalmából a *Kegyenc* számos neves kritikus foglalkozott, némelyikük Katona *Bánk bánja* és Madách *Az ember tragédiája* című műve mellett a 19. századi magyar drámairodalom legjelentősebb alkotásai közé sorolta. De a kritikák többsége elmarasztaló volt, ugyanis elhibázottnak tartották a Római Birodalom utolsó időszakában játszódó mű dramaturgiáját. A bírálók szerint természetellenes és igazolhatatlan, hogy miután III. Valentinianus császár megbecstelenítette, vagy csak megkísérelte megbecsteleníteni Petronius Maximus szenátor feleségét, a sértett férj a bosszúmű részeként maga ajánlja fel a császárnak hitvesét, majd a bosszú végeztével, vissza akarja állítani meghitt kapcsolatukat. Maximus terve a szerencsejáték logikájára, dramaturgiájára épül. A nagy játszmaiban, amiben mindent alárendel a megtorlásnak, szerepet játszik, s míg a nézők számára mind világosabb lesz, hogy mire készül, a darab szereplői mindazt nem érzékelik. Ám a fokozódó játszma és erőteljes megtervezettség közben nem igazán motivált az, ahogy Petronius Maximus intrikával, zsarolással mindenkit fel tud használni saját céljaira. Végül a bosszú, akarata ellenére, szinte mindenkit elsodor a környezetében, ugyanakkor a szerző azt is érzékelteti, hogy Maximust a bosszún kívül a becsvágy, a hatalom megszerzése is mozgatja.

³ Teleki családjáról, gyermekkoráról és neveltetéséről ROMHÁNYI Gyula, *Teleki László és Kegyence*, ItK, 1941, 40–54.; HORVÁTH, i. m., I, 27–45.; FÁBRI Anna, „Bárcsak tökéletes és hiba nélkül való lehetnék...” *Teleki László gróf neveltetésének elvei, színterei, szereplői és dokumentuma (1821–1822)* = „Tántoríthatlan elvűség, sziklaszilárd jellem, lovagias becsület”: *Teleki László gróf küzdelmes élete és rejtélyes halála*, szerk. DEBRECZENI-DROPPÁN Béla, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2017, 23–43.; HERMANN Róbert: *Féltetvőr, félszívvel: Teleki Adám gróf, a bizonytalankodó huszárgenerális dilemmái* = *Uo.*, 131–155.

Az elméleti konstruáltság miatt Teleki inkább gondolati szövegművet alkotott, amely a színpadon nem működött, a karakterek nem lettek eléggé egyénítettek, önállóak, motivációik sem voltak igazán változatosak. A szöveget nem annyira a jellemek és a cselekvések szervezik, inkább a kigondolt, s dialógusokba szedett parabola, s a mű tragikuma is elsősorban a gondolati értelmezés révén tárul fel. Több kritikus a főhőst is elhibázottnak, karakterét valószerűtlenül szélsőségesnek minősítette. A mű nyelvezete nehézkesre, a darab maga terjengőse és bonyolultra sikeredett, amely sok kitérőt tartalmaz, ezért a szöveget később meghúzták, átdolgozták. A szerző helyenként érzékenyen ragadta meg a zaklattott lélek állapotait, például Maximus és Júlia dialógusában az utóbbi szólama elég kifejező lett. Egyébként is Júlia karakterét tartják a legsikerültebbnek a drámában, talán mert az ő sorsa állt a legtávolabb a szerző által átélhetőtől. Egyik kritikusa szerint Teleki igazán a politikai erkölcsök megjelenítésében nyújtott kiválót, s szerették a drámát úgy értelmezni, mint amely a mindenkori önkényes szemben íródott. Ezért is kísérelték meg rendszeresen színpadra állítani, 1961-ben pedig Illyés Gyula teljesen átírta, az eredeti darab egyetlen szavát sem hagyta meg, lényegében új művet alkotott. Néhány évvel az 1956-os forradalom után Illyés a hatalom természetéről rajzolt korképet, de főhőse tudatosabb lett, aki saját érdekein kívül a birodalomét is szem előtt tartja.⁴

II. „Európa kivívta számunkra a szabadságot”⁵

Teleki azonban igazi tehetségét a politikában bontakoztatta ki. Rövid helytartótanácsi és kancelláriai hivatalnokoskodás után egy hosszabb külföldi tanulmányútra indult, amellyel még az édesapja által megtervezett nevelési projektet zárta le. Két félévet hallgatott a berlini egyetemen, majd több német és holland város meglátogatása után Párizsban töltött hosszabb időt. Felkereste Angliát és Skóciát is, ezután Franciaországon, Svájcban és Dél-Németországon keresztül tért haza. Már pataki diákként látogatta a zempléni megyegyűléseket, s 1830-ban a pozsonyi országgyűlésen is megfordult. Hazaérkezése után a fogarasi kerület követeként részt vett az 1837–1838-as erdélyi országgyűlésen, ahol azonban ellen-

⁴ TELEKI László, *Kegyenc: Szomorújáték 5 felvonásban* = *Teleki László Válogatott munkái*, szerk. bev. KEMÉNY G. Gábor, Bp., Szépirodalmi, 1961 (Magyar Századok), I, 211–306.; SIRATÓ Ildikó, *A „különc” gróf Kegyencze a színpadon* = DEBRECZENI-DROPPÁN, *i. m.*, 215–225.; M. LOVAS Krisztina, *Teleki László kultusza: Az író és a politikus az utókor szemében* = *Uo.*, 227–237, 249–252.; SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, *Az irodalom rendi intézményrendszerétől a polgári intézményekig (kb. 1830-tól kb. 1905-ig)* = *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai, 2015 (Akadémiai kézikönyvek), 608–611. Lásd még ROMHÁNYI, *i. m.*, 59–60, 139–150.; LENGYEL Tamás, *Gróf Teleki László*, Bp., Franklin, 1942 (Magyar Életrajzok), 18–22.; KEMÉNY G. Gábor, *Teleki László* = *TLVM*, I, 16–26.; HORVÁTH, *i. m.*, I, 78–102.

⁵ Teleki 1848. augusztus 18-i beszéde az országgyűlésben, *TLVM*, I, 447.

zéki szellemben szólalt fel, s ezzel mentorait is kellemetlen helyzetbe hozta. A politikai perek hangulatában az erős igazságérzettel rendelkező Teleki a szólás, a közlés szabadsága és a vallási egyenlőség mellett állt ki, de beszédei többsége még sérelmi jellegű volt. Mindenesetre 1837-től rendszeresen szerepelt a titkosrendőri jelentésekben, mint az ellenzék legvehemensebb, legszélsőségesebb tagja. Személyes konfliktusba keveredett az erdélyi főkormányzói tisztségre pályázó Esterházyi Ferdinánd főherceggel, ami hivatali pályájának is véget vetett. Még a következő erdélyi országgyűlésen is Fogarast képviselte, de miután bátyja, József 1842-ben főkormányzó lett, felhagyott az erdélyi politizálással.

Több sikerrel kecsegtetett a magyarországi politika, ahol a reformerek szervezettebben tudtak fellépni. Teleki, miután megyei követségét megakadályozták, 1840 februárjában, nagykorúvá válva meghívót kapott a főrendi táblára, ahol csatlakozott a Batthyány Lajos gróf körül formálódó fiatal ellenzéki mágnáscsoporthoz. Batthyány mellett, akihez szoros barátság fűzte, a főrendi ellenzék meghatározó tagja, vezérszónoka lett, majd az ellenzék vezetésében is mind fontosabb szerephez jutott. A reformkérdésekben alapvetően egyetértett a liberális ellenzék többségével, de a reformok sürgetése, hajthatatlansága és beszédei érzelmi túlfűtöttsége, olykor gorombaságai miatt radikálisnak minősítették politikáját. Teleki egyre ismertebb és népszerűbb lett, Széchenyi Istvánnal is szoros kapcsolatba került, jól forgott a salonokban, művelt volt és szellemes társalgó. A diéták és a pesti megyegyűlések mellett az ellenzéki társadalmi szerveződésekben is aktívan közreműködött. A Védegyletnek gróf Batthyány Kázmér mellett alelnöke, a Nemzeti Körnek pedig elnöke volt. Majd amikor a Nemzeti Kör a Pesti Körrel egyesült, az új szervezet, az Ellenzéki Kör elnökének is őt választották meg, Fényes Elek és Vörösmarty Mihály alelnökökkel együtt. A Kör az alakuló Ellenzéki Pártnak is szervezeti háttérrel biztosított, Teleki a pártszervezésben és a program megalkotásában is közreműködött. Anyagilag támogatta az ellenzéki kiadványok megjelentetését, s Batthyány Lajossal együtt jelentősen hozzájárult Kossuth Pest megyei követté választásához.⁶

A márciusi fordulat után nem vállalta az új kormányban sem a király személye körüli, sem pedig a vallás- és közoktatásügyi tárcát, de még a felkínált főispáni tisztséget sem. Egyre indulatosabban figyelte a bécsi politikának az átalakulást akadályozó lépéseit. Csatlakozott a nemzetőrséghez, s alakulatába a törvény ellenére izraelitákat is befogadott. Áprilisban az Ellenzéki Kört Nyáry Pállal együtt átalakította, s az új Radical Kör választmányába a márciusi

⁶ ROMHÁNYI, *i. m.*, 150–153.; LENGYEL, *i. m.*, 9–18, 22–39.; KEMÉNY, *i. m.*, 26–45.; HORVÁTH, *i. m.*, I, 45–60, 67–77, 103–177.; FÓNAGY Zoltán, *Teleki László, a reformpolitikus* = DEBRECZENI-DROPPÁN, *i. m.*, 45–58.; VELKEY Ferenc, „Délután Teleki ... kinek a lelkére beszélek”: *A Széchenyi-minta Teleki László élet- (és halál-)történeteiben* = *Uo.*, 74–94.; DEÁK Ágnes, *Teleki László és a titkosrendőrség* = *Uo.*, 97–107.

ifjak közül is többet beválasztottak. A Kör nevében benyújtott petícióban felszólította a kormányt, hogy haladéktalanul kezdje meg egy önkéntesekből álló hadsereg szervezését, mert a bukott osztrák bürokrácia által szított horvát és szerb mozgalmak reális veszélyt hordoznak. A nép, különösen a nemzetiségek felvilágosítására és megnyugtatóására pedig ágensek kiküldését javasolta. Az első népképviselői országgyűlésen az abonyi kerület képviselőjeként vett részt, a felirati vitában az olasz kérdés kapcsán már a kormányt bírálta. Elismerte az olasz egységtörekvéseket és a nemzeti mozgalmak céljait. Így azt is elfogadta volna, hogy Horvátország különváljon Magyarországtól, ha azt a teljes horvát nép akarja, s nem a „reactio embere”, Jellačić. Teleki amellet érvelt, hogy az országnak magát kell megvédenie, s nem szövetkezhet a bécsi reakció és abszolutizmus képviselőivel, mert azzal a polgárosodott, szabadságszerető Európa szövetségét kockáztatja. A hadseregvitában az önálló magyar haderő azonnali felállítását követelte, s azt, hogy ha már törvényt alkottak a felelős kormányról, léptessék is azt életbe, s tegyék a minisztériumot erős, független és önálló hatalommá. Ahogy az alfejezet címében is olvasható, szerinte nem mi magyarok, hanem az emberiség vívta ki számunkra a szabadságot, és elvárja, hogy azt megérdemeljük, vagyis érvényesítsük a törvényben biztosított függetlenséget.⁷

III. „Feladatunk nehezebb, mint volt a 89-ki frankhoni [...] A népek nemzetiségi életet is kívánnak élni.”⁸

Telekit 1848. augusztus 29-én bízta meg Batthyány miniszterelnök Magyarország párizsi képviselővel, miután meggyőződött róla, hogy a francia kormányban van fogadókészség. Az újdonsült diplomata Frankfurtban találkozott Szalay Lászlóval, és szeptember 8-án érkezett Párizsba. Elsődleges feladata az volt, hogy hivatalosan is ismertesse el Magyarországot Franciaországgal, s a franciák viszonozzák a magyar diplomácia lépését. Időközben Ausztria és Magyarország konfliktusa kiéleződött, ezért a párizsi osztrák ügyvivő megakadályozta a francia követ kiküldését, Ausztria pedig szeptember elején tiltakozott az önálló magyar külképviseletek ellen. Ugyan Telekit szívélyesen fogadta Jules Bastide külügy-miniszter és Cavaignac ideiglenes kormányfő, akiket tájékoztatott az otthoni helyzetről, a magyarok Ausztriához és a nemzetiségekhez fűződő viszonyáról, de az osztrák fellépés hatására helyzete ellehetetlenült, ezután csak mint a magyar

⁷ LENGYEL, *i. m.*, 39–51.; KEMÉNY, *i. m.*, 45–53.; TLVM, I, 432–447.; HORVÁTH, *i. m.*, I, 178–194.; CSORBA László, *Egy barátság három próbája: Kossuth és Teleki = Kossuth Lajos 1802–1894: Kossuth Lajos és kortársai*, szerk. HERMANN Róbert, Bp., Kossuth, 2002, 74–79.; ERDŐDY Gábor, „Nemcsak Ausztria halt meg, Szent István Magyarországa is”: Teleki László, a forradalmi magyar diplomácia irányítója = DEBRECZENI-DROPPÁN, *i. m.*, 109–110.

⁸ Teleki 1849. május 14-i levele Kossuth Lajosnak, TLVM, II, 27.

országgyűlés tagját, s csak félhivatalosan fogadták. Küldetését az is nehezítette, hogy időközben a francia belpolitika folyamatos változáson ment keresztül.

Ebben a reménytelen helyzetben Teleki mégis kiválóan megállta a helyét, elsősorban személyes tulajdonságai, becsületessége, igazságszeretete, impulzivitása és egyéni képességei révén. Igyekezett politikusokkal, diplomatákkal, képviselőkkel jó kapcsolatokat kiépíteni, bejáratos volt a külügybe is, ahol tárgyalópartnernek tekintették és elfogadták beadványait. Jelentősek voltak társadalmi kapcsolatai is, szívesen látták a különböző szalonokban. Helyzetéből adódóan Teleki mindenekelőtt a sajtót akarta felhasználni a magyar ügy érdekében és a magyarellenés közvélemény megváltoztatására. Munkatársai, Szarvady Frigyes, Irinyi József és Mandl doktor segítségével sorozatban helyzetetett el cikkeket a lapokban. A *National* de Gerando befolyásának következtében, aki Teleki küldetésének előkészítésében is elévülhetetlen érdemeket szerzett, a magyar ügygel szimpatizált. Sikerült fokozatosan megnyerniük más újságokat is, például a radikális *Réforme*-t, Ledru-Rollin lapját, s Victor Hugo *Événements*-jét, sőt a *Siècle* is kezdett oldódni. Teleki arra törekedett, hogy az európai közvélemény megismerje a magyarok helyzetét, hogy megértsék, szabadságukért küzdenek, s nem a nemzetiségek elnyomására. A sajtóban elhelyezett cikkek révén oldódott a francia közvélemény magyarellenessége is.

Párizsban kapcsolatba lépett a kelet-közép-európai emigránsokkal, lengyelekkel, románokkal, délszlávokkal, különösen a diplomáciai hálózatot működtető Adam Czartoryski herceggel. Nagy szerepe volt abban, hogy a Habsburg Birodalom felbomlását sürgető lengyelek a magyar mozgalmat ellenség helyett szövetségesnek tekintsék, és elkezdjenek azon dolgozni, hogy megegyezés jöjjön létre a szerbek, horvátok és magyarok közt. Teleki szövetségi, majd konföderációs javaslatairól leveleiben értesítette a hazai kormányzatot, miközben jelentősen átértékelte a magyarországi nemzetiségeknek juttatandó jogokról kialakított álláspontját. Felismerte, ezt jelzik az alcímben idézett szavai, hogy a széttartó nemzeti törekvéseket az egyéni és a kollektív („nemzetiségi”) jogok kombinálásával lehet ellensúlyozni. A francia külpolitikában az itáliai kérdés élvezett elsőbbséget, de miután az oroszok jegyzékben tudatták szeptember végén a franciákkal, hogy ragaszkodnak Lombardia osztrák birtoklásához, a köztársaság kihátrált az olasz mozgalom mögül, Ausztria pedig kijelentette, hogy nem tűr beavatkozást belügyeibe.

Teleki december végén röpiratban fordult Európa civilizált népeihez (*La Hongrie aux peuples civilisés*), amelyben kifejtette, hogy a magyar nép törvényes önvédelmi háborút folytat, s az európai szabadságért is küzd, mert a nemzetiségeket fellázító Ausztria a cári Oroszország segítségével készül hatalmát helyreállítani, és az azzal fog járni, hogy alárendelődik Oroszországnak. Mindeközben külföldről irányította a nyugati magyar diplomáciát. 1848 őszén Kossuth is arra

szólította fel, hogy hangolja össze a külföldi ügyvivők munkáját, s megbízottait is hozzá irányította. A párizsi követ küldte Torinóba, később Konstantinápolyba báró Splény Lajost, Londonba Szalay Lászlót majd Pulszky Ferencet, Itáliába Nemeskéri Kiss Miklóst, 1849 augusztusában pedig Wimmert Berlinbe. Tárgyalt Velence és Piemont követeivel. Kossuth később azzal is megbízta, hogy szerezzen fegyvereket, tiszteket és anyagi támogatást. Elsősorban lengyel tisztekkel tárgyalt itthoni szolgálatvállalásukról, ő küldte Magyarországra Henryk Dembiński altábornagyot, s felhívást bocsátott ki az Itáliában harcoló magyar katonák megnyerésére is.

Igyekezett mindent megmozgatni az orosz intervencióval szemben, röpiratot írt (*De l'Intervention russe en Hongrie*), s elérte, hogy a francia külügyminisztert interpellálják az ügyben, válaszát nyílt levélben méltatta. De sem Drouyn de Lhuys, sem utóda, Tocqueville, aki szintén szívélyesen fogadta Telekit, nem tett semmit. A trónfosztást bejelentette a francia kormánynak, 1849. május 24-én a sajtóban is közleményt jelentetett meg róla, s a népek testvériségéről is szólt benne. Mindegyik jelentésében, üzenetében kérte, hogy nevezzék ki utódát, hogy hazatérhessen. Fontosnak tartotta a török kapcsolatot, s ő maga Konstantinápolyba készült. Nem értett egyet az új külügyminiszter, gróf Batthyány Kázmér június 10-i köriratával, amelyben a nemzetiségekkel folytatott tárgyalások alapelveit rögzítette. Júliusban Londonba utazott, ahol Palmerstonnal és ellenzéki képviselőkkel tárgyalt, de már a szabadságharc végkifejletét nem tudta megakadályozni.⁹

A szabadságharc leverése Teleki személyes sorsában is komoly változásokat hozott, hontalanná és vagyontalanná vált, s addig sem igazán hivatalos státusza még bizonytalanabb lett. 1851. szeptember 22-én távollétében halálra ítélték, vagyonát elkobozták, képletesen fel is akasztották. József bátyja gondoskodott róla, hogy elkerülje az anyagi gondokat, majd végrendeletében örököseinek, testvéreinek is meghagyta, hogy évi 3000 pft. járadékot fizessenek Lászlónak. Bár 1850 elején szerényebb lakásba költözött, s tavasztól őszig a főváros közelében, Montmorencyben lakott, küldetési helyét mégsem hagyta el, és diplomataként is

⁹ ÓVÁRY–AVARY Károly, *Teleki László gróf párizsi küldetése 1848-ban*, Háborús Felelősség, 2(1931), 434–442.; LENGYEL, i. m., 52–96.; HAJNAL István, *A Batthyány-kormány külpolitikája*, Bp., Gondolat, 1987² (Közös Dolgaink), 131–156, 179–181.; KEMÉNY, i. m., 53–78.; HORVÁTH, i. m., I, 197–290.; ERDŐDY Gábor, *A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban*, Bp., Akadémiai, 1988 (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, 108), 95, 108–111, 116–121.; Uő., *Kényszerpályán: A magyar külpolitikai gondolkodás 1849-ben*, Bp., Argumentum, 1998, 28–29, 37–39, 54–58, 86–93, 102–105, 120, 125–126.; KOSÁRY Domokos, *Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben*, Bp., MTA, 1999 (História Könyvtár, Monográfiák, 11), 31–33, 45–57, 71, 78–87, 97–99, 163, 174–186, 258–269.; MIRU György, *Teleki László és Kossuth Lajos levelezése emigrációjuk kezdetén*, Könyv és Könyvtár, 27(2005), 161–173.; HERMANN Róbert, *Fejezetek Teleki László gróf párizsi diplomáciai működésének történetéből*, Századok, 143/3(2009), 669–695.; ERDŐDY, „Nemcsak Ausztria...”, i. m., 110–119.

aktív maradt. Igyekezett kapcsolatait is fenntartani, szélesíteni, Párizs társadalmi köreiben jól forgott. Szállodai szobájában többször megjelent Jérôme Napoléon herceg, s maga az elnök is. Teleki fogadta a Franciaországba menekülteket, igazoló leveleket szerzett nekik, s biztosította, hogy a rendőrség ne zaklassa őket. Hamarosan megalakult a párizsi magyar emigráns egyesület, amelynek elnöke lett, alelnöke Szemere Bertalan, titkára Gorove István volt. Az emigránsok közt azonban feszültségek és ellentétek alakultak ki.

A menekültek segítése mellett a magyar szabadságküzdelem ügyét is képviselte. Jó barátja, az első felelős magyar miniszterelnök, Batthyány Lajos kivégzése miatt nyilatkozatban tiltakozott, amit francia és belga lapokban közölt. Sokat fáradozott azon, hogy a Török Birodalom területére menekült katonákat és politikusokat ne adják ki az osztrákoknak és az oroszoknak. Francia és angol határozott fellépésre a Porta megtagadta a kiadatást, de az internálást teljesítette. Teleki az internáltak kiszabadításáért, illetve a fogvatartási idő lerövidítéséért igyekezett minden kapcsolatát megmozgatni. Abban bízott, hogy az éleződő török–orosz konfliktus háborúhoz fog vezetni. 1849 őszén gyengülő politikai kapcsolatai miatt úgy vélte, hogy több eredménnyel járnak, ha a közvéleményre hatnak. 1850 januárjában mégis tárgyalt Londonban Palmerstonnal, akiről nem volt rossz véleményel, s Pulszkyval ellentétben úgy vélte, hogy használhat a magyar ügynek. De 1851 tavaszán már ő sem táplált sok reményt, s egyre jobban csalódott a diplomatákban. Az internáltak kiszabadítása érdekében többször tárgyalt Louis Bonaparte elnökkel is.

Kossuth 1849 szeptemberében Viddinben kelt nevezetes levelében tájékoztatta a külföldi ügyvivőket, gróf Andrássy Gyulát, Telekit és Pulszkyt, a szabadságharc utolsó időszakáról, s arra biztatta őket, hogy nyerjék meg Angliát, hogy beolvasztás helyett egy önálló alkotmányossággal rendelkező Magyarországgal megerősített Ausztriát tekintsen az orosz befolyás elleni leghatékonyabb eszköznek. Majd internálási helyéről, Kütahiából próbálta ismételten nyugati ügyvivőit aktivizálni. Teleki az egyik legfontosabb nyugat-európai diplomáciai központban az emigráció külpolitikai lépéseit szervezte és koordinálta. Kossuth is őt tekintette legértékesebb, önálló kezdeményezésre is alkalmas kapcsolatának.

Teleki Kossuthot közvetlenül a szabadságharc után arról próbálta meggyőzni, hogy egy nyilatkozattal nyugtassa meg a nemzetiségeket, amelyben kijelentik, hogy nem ragaszkodnak a magyar szupremáciához. Ő maga pedig folytatta velük a tárgyalásokat. 1850. január 4-én Londonban Klapka György, Andrássy, valamint Pulszky társaságában részt vett a lengyel, orosz, román emigránsokkal a délkelet-európai nemzetek abszolutizmus-ellenes összefogását előmozdító értekezleten, ahol javaslatot tettek egy konföderációs bizottság megalakítására. Kossuth konföderációs elképzeléseit is megismerte, majd a nyár folyamán élénk vitát folytattak a nemzetiségeknek juttatandó autonóm jogokról.

Teleki fenntartotta azt a véleményét, hogy a szerbeknek és románoknak területi alapú autonómiát kell biztosítani. Kossuth ezt azért utasította el, mert szerinte a többi nemzetiség is hasonló jogokat fog igényelni, s az Magyarország feldarabolódásához vezet. A következő évben kidolgozott alkotmánytervében nem is területi elvű, hanem egyesületi jellegű önkormányzatot ajánlott a hazai nemzeti kisebbségeknek. Amúgy Teleki többször kijelentette, hogy a nemzetiségek egyikőjük nézetét sem fogadják el, így nem célszerű alkotmányos intézmények tervezésébe bocsátkozniuk, helyette csak az általános választójog elvét kellene kimondaniuk.

1851 tavaszán, amikor a román emigráns, Nicolae Bălcescu írásban is kidolgozta konföderációs tervezetét, felélénkült a vita a párizsi emigránsok körében a nemzetiségi kérdéstről. Teleki most engedékenyebbnek tűnt, Vukovics Sebőnek azt fejtegette, hogy ne foglalkozzanak a tartományi autonómiával, a régi szabad megyerendszer kereteiben biztosítsák a nemzetiségek egyenlőségét, és persze a községekben, s még a hivatalos nyelvet se deklarálják, a „többit majd kifejti az élet”. Hetekkel később is úgy gondolta, ha a részletekben nem tudnak megegyezni, akkor csak általánosságokat mondjanak ki, hogy a szabadság, egyenlőség és testvériség elveit nemcsak az egyénekre, hanem a „nemzetekre” is értik, nem igényelnek szupremáciát a magyaroknak, s a nemzetek az általános választójog útján dönthetnek majd sorsukról.

Teleki aktív volt a Német Szövetség bővítésével szemben is, ugyanis Schwarzenberg herceg, osztrák kormányfő, azt a tervet terjesztette az 1850. december 24-től ülésező drezdai konferencia elé, hogy Ausztria egész birodalmával, azaz a magyar korona országaival lépjen be a reorganizált Német Szövetségbe. Anglia és Franciaország ellenezte a tervet. Teleki a párizsi emigránsok közreműködésével 1851 februárjában a magyar emigráció nevében egy emlékiratot dolgozott ki (*Mémoire sur le Projet formé aux Conférences de Dresde d'incorporer la Hongrie et ses parties annexes à la Confédération Germanique*), amit benyújtott a francia kormánynak. Tiltakozását a Habsburg Monarchia etnikai viszonyaival és a magyar történeti különállás érveivel támasztotta alá, s azt is kifejtette, hogy a tervezett lépés felborítaná az európai hatalmi egyensúlyt, mert Ausztria pozícióját csak Oroszország segítségével tudná fenntartani, s ezzel utat nyitna a mind erősebb orosz befolyásnak.¹⁰

¹⁰ LENGYEL, *i. m.*, 97–111.; KEMÉNY, *i. m.*, 78–88.; HORVÁTH, *i. m.*, I, 291–353.; CSORBA, *i. m.*, 80–85.; MIRU, *Teleki László... i. m.*, 173–191.; HERMANN, *Fejezetek... i. m.*, 695–702.; MIRU György, *A szabadság elve és a nemzet elve: Kossuth Lajos és Teleki László vitája a közösségi autonómiák értelmezéséről*, *Századok*, 143/3(2009), 703–724.; ERDŐDY, „Nemcsak Ausztria...”, *i. m.*, 119–122.; Teleki 1850. szeptember 27-i levele Kossuthnak, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [MNL OL] Kossuth Gyűjtemény, Kossuth Lajos iratainak időrendi része [R 90 I.] 921.; Teleki 1851. május 16-i, augusztus 11-i, 17-i és szeptember 13-i levele Vukovics Sebőnek, MNL OL

IV. „Bizony barátom ügyekszem feledni a világot”¹¹

Teleki 1851 tavaszán egészségi állapota és az ottani költséges élet miatt elhagyta Párizst, és Svájcba, előbb Genfbe, majd Zürichbe költözött, barátai, Almásy Pál, Horváth Mihály és gróf Batthyány Lajosné közelébe. Nemcsak a költözés, hanem a reménytelenség és a tehetetlenség érzése is hozzájárult ahhoz, hogy egyre inkább kivonta magát az emigráció ügyeiből. Az év tavaszán és nyarán írt leveleiben még dühösen kifakadt Palmerston ellen, hogy hiányosan adta ki a szabadságharc alatti angol diplomáciai levelezést, és hogy nem tesz semmit a törökországi fogvatartottak szabadon bocsátásáért. Ekkor már végképp nem bízott a diplomatákban.¹²

Távollétében még egy szavazattöbbséggel megválasztották a párizsi emigráns egyesület elnökének, illetve választmányi tagjának, de tisztségéről 1851 nyarán lemondott, mert a szavazati arányt a bizalmatlanság jelének vette, s a közgyűlésen több olyan esemény is történt, amivel nem értett egyet. A párizsiak elismerték Kossuthot az emigráció vezetőjének, a függetlenségi nyilatkozatot pedig alaptörvénynek, s hitet tettek a demokrata és republikánus elvek mellett. Teleki úgy érezte, hogy a nyilatkozat közvetve elégedetlenséget fejezett ki az ő elnöki működésével szemben. Egyébként is tartott attól, hogy a túl radikális megnyilvánulások bizonytalanná tehetik az emigránsok franciaországi tartózkodását. Szerinte azt könnyű kimondani, hogy demokraták és republikánusok, az igazán égető kérdés az, hogy miként lehet a demokratikus elveket alkalmazni a nemzetiségekre.

Azt is sérelmezte, hogy az egyesület a korábban kilépett tagokat, Thaly Zsigmondot, Irányi Dánielt és Szarvady Frigyeszt nagy lelkesedéssel visszafo-gadta, s az új választmányba Szemerét, a korábbi alelnököt be sem választotta. Telekinek a visszatért tagokkal nem volt túl jó a viszonya. Amikor kiderült, hogy Csernátony Lajos az otthon megjelenő félhivatalos *Magyar Hírlap*ban és *Pesti Napló*ban publikált, s több titkos emigrációs határozatot is nyilvánosságra hozott, sőt cikkeivel franciaországi helyzetüket is rontotta, Teleki megszakította vele a kapcsolatot, s az emigráció is kizárta soraiból. Noha azt nem tudta, hogy Csernátony közvetlen összeköttetésben van a bécsi rendőrség hivatalnokai-val, mégis arra kérte Kossuthot, hogy szakítsa meg levelezését Csernátonyval, Szarvadyval és Bangyával. Csernátonynak csupán Szarvady Frigyes, aki szintén

Vukovics Sebő iratai [R 216] 1. cs. 1. tétel.

¹¹ Teleki 1851. július 23-i levele Szemere Bertalannak, MNL OL Szemere Bertalan iratai [R 190] 5. tétel 2. cs.

¹² Teleki 1851. május 16-i levele Vukovics Sebőnek, MNL OL R 216 1. cs. 1. tétel.; Teleki 1851. május 28-i és június 27-i levele Kossuthnak, MNL OL R 90 I. 1232, I. 1273.

írt a hazai lapokba, Irányi Dániel és Thaly Zsigmond kelt a pártjára, akik ugyan-csak kiléptek az emigrációs egyesületből, de nem Csernátony kizárása, hanem Brüsszelbe költözésük miatt. Közülük Szarvady nem költözött el, de Telekinek egykori titkárával is megromlott a viszonya. Irányira ugyan nem volt panasza, de azt feltételezte, hogy a hazai konzervatívok megítélésében kifogásolta nézeteit.¹³

Teleki elköltözése után nemcsak a párizsiakkal lazította kapcsolatait, hanem megszakította az érintkezést Pulszky Ferencel is. Pulszky 1849 januárjában jelent meg Párizsban Telekinél miután kiszökött az országból, majd Londonba utazott. Teleki szoros kapcsolatban maradt vele, folyamatosan leveleztek, ügyvivői munkájukat összehangolták, sőt a párizsi követnek nagy érdeme volt abban, hogy Pulszkyt a magyar kormány is hivatalos megbízottjának ismerte el, anyagi ellátását is ő biztosította. Pulszky részt vett 1849 májusában Párizsban a nemzetiségi kérdéssről folytatott tárgyalásokon, Teleki pedig 1849 nyarán és 1850 januárjában fordult meg Londonban. Kapcsolatuk tehát Világos után is megmaradt, igaz Kossuth egyre többször a mind reményvesztettebbé és passzívabbá váló Teleki helyett Pulszkyhoz fordult a fogságból.¹⁴ A szakítás mögött egy személyes ügy állt. A szabadságharc végén Branicki gróf, gazdag lengyel emigráns, feltehetően fegyvervásárlásra 25000 frankot adott át Telekinek, aki a vereség után 5000 frank híján, amit Pulszky használt fel, a pénzt visszaszolgáltatta. Később, 1850 januárjában Lord Dudley Stuart, a magyar ügy angliai pártfogójának kérésére, Kossuth megszöktetése céljából ismét megszerezte a 20000 frankot, de a tervből nem lett semmi, azzal Kossuth sem értett egyet. Teleki felháborodását az váltotta ki, hogy 1851 tavaszán megtudta, hogy Pulszky magának és Bikessy Alajosnak tulajdonítja a pénz megszerzését, emiatt indulatos levélben kérte számon a londoni ügyvivőt, majd megszakította vele levelezését.¹⁵

¹³ Teleki 1850. szeptember 27-i és 1851. április 17-i levele Kossuthnak, MNL OL R 90 I. 921, I. 1184.; Teleki 1851. július 8-i, 20-i és augusztus 11-i, 17-i levele Vukovics Sebőnek, MNL OL R 216 I. cs. 1. tétel.; Vukovics 1851. július 12-i és a párizsi emigránsok július 16-i levele Kossuthnak, MNL OL R 90 I. 1288, I. 1296. Irányi szerint a vádak csak ürügyet szolgáltak a viselkedésével maga ellen indulatokat gerjesztő Csernátony kizárására. Telekitől történő eltávolodását pedig azzal magyarázta, hogy túl passzívnak tartotta kivárási politikáját, míg ő a jövő forradalmának aktívabb előkészítését szorgalmazta. Irányi Dániel 1850. december 14-i levele Kossuthnak, MNL OL R 90 I. 979.; KEMÉNY, *i. m.*, 88–89.; HORVÁTH, *i. m.*, I, 321–324, 349–350.; DEÁK, *i. m.*, 107.

¹⁴ PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*, kiad. bev. jegyz. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Szépirodalmi, 1958 (Magyar Századok), I, 513–539.; *A szabadságharc magyar diplomáciai levelei: 1848–1849*, II, *A megbízottak levelezése egymás között*, Háborús Felelősség, 2(1930), 81–111.; *Gr. Teleki László levelei Pulszky Ferenchez*, kiad. VÉRTESY Jenő, ItK, 1917, 217–244, 313–321. A Vértesy Jenő által 48–60. szám alatt közölt 1851-re datált levelek csak újabb kapcsolatfelvételük után, 1860-ban keletkeztek. Uo., 322–329. Kossuth és Pulszky levelezése MNL OL R 90 I.; Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Fond VIII/537, 67/53.

¹⁵ Pulszky a szakítást 1850 végére datálta, és a történetet kissé összesűrítette. PULSZKY, *i. m.*, I, 484, II, 15, 34, 57–58.; Teleki 1851. május 23-i levele Szemere Bertalannak, *Szemere Bertalan*

Teleki 1851. június 7-én azt közölte Klapkával, hogy nincs olyan viszonyban Pulszkyval, hogy írhatna neki. Egy még májusban kelt levelében pedig arra célzott, hogy Kossuth megszőktetése azért nem sikerült, mert Pulszky be volt avatva. Később többször is kritikus megjegyzéseket tett rá, egyszer például Irányit Pulszkyhoz hasonlította, s mindkettőt hízelkedőnek, ármánykodónak és kicsinyesnek minősítette. Valóban, Pulszkytól nem volt idegen az intrikus hang, s nem mindig pontosan tájékoztatta Kossuthot. 1851 nyarán nagy leegyszerűsítéssel közölte vele, hogy a párizsiak belefolytak a nemzetiségi kérdés tárgyalásába, és a fél országot odaígérték a románoknak és a szerbeknek.¹⁶

Teleki visszavonulásának és elszigetelődésének folyamatában a legfontosabb mozzanat az volt, hogy Kossuthal is megszakította összeköttetését. Kezdetben, ha akadozva is, de folyamatosan leveleztek. Megpróbálta tartani a reményt a törökországi száműzöttben, s biztosította hűségéről, támogatásáról. Az emigránsokat pedig arra intette, hogy maradjanak egységesek, és Kossuthot tekintsék vezetőjüknek. 1850 nyarán és őszén sűrűn leveleztek, több vádat és félreértést is tisztáztak, s a nemzetiségeknek nyújtandó jogokról vitáztak. Eközben Teleki határozottan visszautasította Kossuthnak azt a tervét, hogy egy újabb szabadságküzdelemben diktátorként lépjen fel. Bár Kossuth vitájukat azzal zárta, hogy útjaik elválnak, kapcsolattartásuk mégsem szűnt meg, igaz szórványosabb lett. Kossuth is gyakrabban fordult Pulszkyhoz, Párizsból pedig egyre inkább Vukovics tájékoztatta. 1851 elején Teleki többször is csak pár sort fűzött Vukovics Kütahiába küldött leveleihez.¹⁷

De 1851 tavaszán és nyarán több részletes levelet is írt Kossuthnak, az utolsót június 27-én. Egyre türelmetlenebbül várta kiszabadulását, s már nem remélt semmit a diplomáciától.¹⁸ A nyár folyamán aztán Vukovics közölte Telekivel Kossuth egyik levelét, amiből az egykori párizsi követ az elégedetlenség és a kritika hangjait hallotta ki. Elkéseredetten írta barátjának, hogy annyi munkának, két és fél évnyi nyugtalan és terhes életnek, amit Kossuth és az ügy érdekének áldozott, nem lett semmi eredménye, ha Kossuth tehetetlenséggel és hazaárulással vádolja őt. Ez utóbbi bírálat pontos kontextusát nem ismerjük, de valóban keringtek ilyen megállapítások az emigráció berkeiben azokról, akik engedékenyebbeknek mutatkoztak a nemzetiségi kérdéstről folytatott tárgyalásokban,

leveleskönyve (1849–1865), vál., utószó, jegyz. ALBERT Gábor, Bp., Balassi, 1999, 21–23. Az ügyet tisztázza HERMANN, *Fejezetek...*, i. m., 685–687.

¹⁶ Teleki 1851. május 16-i és 1852. szeptember 3-i levele Vukovics Sebőnek, MNL OL R 216 1. cs. 1. tétel.; Teleki 1851. június 7-i levele Klapka Györgynek, Klapka György, *Emlékeimből*, Bp., Franklin, 1886, 570–574.; Pulszky Ferenc 1851. június 24-i levele Kossuthnak, MNL OL R 90 I. 1268.

¹⁷ MIRU, *Teleki László...*, i. m., 181–188.

¹⁸ Uo., 189–191.

vitákban. Mindenesetre Teleki Kossuth sorait magára vonatkoztatta, ami miatt mélységes csalódásának adott hangot, s elhatározta, hogy teljesen visszavonul az emigrációs ügyektől. Azzal sem tudott azonosulni, hogy Kossuth híveitől feltétlen engedelmességet várt el, mert ragaszkodott az önálló véleményformáláshoz.¹⁹

Betegsége és anyagi nehézségekre hivatkozva hárította el a londoni utazást és a találkozást Kossuthtal. Lord Dudley Stuarton keresztül azonban írt neki, Vukoviccsal és Klapkával pedig személyes üdvözlését küldte. Vukovicsot arra is megkérte, hogy védje meg a vádaskodásoktól, mert ő híven szolgálta hazáját, és barátja, nem ellensége Kossuthnak. Klapkának pedig azzal indokolta távollmaradását, hogy Kossuthnak nincs rá szüksége.²⁰

Teleki tisztaban volt Kossuth személyének jelentőségével, népszerűségével, hogy ő foghatja össze az emigrációt, s képviselheti leghatékonyabban a magyar ügyet. Sőt még az európai demokraták abszolutizmus-ellenes összefogásában is nagy reményeket táplált iránta. Ezért igyekezett az ellene irányuló sajtótámadásokat elhárítani. Védelmezte herceg Esterházy Pállal szemben, s készült gróf Batthyány Kázmérnak is válaszolni, de abban betegsége megakadályozta. Szemerét is próbálta lebeszélni a nyílt fellépéstől, igaz sikertelenül. Azonban Teleki Kossuth diktatúrára vonatkozó terveivel nem értett egyet, attól tartott, hogy épp az európai demokraták támogatását veszti el, mert azzal azt üzenik, hogy félnek a szabadság erejétől. Egyre jobban zavarta Kossuth nyilatkozatainak stílusa, hogy mindinkább saját személyét tolja előtérbe, s hogy a magyar ügyet, ami a szabadság ügye, vele azonosítják, pedig ő csak az ügy szószólója.²¹

Elégedetlen volt angliai és amerikai politikájával is, az ott meghirdetett diplomáciai elvekkel és elvárásokkal. Kossuth londoni megbízottja, a Telekivel is jó kapcsolatban lévő Nemeskéri Kiss Miklós rendszeresen tájékoztatta az Amerikában tartózkodó volt kormányzót az emigráció helyzetéről, s még közvetített is üzenetet Teleki és Kossuth között, illetve igyekezett Teleki érdekeit kiemelni előtte. A Kossuth elleni nyílt támadásokra a londoniak egy hűségnyi-

¹⁹ Teleki 1851. augusztus 15-i levele Szemere Bertalannak, ALBERT, *i. m.*, 28.; Teleki 1851. augusztus 21-i levele Vukovics Sebőnek, MNL OL R 216 1. cs. 1. tétel.

²⁰ Teleki 1851. szeptember 13-i, október 27-i, november 1-i és 10-i levele Vukovics Sebőnek, MNL OL R 216 1. cs. 1. tétel.; Teleki 1851. október 11-i és november 14-i levele Klapka Györgynek, Klapka, *i. m.*, 574–576.

²¹ Teleki 1851. október 27-i, november 1-i, 14-i levele Vukovics Sebőnek, MNL OL R 216 1. cs. 1. tétel.; Teleki 1851. október 30-i és 1852. február 24-i levele Szemere Bertalannak, ALBERT, *i. m.*, 34–35, 49–51. Teleki 1851. december 6-án Szemerének, december [2]4-én pedig Vukovicsnak írta, hogy Kossuthtól barátságos levelet kapott, amiben azonban a diktatúráról nem esett szó. TLVM, II, 85–87.; MNL OL R 216 1. cs. 1. tétel. Vö. JÁNOSSY Dénes, *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852* = Uő., *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852*, I, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1940, 345–361.; LENGYEL, *i. m.*, 112–117.; KEMÉNY, *i. m.*, 89–91.; HORVÁTH, *i. m.*, I, 357–361.

latkozáttal válaszoltak, s csatlakozásra szólították fel a többi emigráns csoportot. Vukovics, aki bizalommal volt Kossuth iránt, és a támadásokkal szemben is védelmezte, nem értett egyet a nyilatkozattal, helyette azt a javaslatot támogatta, hogy egy kéttagú bizottság vagy a volt képviselők ellenőrizték az emigráció vezetőjét. Teleki és svájci barátai sem azonosultak a felirattal, mert az egység erősítését nem személyek iránti bizalmi nyilatkozatoktól, hanem elvek felállításától várták. Kifogásolták a kormányzói címre és jogkörre történő utalást, s úgy gondolták, hogy egy ember népszerűsége nem pótolhatja a nemzet ügyének népszerűségét.²²

Kossuth Cincinnati-ben kelt, az emigránsokat rendre, vezető szerepének korlátozását pedig visszautasító levele szintén felháborította Telekit és elvbarátaikat. Az egykori követ abban bízott, ha Kossuth visszatér, személyesen meggyőzhető a rosszul megválasztott politika ártalmasságáról. De mégsem vette fel vele a kapcsolatot, inkább Klapkától érdeklődött amerikai útjának hatásáról és politikai terveiről, illetve arról töprengett levelezőpartnereivel, hogy miként lehetne az emigráció szervezeti formáját kialakítani és Kossuthnak a kizárólagos irányításra vonatkozó ambícióit megfékezni. Egyébként úgy gondolta, hogy Kossuth nem hallgatna rá, s nem is kíván vele kapcsolatba lépni. Andrassy is próbált közvetíteni a két politikus között, amikor az emigráció amerikai képviselőjére maga helyett Telekit ajánlotta, mint diplomáciai feladatra legalkalmasabb személyt. Teleki nem nézte jó szemmel Kossuth Mazzinihez fűződő kapcsolatát sem, s elítélte a meggondolatlan felkelések kirobbantására tett lépéseket.²³

Az egykori diplomata politikai tevékenysége csak akkor élénkült meg, amikor az orosz–török konfliktus nemzetközi válsággá szélesedett, még Svájcot is elhagyta, és Párizsba költözött. Ausztria 1853 decemberében deklarált semlegességét csak taktikainak gondolta, s a francia külügyminiszternek emlékiratban fejtette ki, hogy Ausztria Oroszországot fogja támogatni, de a nyugati hatalmaknak sem érdekük, hogy maguk mellé állítsák, mert több előnnyel jár számukra, ha szabad kezet kapnak a Habsburgok birodalmával szemben. Miután azonban Ausztria szerződésre lépett a nagyhatalmakkal, el is vészett a magyar

²² A nyilatkozatok és Kiss Miklós Kossuthnak írt, a belső vitákat is érintő levelei: JÁNOSSY Dénes, *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852*, II/1–2, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1944, 1948, 331, 414, 436, 564–566, 578–579, 585–588, 613–617, 645–646, 687–688, 876–877.; Teleki 1852. február 17-i levele Klapka Györgynek, Klapka, *i. m.*, 583–586.; Teleki 1852. március 6-i, március 31-i és augusztus 14-i levele Vukovics Sebőnek, MNL OL R 216 1. cs. 1. tétel.

²³ Kossuth 1852. február 15-i levele Nemeskéri Kiss Miklósnak, Horváth, *i. m.*, II, 290–295.; Teleki 1852. március 17-i, 23-i, augusztus 3-i és szeptember 9-i levele Klapka Györgynek, Klapka, *i. m.*, 586–587, 591–595.; Teleki 1852. április 17-i, július 18-i és december 25-i levele Vukovics Sebőnek, MNL OL R 216 1. cs. 1. tétel.; Horváth Mihály 1852. március 31-i levele Vukovics Sebőnek, JÁNOSSY, *i. m.*, II/2, 735–740.; Teleki 1852. június 4-i levele Horváth Mihálynak, *TLVM*, II, 94–96.; Andrassy Gyula 1852. október 13-i levele Kossuthnak, MNL OL R 90 I. 1986.

emigránsok reménye. Teleki a válság idején szorosan együttműködött Klapkával, aki Konstantinápolyba utazott, s felmerült benne egy Kossuthal közös politikai akció gondolata is. De a svájci emigránsok, valamint Klapka, Vukovics, Vetter Antal és Beöthy Ödön csak úgy voltak hajlandók a volt kormányzóval együttműködni, ha egy bizottságot állítanak fel mellette, akivel egyeztetni lépéseit. Beöthyt kérték fel, hogy tárgyaljon vele, azonban Kossuth továbbra is ragaszkodott az egyszemélyi vezetéshez, így a kapcsolatfelvétel és az együttműködés elmaradt. Még azt megelőzően, 1853 tavaszán Teleki anyja elvesztése miatt részvétét fejezte ki Kossuthnak, ő pedig megmagyarázta, hogy egy korábbi proklamációját Mazzini tudtán kívül használta fel milánói akciójában. A szövegből az derül ki, hogy Telekinek lehetett még egy újabb válasza, amiben kifejtette, hogy miben nem ért egyet Kossuthal.²⁴

Teleki tehát Klapkával a krími válság idején szoros kapcsolatban volt, tevékenységüket egyeztették. Még az 1850 eleji londoni tárgyalásokon ismerkedtek meg, a tábornok jó benyomást tett rá, levelezésük egészen 1854 szeptemberéig folyamatos maradt. Ám azután is többször találkoztak, Klapka házat vett Genfben, Teleki pedig gyakran megfordult a városban. Egy ilyen alkalommal, 1856 októberében a genfi kaszinóban szóváltásba keveredtek, ami párbajba torkollott, azonban a párbaj után kibékültek. Teleki párbajhős mentalitása az emigrációban is megmaradt. 1852 őszén Haynaut ismét párbajra hívta ki, majd miután a nyugalmazott tábornok azt nem fogadta el, a hírlapokban tette közé a kihívást tartalmazó levelét. Ugyanekkor találkozott Belgiumban régi jó barátjával, Lukács Móriccal, aki Angliában élő emigráns barátait is meglátogatta, s Perczel Mórral szóváltásba keveredett, s ebből is párbaj lett. Teleki Lukács tanújaként közvetített az ellentétek elsimításában, mivel Perczelt is közel érezte magához.²⁵

Az egykori diplomata a visszavonultság éveit meghitt baráti és bizalmas levelezést folytatott Vukovics Sebővel, aki magyarországi bujdosása után 1850 tavaszán érkezett Párizsba. A francia fővárosban és a közeli Montmorencyben Teleki közelében élt, ám barátja elköltözése, illetve ő maga rövidebb, majd 1852-től tartósabb londoni tartózkodása alatt gyakorta váltottak leveleket egymással. Teleki többször utalt rá, hogy Batthyány Kázmérral is folyamatos levelezésben áll. Sajnos ezek a levelek nem maradtak fenn, ahogy Vukovics válaszelei sem. Az egykori külügyminiszter Kossuth elleni fellépését nem helyeselte, de

²⁴ Teleki 1853. március 10-i levele Nemeskéri Kiss Miklósnak, *TLVM*, II, 105–107.; Teleki 1853. október 27. és 1854. március 26. közötti levelei Klapka Györgynek, *KLAPKA, i. m.*, 482–484, 600–618.; Teleki [1853] december 23-i, [1854] január 3-i, február 13-i levele Vukovics Sebőnek, *MNL OL R 216 1. cs. 1. tétel; LENGYEL, i. m.*, 118–122.; *HORVÁTH, i. m.*, I, 361–363, 373–381.

²⁵ Teleki 1852. augusztus 18-i, szeptember 3-i, 21-i, 31-i, október 9-i és 12-i levele Vukovics Sebőnek, *MNL OL R 216 1. cs. 1. tétel*. A párbajról Ludvig János is beszámolt Szemerének 1857. július 30-i levelében. *ALBERT, i. m.*, 224. *Vö. HORVÁTH, i. m.*, I, 388.; *VELKEY, i. m.*, 68–72.

mint írta, nem vitatkoztak többé. Hasonló helyzetbe jutott Szemerével is. Bár elle-
nezte Kossuthtal szembeni fellépését, kapcsolatuk nem szakadt meg, igaz 1855
végén Szemere már azt írta Vukovicsnak, hogy Teleki egyszer csak elmaradt,
nem kereste és nem is írt neki. Ez igaz lehetett, mivel csupán 1853 nyaráig van
nyoma levelezésüknek. Horváth Mihállyal is levelezett, de ő már 1852 tavaszán
arra panaszkodott, hogy Teleki ritkán és keveset ír neki. A szabadságharc alatt a
párizsi külképviseleten dolgozó Nemeskéri Kiss Miklóssal is folyamatosan tar-
totta a kapcsolatot, ha nem személyesen, akkor levelek útján. Batthyány Lajos
özvegye is Genfben költözött 1852-ben, gyermekeit Horváth Mihály tanította, a
grófnőnek időnként levelet is írt Teleki.²⁶

Az ötvenes évek elejétől sorozatos magánéleti csapások érték. 1851-ben
Ádám bátyját vesztette el, 1855-ben pedig Józsefet, akivel 1852 nyarán hosszabb
időt töltött együtt Belgiumban, de aki már akkor beteg volt. Brüsszelben szíve-
sen időzött báró Jósika Miklóssal és Ludvig Jánossal. Barátnője, báró Orczy
István özvegye Liphay Augusztá bárónő szintén több ízben meglátogatta.
Húga, Augusztá is felkereste külföldön, akivel egyre intenzívebb lett a levele-
zése. Teleki megértő volt, amikor húga férjhez ment gyermekei nevelőjéhez, a
nálá 15 évvel fiatalabb Bozó Pálhoz. Barátokat, emigránstársakat is elveszített,
Batthyány Kázmért 1854-ben, Mednyánszky Cézárt 1857-ben. Abban az évben
hunyt el harmadik bátyja, Sámuel, s megkezdődött a menekültek hazakérezke-
dése is, Szalay László 1855-ben, Andrássy Gyula 1857-ben kapott amnesztiát,
bár tőle már korábban eltávolodott, Gorove István is hazatért, ahogy 1859 elején
Almásy Pál is. A genfi kolónia már 1853 őszére felbomlott, igaz később jó barát-
ja, Puky Miklós telepedett le a városban. Teleki ezekben az években nyughatat-
lanul vándorolt Franciaország, Belgium, Svájc városai közt, pár hónapnál tovább
sehol sem volt maradása. Hullámozó kedélyállapotban, testi és lelki fájdalomokkal
küszködve visszavonultan élt.²⁷

V. „nincs nálamnál igazabban hű embered”²⁸

Telekit a nemzetközi politika változásai mozdították ki visszavonultságából és
elszigeteltségéből. 1858 tavaszán egykori párizsi olasz emigráns barátai Torinóba
hívták, ahol Cavour miniszterelnök ismertette vele kormánya Ausztria-ellenes
terveit. Teleki azt javasolta, hogy katonai kérdésekben Klapkával értekezzenek.
A magyar tábornok többször tárgyalt a piemonti politikusokkal, majd Jérôme

²⁶ Szemere Bertalan 1855. november 8-i levele Vukovics Sebőnek, ALBERT, *i. m.*, 100–101.;
Horváth Mihály 1852. május 14-i levele Vukovics Sebőnek, JÁNOSY, *i. m.*, II/2, 830–832.

²⁷ ROMHÁNYI, *i. m.*, 250–254.; LENGYEL, *i. m.*, 122–127.; HORVÁTH, *i. m.*, I, 366–372, 382–388.

²⁸ Teleki [1860] május 3-i levele Kossuthnak, *TLVM*, II, 173.

Napoléon herceggel is. Megállapodott mindkét állam vezetőivel, hogy támogatják a magyar függetlenség kivívását, egy magyar légió felállítását, és hogy felveszi a kapcsolatot a dunai fejedelemségekkel. Teleki egyetértésével Cuza fejedelemmel egyezséget kötött arról, hogy a felszabadító háborúhoz fegyverraktárakat és támaszpontokat biztosít. Kossuth pedig a leendő szerb uralkodóval egyezkedett Londonban, ugyanis időközben őt is bevonták a tárgyalásokba. Teleki 1859. március 19-i levelével maga kezdeményezte a kapcsolatfelvételt, s ezt azért is megtehetette, mert kritikájával sosem jutott el a nyilvános és személyes támadásig. Kossuth szívélyesen válaszolt, s elküldte az olasz és a francia kormányoknak szánt emlékiratát a magyar katonai részvétel feltételeiről. Azt akarta biztosítani, amivel Teleki is egyetértett, hogy a magyar felkelést és diverziós sereget nyugati partnerei ne hagyassák magára. Levelezésük ettől kezdve rendszeressé vált, folyamatosan egyeztettek, kapcsolatuk elmélyült, s leveleik hangneme is egyre barátiabb lett.

A francia hadba lépés után május 5-én sor került III. Napóleon és Kossuth találkozására, amit Klapka szervezett meg, de azt megelőzően Telekivel együtt felkereste Londonban Kossuthot, ahol tisztázták együttműködésük feltételeit. Másnap Kossuth, Klapka és Teleki megalakította a Magyar Nemzeti Igazgatóságot, Kossuth tehát feladta makacs ragaszkodását az egyszemélyi vezetéshez. Az Igazgatóság június 22-i nyilatkozata lényegében az alkotmánytervében foglaltakat fogadta el a nemzetiségi kérdés megoldásának alapelveül. Már a románokkal és a szerbekkel is az abban foglaltak alapján tárgyaltak, Teleki tehát engedett a nemzetiségekre vonatkozó elképzeléseiből. Május közepén Genovába utazott, ahol Klapkával együtt a magyar légió megszervezésén dolgozott, a hó végén pedig ismét tárgyalt Cavourral. Június 8-án újabb emlékiratban fordult a császárhoz, amelyben a magyar felkelés megindítása és Ausztria teljes romba döntése mellett érvelt. Kossuth is megjelent Itáliában, július 3-án tárgyalt III. Napóleonnal, ismét garanciákat követelt a magyar részvételhez, de a császár hamarosan fegyverszünetet kötött Ausztriával, megghiúsítva ezzel mind az olasz mind a magyar várakozásokat.

Teleki még intézte Genovában a légió ügyeit, ekkor sokat romlott a Klapkához fűződő viszonya, majd erőt vett rajta a levertség, csalódottság. Ismét a céltalan bolyongás hónapjai következtek. Az év végén visszaautasította Kossuth kérését, hogy vállalja el az emigráció torinói képviselőtét. Londonban 1860 elején abban egyeztek meg, hogy a feladattal Pulszkyt bízzák meg. Teleki Pulszkyval csak vonakodva békült ki, jelleméről alkotott rossz véleményét továbbra is fenntartotta. Palmerstonnál tett látogatása is arról győzte meg, hogy Anglia ragaszkodik Ausztria fennmaradásához. Nem voltak lelkesítőbbek Párizsban Jérôme Napoléon herceggel folytatott tárgyalásai sem. A Nemzeti Igazgatóság párizsi képviselőtét sem vállalta, javaslatára Kossuth Nemeskéri Kiss Miklóst bízta meg.

Igazán csak a hazai kapcsolatok építésében volt aktív. Őt és a Brüsszelben létesült sajtóiroda vezetőjét, Jósika Miklóst keresték fel leginkább a titkos hazai ellenállási mozgalom tagjai. Teleki szervezte meg a mozgalmat irányító bizottmányt, a vezetők elsősorban az ő baráti, rokon és ismerősi köréből kerültek ki.

Garibaldi sikerei újabb lökést adtak az olasz egységmozgalomnak. Cavour találkozóra hívta a Magyar Nemzeti Igazgatóság tagjait, s 1860. szeptember 11-én új szerződést kötött velük, s támogatást ígért Magyarország felszabadításához. Teleki is aktívabbá vált, főként a nemzetiségi kérdés rendezésére tett lépéseket. Magára vállalta egy Cuzához intézett emlékirat megfogalmazását, az előző évi tárgyalások felelevenítése végett, s a hazai mozgalom vezetőit is arra intette, hogy keressék a megegyezést a nemzetiségekkel. A háborús várakozást azonban, Anglia és Franciaország álláspontja miatt, Cavour november 8-i tájékoztatója hűtötte le.²⁹

Teleki november végi magáncélú drezdai útja, majd elfogatása és Ausztriának történő kiadatása vetett véget diplomáciai tevékenységének. A császár látványos gesztusként azzal a feltétellel bocsátotta szabadon, hogy nem hagyja el az országot és tartózkodik a politikától. Egyik tekintélyes és a partnerek által is elismert vezetőjének elvesztése komoly nehézséget okozott az új lehetőségek előtt álló emigrációnak, a meglepő amnesztiát pedig nehezen értelmezték. Telekinek komoly lelki megterhelést okoztak a történetek és személyének tisztázása. Mégsem maradt távol a politikai szerepvállalástól, hányatott életének drámája az otthoni politika kulisszái közt teljesedett be.³⁰

²⁹ LENGYEL, *i. m.*, 128–152.; KEMÉNY, *i. m.*, 92–98.; SZABAD György, *Forradalom és kiegyezés választútján (1860–61)*, Bp., Akadémiai, 1967, 19–22, 42–44, 48–49, 87, 114–149, 403–407.; HORVÁTH, *i. m.*, I, 396–415, 425–447.; FARKAS Katalin, *Magyar függetlenségi törekvések 1859–1866*, Bp., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2011 (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára), 11–20, 34–36, 99.; ERDŐDY, „*Nemcsak Ausztria...*”, *i. m.*, 123–127.

³⁰ ROMHÁNYI, *i. m.*, 254–258.; LENGYEL, *i. m.*, 153–173.; KEMÉNY, *i. m.*, 99–114.; HORVÁTH, *i. m.*, I, 448–464.; SZABAD György, *Miért halt meg Teleki László?*, Bp., Helikon, 1985 (Labirintus); CSORBA, *i. m.*, 85–89.; ERDŐDY, „*Nemcsak Ausztria...*”, *i. m.*, 128.

Venkovits Balázs

Kivándorlóból lett főkonzul: Bánó Jenő és egy új Mexikó¹

A 19. és 20. század fordulóján korábban nem tapasztalt magas számban hagyták el Magyarországot az új lehetőségeket kereső kivándorlók, akik közül a legtöbben Észak-Amerikában, azon belül pedig elsősorban az Egyesült Államokban telepedtek le.² Több százezer kortársához hasonlóan, Bánó Jenő is azzal a céllal hagyta el szülőföldjét, hogy az Egyesült Államokban keressen munkát és ezáltal pénzt, amellyel családjához hazatérve új életet kezdhet. Azonban ettől a céltől eltekintve Bánó életútja már nem az átlagos bevándorló történeteként folytatódik: néhány hónapos amerikai tartózkodást követően Mexikóba költözött, ahol üzleti vállalkozásokba kezdett, miközben számos írásban osztotta meg élményeit a magyar olvasókkal. Utazóként és útleíróként kifejtett tevékenysége révén pedig karrierje is ritkán tapasztalt fordulatot vett, hiszen néhány évvel később már nem „ültetvényesként” találkozhatunk vele, hanem Mexikó magyarországi főkonzuljaként. Ebben kiemelkedő szerepet játszott Bánó tudatos karrierépítése és az utazási irodalom is.

Bánó legelső publikációitól kezdődően egyértelmű céljának tűnik, hogy Mexikó korábbi (a magyar útleírásokban is erősen tapasztalható) negatív képén javítson, egy újfajta, kedvezőbb álláspontot képviseljen, és az addigi útleírásoktól eltérően az ország szépségeire és lehetőségeire hívja fel a figyelmet, amely révén akár további magyarokat is az országba csábíthat. Ezen céljaival összhangban kritizálta a korábbi szerzőket, azok ellenséges hozzáállása okán:

„...tudniillik mi otthon félre vagyunk vezetve s hogy a Mexikóról írt csekély mennyiségű könyv, mely Ausztria és Magyarországon közkézen forog, a mexikóiak iránt több rosszakaratot, mint őszinteséget tartalmaz. Nekünk magyaroknak különben, ha elolvassuk a Mexikóra vonatkozó osztrák könyveket, eszünkbe juthat azon pár év előtti időszak, midőn rólunk jó barátaink szintén hasonló

¹ Jelen tanulmány a doktori disszertáció egyik (eredetileg angol nyelven született) fejezetén alapul. Az itt is olvasható magyar nyelvű verzió könyvre adaptált változata a 19. századi magyar utazók Mexikó-képéről szóló önálló kötetben is megtalálható, amely a Debreceni Egyetemi Kiadónál jelenik meg 2018-ban.

² A Nagy kivándorlás magyar vonatkozásai kapcsán lásd: Puskás Julianna, *From Hungary to the United States (1880–1914)*, Bp., Akadémiai, 1982, illetve Uő., *Ties That Bind, Ties That Divide: 100 Years of Hungarian Experience in the United States*, New York, Homes and Meir, 2000.

módon írtak, sőt a kedves német Schulverein még mai napon is betyároknak és félbarbároknak szeret bennünket a külföld előtt előtüntetni.”³

Bánó azt a korábbi kifejezetten negatív képet igyekszik eloszlatni, amely Mexikót a legkevésbé sem vonzó országnak mutatta be. Ebben fontos szerepe volt a nyugat-európai és amerikai utazóknak, de Magyarországon legalább ilyen jelentős volt a magyar utazók hatása, akik több beszámolóban mutatták be a távoli országot. Közéjük tartoztak az olyan korábbi forradalmárok, mint László Károly, Rosti Pál vagy Xántus János, illetve Miksa császár magyar katonái (például Pawlowszki Ede), akik mindannyian meglátogatták és bemutatták ezt a magyarok által nagyrészt ismeretlen népet és kultúrát.⁴ Bár természetesen voltak egyéni különbségek, összességében ezen utazók az országot elmaradottnak, a népességet fejletlennek és civilizálatlannak mutatták be és főképpen az Egyesült Államokat és Nyugat-Európát állították számukra követendő példaként. Bánó tudatosan szembement ezzel a képpel, ami akkoriban pontosan egybecsengett a Porfirio Díaz által vezetett mexikói kormányzat céljaival is.

Mexikót alapvetően elkerülte a magyar és általában európai bevándorlási hullám, amire az országot kormányzó Porfirio Díaz elnök (1876–1911) is felfigyelt. Több latin-amerikai országhoz hasonlóan, Mexikó is igyekezett olyan intézkedéseket hozni, amelyek az országba vonzhatták az Európát elhagyókat: ügynököket küldtek Európába a bevándorlók odacsalogatása érdekében,⁵ illetve mindent megtettek azért is, hogy az országot a korábbiaktól eltérően sokkal jobb színben tüntessék fel:

„Díaz és támogatói egy nemzetközi PR kampányt szerveztek [...] ennek érdekében külföldieket és mexikóiakat toboroztak, hogy lobbizzanak a külföldi véleményformálóknál és politikusoknál, illetve, hogy idegen nyelvű ’könyveket, pamfleteket és cikkeket írjanak, amelyeket közvetve vagy közvetlenül a Díaz rezsim

³ BÁNÓ Jenő, *Úti képek Amerikából*. Bp., ifj. Nagel Ottó, 1890, 77–78.

⁴ A korábbi magyar utazókról és írásaikról lásd például: VENKOVITS Balázs, *A császárságnak buknia kellett: Habsburg Miksa és a magyarországi Mexikó-kép alakulása*, AETAS, 29(2014), 28–46.; Uő., *Revisiting the Legacy of János Xántus: An Inter-American Approach* = HUSSE 11: *Proceedings of the 11th Conference of the Hungarian Society for the Study of English*, szerk. Veronika RUTTKAY, Bálint GÁRDOS, Bp., L’Harmattan, 2014, 495–510.; Uő., *Describing the Other, Struggling with the Self: Hungarian Travel Writers in Mexico and the Revision of Western Images*, *Journeys: The International Journal of Travel and Travel Writing*, 12(2011), 28–47.; Uő., *Writing with Devotion, Drawing with Light: Images of the Americas in Nineteenth Century Hungarian Travelogues = Metamorphoses of Travel Writing: Across Theories, Genres, Centuries and Literary Traditions*, szerk. MORÓZ Grzegorz, SZTACHELSKA Jolenta, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2010, 104–112.; Uő., *Letters from a Revolutionary: Károly László in Mexico and the USA*, *The Round Table*, 2(2009).

⁵ TORBÁGYI, Péter, *Magyarok Latin-Amerikában*, Bp., Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2004, 264.

támogatott.’ Szerették volna megmutatni a világnak, hogy Mexikó egyre inkább európaivá vált és kevésbé volt ’indián’, egyre civilizáltabb és kevésbé veszélyes.”⁶

A kormány fő célja az volt, hogy külföldi befektetéseket és európai telepeket csábítson az országba részben az ország megítélésének javítása révén. Ez számos külföldit vonzott az országba, akik saját bőrükön tapasztalhatták meg az ország fejlődését (és akár a kormány támogatását is). Ennek következtében pedig az országról kialakult vélemény is barátságosabb lett. Ezen célkitűzéseknek magyar követője volt Bánó Jenő, aki számos publikációban igyekezett Mexikót vonzó alternatívaként bemutatni a magyar olvasóknak és több esetben tanácsokat is adott a bevándorolni vágyóknak. Konkrétan az USA-val szembeni jobb lehetőségeket is többször kihangsúlyozta: „A tótjaink sokkal okosabban tennék, ha már egyáltalában ki akarnak vándorolni hazánk felső vidékeiről, ha ide jönének és nem a szerencsétlen Északamerikába [t.i. az Egyesült Államokba], ahol őket igavonó állatoknak tekintik.”⁷

Bánó nem egyszerűen csak pozitívabb képet festett fel, de arra is figyelt, hogy Díaz mexikói elnök is értesüljön a könyvében írtakról.⁸ Egyik, apjának írott leveléből egyértelműen kirajzolódnak Bánó céljai: „Művem kiadása s annak később spanyolra való fordítása nagy jövőre lehet Mexikóban, mert az talán az első, mely jó akarólag de igazságosan ítéli meg az itteni állapotokat. szeretném, ha díszes volna a kiadás.”⁹ Mexikót modern és civilizált országnak látta és láttatta, amelynek lakossága barátságos és az oda érkezőket szívesen fogadja. Az általa képviselt kiemelkedően jóindulatú hangvétel és a Díaz részéről tapasztalt támogatás miatt Szente-Varga Mónika Bánóra a Porfiriato publicistájaként utal.¹⁰

Könyvében és számos más írásában Bánó beszámol az ország helyzetéről, látnivalóiról, lakosságáról, állat- és növényvilágáról, ahogyan tették azt a korábbi utazók is. Azonban írásaiból mélyebb betekintést kaphatunk egy amerikai bevándorló életébe is. A már korábban is fellelhető témák mellett Bánó újakat is bevezet a Mexikóról szóló magyarországi diskurzusba: felhívja a figyelmet a modernizáció jeleire, a lakosság pozitívabb megítéléséért küzd, és míg az Egyesült Államok az ő esetében is fontos referenciaként szolgál, gyakran már inkább egy, az országot veszélyként fenyegető tényezőként tünteti fel és nem a fejlődés nélkülözhetetlen részeként. Sok szempontból Bánó a feje tetejére állítja

⁶ Chris FRAZER, *Bandit Nation: A History of Outlaws and Cultural Struggle in Mexico, 1810–1920*, Lincoln, University of Nebraska Press, 2006, 90.

⁷ BÁNÓ, *Úti képek...*, i. m., 195.

⁸ TORBÁGYI, i. m., 264.

⁹ BÁNÓ, *Úti képek...*, i. m., 198.

¹⁰ SZENTE-VARGA Mónika, *A gólya és a kolibri: Magyarország és Mexikó kapcsolatai a XIX. századtól napjainkig*, Bp., Áron László, 2012, 47.

a korábbi megközelítési módot, de míg elődjei csak a negatív észrevételeiket hangsúlyozták, Bánó olyan dolgok felett hunyt szemet, amelyek az ő céljainak nem feleltek meg és csak a Mexikó számára előnyös fejleményekről számolt be. Bánó útleírásai kitűnő esettanulmányként szolgálnak ahhoz, hogy az utazási irodalom, migráció és propaganda közötti összefüggéseket tanulmányozzuk, illetve azt, hogy hogyan változhatnak az útleírások a szerző háttere, preconcepciói és céljai fényében.

Egy bevándorló utazásai

Bánó életrajának, karrier terveinek és személyes leveleinek áttekintése azért is fontos, mert ennek segítségével tudjuk a lehető legjobban dekódolni azt, hogy miért is írt a korábbi magyar szerzőktől olyan eltérő módon.¹¹ Bánó 1855-ben született Roskoványban, a mai Szlovákia területén. Édesapja, Bánó József országgyűlési képviselő, illetve a képviselőház alelnöke volt. Míg Bánó Jenőt általában közép-amerikai utazóként jellemzik, ő más régiókban is sokat utazott. A fiumei tengerészeti akadémia elvégzése után a Magyar Államvasutaknál dolgozott, ahol viszonylag fiatalon nyugdíjazását kérte. Állítása szerint felesége, Münnich Kamilla 1888-as halála késztette arra, hogy nyugdíjba vonuljon, utazásokra induljon, illetve, hogy végül az Egyesült Államokba emigráljon, hátrahagyva a családját, újabb lehetőségeket keresve.

Mindazonáltal a szövegeiből kirajzolódik, hogy alapvetően gazdasági okok is fontos szerepet játszottak kivándorlásában, az Újvilágban munkalehetőséget és a nagy kivándorlás idején egy jobb életet keresett. A lentebb bemutatott leveleiben többször is felmerül a távozás valódi oka, ez pedig azért is fontos, mert nagyban befolyásolta azt, ahogyan az amerikai kontinenst látta, és azt, ahogyan írt. Bánó egy jobb jövőt keresett¹² és a többi új kivándorlóhoz hasonlóan haza szeretett volna térni azt követően, hogy elég pénzt tudott gyűjteni.¹³

Számos európai város meglátogatását követően Bánó elhagyta az öreg kontinenst, majd 1889 májusában New York-ba érkezett. Az Egyesült Államokban, ahogyan azt az első könyvében is megörökítette, számos helyen utazott, köztük eljutott a Niagara vízeséshez, Chicagóba, San Franciscóba, amelyekről rövid, képeslap-szerű leírásokat közöl. Bánó terve az volt, hogy az Egyesült Államokban telepszik le, de másfél hónapos San Franciscó-i tartózkodást követően, úgy döntött, hogy tovább utazik „a régi híres aztékek birodalmába”, hogy „személyesen

¹¹ Az életrajzi áttekintés az OSZK kézirtárában található Bánó önéletrajzon és egyéb dokumentumokon alapul, illetve lásd még: *Magyar utazók lexikona*, szerk. BALÁZS Dénes, Bp., Panoráma, 1993, 34–35.

¹² BÁNÓ, *Úti képek...*, i. m., 115.

¹³ *Uo.*, 116.

meggyőződhessek azon különböző hírek valódisága felől, melyek e szép országról és népéről keringenek.”¹⁴ Bánó az ottani munka és befektetési lehetőségekre utal írásában, konkrétan pedig a kávéültetvények létrehozásáról tesz említést, amelyről amerikai tartózkodása alatt hallott.

Az országon belüli utazásait követően Bánó Oaxaca államban vásárolt földet, ahol kávéültetvényt telepített, amelyet elhunyt felesége után Kamilla-telepnek nevezett el. Később egy zapoték származású mexikói nőt vett feleségül, akivel sokat utazott Közép- és Dél-Amerikában, többek között Venezuelában, ahol egy éven keresztül élt és dolgozott, Kubában, Kolumbiában, Costa Ricában, Nicaraguában, Hondurasban, San Salvadorban és Hondurasban. Bánó emlékiratai szerint a Kamilla-telepet partnere ármánykodása miatt vesztette el, aki betegsége alatt egy dokumentum aláírására vette rá. Később azonban új telepeket indított Hungária, Hunnia és Pannonia néven, miközben vaníliát, cukornádat és kaucsukfát is termesztett. Ezeket az ültetvényeket azonban egy tornádó tette tönkre még mielőtt bármi profitot hozhattak volna.¹⁵

Ezután a pénzügyi katasztrófa után, Bánó új lehetőségeket keresve költözött Mexikóvárosba. Itt találkozott a mexikói elnökkel, majd (Bánó meglepetésére, ahogyan ő maga írja), felajánlották neki az újonnan megnyitott budapesti Mexikói Konzulátus főkonzuli pozícióját. Bánó ezen pozíciót 1903 és 1912 között töltötte be.¹⁶ A pozíció önmagában is jól mutatja, hogy Bánó milyen kapcsolatokkal rendelkezett Mexikóban, és kinevezésének valószínűleg ahhoz is köze volt, hogy korábbi publikációiban oly pozitív képet festett az országról és hangsúlyozta a Mexikó és Magyarország között lehetséges kereskedelmi kapcsolatok fejlesztését. Így Bánó több év amerikai tartózkodás után hazatért Magyarországra. Később Egyiptomban dolgozott mexikói konzulként, majd az első világháború alatt Spanyolországba költözött és feleségével Barcelonában telepedett le. Második felesége 1919-ben hunyt el, őt Bánó 1927-ben követte. Bánó a Magyar Földrajzi Társaság levelező tagja volt, illetve több külföldi intézet és társaság munkájában is részt vett.

Bánó számos publikációban részletesen beszámolt az amerikai utazásairól és életéről, köztük a következő részben elemzett három könyvben. Ezek közül az első, *Úti képek Amerikából*¹⁷ a Magyarországról Mexikóba tartó utazását dokumentálja, egészen az otthon elhagyásától, a transzatlanti átkelésen át amerikai és mexikói utazásaiig (Mexikóvárosba érkezése előtti időkiig, mielőtt elindult vol-

¹⁴ Uo, 7.

¹⁵ BÁNÓ Jenő, *Bolyongásaim Amerikában*, Bp., Athaneum, 1906.

¹⁶ Részletekért lásd TORBÁGYI, i. m. A diplomáciai, kulturális és gazdasági változásokról lásd: SZENTE-VARGA, i. m., 28–44.

¹⁷ BÁNÓ, *Úti képek...*, i. m.

na Oaxacába). Ez a könyv kitűnő lehetőséget biztosít arra, hogy összevegyük az Egyesült Államok és Mexikó képét, illetve meglássuk hogyan változtak a szerző percepciói párhuzamosan azzal, ahogyan a tervei is átalakultak. Szintén fontos, hogy a könyv mellékleteként Bánó kiadta az apjának 1889 és 1890 között írott leveleit is, amelyek így különleges betekintést nyújtanak az utazás hátterébe és Bánó újjávilágbeli terveinek változásaiba. Ezek között találhatunk információt arra vonatkozóan, hogy hogyan és miért hagyta el szülőföldjét, milyen döntéseket kellett meghoznia (például a Mexikóba való költözés vagy a kávéültetvények kapcsán). A levelekben olyan információkhoz is hozzáférhetünk, amelyek általában nem elérhetőek egy útleírásban. Bánó ezek mellett egy, a mexikói kávé termesztéséről szóló korábbi tanulmányát is publikálja, amely az első azon cikkek hosszú sorában, amelyek Mexikó különböző terményeit és árucikkeit mutatják be.

Bánó második könyve, *Mexico és utazásom a trópusokon* címmel,¹⁸ a mexikói, kubai, venezuelai és közép-amerikai utazásainak és életének élményeit gyűjti össze, és amelyet az első kiadvány sikerére válaszul írt meg. A bevezetőjében azt is megemlíti, hogy az *Úti képeket* mindössze néhányan kritizálták, ráadásul ők sem annak tartalma, hanem a (később itt is megvitatott) politikai tartalma miatt. *Mexico és utazásom* szintén tartalmaz korábbi tanulmányokat, illetve egy magyarrá fordított mexikói könyvismertetést az első könyvről (szintén lásd lentebb). Harmadik nagyobb léptékű művének (*Bolyongásaim Amerikában*) első része gyakorlatilag a korábbi két könyv és más publikációk kombinációja néhány (akár nyelvtani vagy helyesírási) változtatással, illetve Díaz és más kormányzati hivatalnokok fényképeivel kiegészítve. A második részben számos érdekfeszítő fejezetet találunk a mexikói állat- és növényvilágról, indiánokról, az ültetvényes életről, a mexikóiak és magyarok közötti hasonlóságokról, stb. Mindegyik könyvben különleges fotókat is láthatunk, amelyek nagyon jól kiegészítik a könyv mondanivalóját. Önéletrajzában Bánó egy negyedik kötetet is említ „Epizódok amerikai életemből” címmel, ami azonban nem került kiadásra.

Bánó számos rövidebb publikációt is írt a magyar mellett spanyol és német nyelven. A magyar cikkei a *Pesti Napló*, *Szepesi Lapok*, *Magyarország*, *Budapesti Hírlap*, *Magyar Kereskedők Lapja* és más újságok és magazinok hasábjain jelentek meg, miközben gyakran szó szerint a könyvekben is megtalálhatóak voltak. Ezek leginkább a mexikói életet, az ország és lakosságának leírását, az indiánokat és különböző mexikói termékeket mutattak be. Ezekben a cikkeiben Bánó igyekezett felhívni a figyelmet az elérhető kereskedelmi, üzleti lehetőségekre is, ráadásul kifejezetten a magyarokra vonatkoztatva, amiben szintén új vonulatot képviselt a korábbi szerzőkhöz képest.

¹⁸ BÁNÓ Jenő, *Mexico és utazásom a trópusokon*, Bp., Kosmos, 1896.

Bánó írásmódja élvezetes, szórakoztató, gyakran vicces is. Az olvasók megismerkedhetnek az óceáni átkelés kihívásaival, a nagy kivándorlás kérdéseivel, az amerikai és mexikói élet részleteivel, miközben érdekfeszítő bepillantást kapnak a bevándorlók mindennapjaiba is. Bánó nem csak arról tájékoztatja az olvasókat, hogy milyen volt az Atlanti-óceán túlsó partján élni, de betekintést nyújt a bevándorlók gondolatvilágába és az őket foglalkoztató kérdésekbe is: vajon jó döntést hoztam, amikor elhagytam a családomat? Megérte Amerikába jönnöm? A megfelelő helyet választottam a letelepedésre? Ezek a kérdések folyamatosan arra késztették Bánót, hogy számba vegye az otthonhoz és az újvilághoz fűződő viszonyát, az utazás, migráció és a saját jövője kulcskérdéseit.

A birodalmi nézőpont kritikája

Bánó újfajta hozzáállását számos tényező alakította. Először is, bevándorló státusza a Porfiriato Mexikójában döntően befolyásolta azt, hogy hogyan szerette volna jellemezni az országot. Tudta, hogy egy kedvező útleírás segíthet tervei megvalósításában (kormányzati segítséggel), ennek megfelelően pedig amerikai tartózkodása elejétől kezdve tervezi a publikálást.¹⁹ Ennek megfelelően pedig tudatosan dolgozott azon, hogy a korábbi negatív jellemzést lerombolja. Még ha elő is fordul néhány esetben, hogy Mexikót Európánál kevésbé civilizáltnak mutatja be, ezekből nem következik bármiféle alsóbbrendűség, a fő hangsúly pedig az ország jövőbeli fejlődésén van. Az Egyesült Államokban szerzett tapasztalatai az Amerika-közi viszonyok megítélését is formálták: mivel ott nem talált munkát, kiábrándult az Egyesült Államokból; így még inkább érzékenyebbé vált arra, hogy az amerikai bevándorló élet visszaeséséről írjon, ezeket pedig előszeretettel vetette össze a mexikói lehetőségekkel. A korábbi utazóktól eltérően, Bánó nem tekinti az országot a feminin Mexikó férfias megmentőjének vagy egy fenntartások nélkül követendő modellnek. Sokkal inkább egyfajta veszélyeztető szerepben tűnik fel, ami kockázatot jelent Mexikó egyedülálló kultúrájára és nemzeti identitására. Ezt a fajta látásmódját az is befolyásolta, hogy hasonlóságokat vél felfedezni a mexikói és magyar kultúra és történelem terén, elsősorban a nagyhatalmak ellen vívott küzdelem tekintetében.

Bánó érvelése szerint mind Mexikó, mind pedig Magyarország félre lett reprezentálva a korábbi nyugati beszámolókbán: Bánó arra hívja fel az olvasók figyelmét, hogy az európaiak rosszindulattal közelítettek régi és új otthona felé egyaránt. Míg a korábbi magyar szerzők inkább a nyugati utazók által is képviselt birodalmi nézőponttal azonosultak, így pedig Mexikót a periférián helyezték

¹⁹ BÁNÓ, *Úti képek...*, i.m., 131, 198.

el (míg a Nyugat volt feltüntetve a központként és a fejlődési modellként), Bánó fellázad ez ellen a megközelítés ellen.

Bánó szövegeiben folyamatosan szembe találjuk magunkat az európai birodalmi nézőpont kritikájával, a szerző arra reflektál, illetve bizonyos esetekben ki is figurázza azt: „Ilyenek vagyunk mi itt Mexikóban, vadak és szívtelenek, és azután meg, mint Európában gondolni szeretik, teljesen műveletlenek.”²⁰ Bánót frusztrálja ez a fajta hozzáállás, ami véleménye szerint a tudás és érdeklődés hiányát tükrözi (Mexikó és Magyarország irányában egyaránt). Az óceáni átkelés során Bánó és egy angol utazótársa között nyelvi problémák adódnak, amiről a magyar szerző be is számol.²¹ Kommentárja egyértelműen mutatja Bánó sértettségét:

„...no de se baj, szerencséd most, hogy angol és azért megkímél a bővebb felvilágosítás kérésétől, belenyugszik, mert azt hiszi, hogy ez a magyaroknál, nálad ott Ázsiában így szokás; hogy magyar vagy, azt tudja a felfektetett utasok névjegyzékéből, s hogy Magyarország Ázsiában van, azt csak sejti, mert úgy emlékszik, hogy ő ezt úgy tanulta otthon az iskolában, és ez valószínű is. – azt feltenni pedig rólad, hogy angolul nem beszélsz, saját büszkeségét sértené, mert ő azt soha sem fogja elhinni, hogy művelt ember, legyen bár máskülönben Mezzofanti, angolul ne beszéljen; ő neki persze más nyelvismeretről fogalma sincsen.”²²

Ez nyomot hagy Bánó gondolkodásmódján akkor is, amikor azt tapasztalja, hogy Mexikóval hasonlóan bánnak, mint Magyarországgal: ő az egyik első olyan író, aki szimpátiát érez az ország iránt és igyekszik megvédeni a mexikóiakat. Ez a fajta kapcsolat és egyfajta sorsközösség kifejeződése nem volt jellemző a korábbi útleírásokra.

Bánó ráadásul még ennél is tovább megy, és párhuzamokat von a magyar és mexikói történelem és identitás között: érvelése szerint, míg a mexikóiakat a spanyolok nyomták el és az Egyesült Államok árnyékában élnek, Magyarország is külföldi elnyomásban élt évszázadokon át, akkoriban éppen a Habsburg birodalom befolyása alatt. „Éppen úgy, mint mi magyarok századokon át görnyedtünk idegen befolyás, idegen iga alatt, ők is századokon át érezték a spanyol jármot nyakukon, s mint mi magyarok megszabadulva a bilincsektől, élvezni kívánjuk a nehezen kivívott szabadságot s keressük az idegen nemzetek szeretetét és becsülését: a mexikói is teljes mértékben örül szabadságának s igyekszik az

²⁰ *Uo.*, 186.

²¹ Ebből és az angol szavak helyesírásából is látható, hogy Bánó nem beszélt (jól) angolul.

²² BÁNÓ, *Úti képek...*, i.m., 19.

idegen nemzetek szeretetét s becsülését elnyerni.”²³ Bánó felemeli hangját, hogy Mexikót védje, de mindeközben a szülőhaza pozíciójáról is értekezik az Osztrák-Magyar Monarchián belül. Kifogásolja például azokat az amerikai (USA) térképeket, ahol Magyarország ugyanazzal a színnel van feltüntetve, mint Ausztria, mintha csak annak tartománya lenne.²⁴ Az első könyvében kiadott levelek és a többi publikáció számos része szintén felfedi Bánó véleményét az osztrákokkal való együttéléstről és az 1867-es Kiegyezésről: „Én szeretem a királyt, mint Magyarország apostoli felségét, s személyét szentnek és sérthetetlennek tartom, de nem szeretem a közösséget.”²⁵

Bánó véleménye szerint Magyarország elveszíti nemzeti jellegét és identitását a Kiegyezés eredményeképpen, nem tudja nemzeti ünnepeit élvezni vagy kifejezni nemzeti összetartozását, mivel a birodalmi sas mindig ott lebeg az ország felett. Egyértelműen úgy foglal állást, hogy Magyarországnak nem szabad engedni a külföldi hatalomnak: „Éljen a haza! Éljen a független Magyarország!” – teszi hozzá.²⁶ Ezek az érzések Bánó Mexikó-képét is nagyban befolyásolják. Igazságos bánásmódot követel Mexikó számára és az ország egyedi identitásának (és függetlenségének) megtartását hangsúlyozza. A spanyolok nála nem hősként jelennek meg, uralmuk sokkal inkább a rombolással és népirtással asszociálódik.²⁷ Mindemellett az Egyesült Államok hatása is károsnak ítéltetik, ellentétben mondjuk László vagy Xántus írásaival. Többé már nem követendő példa, hanem sokkal inkább egy veszélyforrás Mexikó számára, hiszen Mexikó nemzeti jellegét aknázza alá (csakúgy, mint Ausztria Magyarországot):

„...az észak-amerikaiakat nem szeretik és mégis ezek befolyása napról-napra terjed, pedig ez szerény véleményem szerint, idővel veszélyt hozhat ezen most szép virágzásnak induló fiatal államra, mely mint önálló köztársaság nagy szerepre van hivatva, de ha egyesülne Észak-Amerikával, az angol-szászok között elvesztené eredetiségét, jellegét s nemzetiségét, – mint a hogy elvesztette California, Új-Mexikó s Texas – s ezen nagy testben nagyon is másodrendű tényezővé süllyedne.”²⁸

Miközben László és Xántus kíváncsún tartotta az amerikai befolyás kiterjesztését (sőt akár az ország területi terjeszkedését is Mexikó kárára), Pawlowszki

²³ *Uo.*, 79–80.

²⁴ *Uo.*, 20.

²⁵ *Uo.*, 192. Az ilyen jellegű megnyilvánulások ritkák az Amerikáról szóló magyar utazási irodalomban és azt mutatják, hogy Bánó teljes mértékben elszakadt Magyarországtól.

²⁶ *Uo.*, 114.

²⁷ BÁNÓ, *Mexico és utazásom...*, i. m., 58.

²⁸ BÁNÓ, *Úti képek...*, i. m., 96.

pedig az európai intervenció mellett érvelt, Bánó szerint a külföldi, különösen pedig az amerikai hatás veszélyes. Ennek megfelelően a mexikói-amerikai háború nem egyfajta természetes lépés az USA elrendelt terjeszkedésében, hanem sokkal inkább Mexikó óriási vesztesége. Az amerikai katonák így gyilkosként, míg a mexikóiak (korábban nem igazán látott módon) az országukért küzdő hősként jelennek meg: „Boldog az a nemzet melynek ily gyermekei vannak” – nyilvánul meg Bánó velük kapcsolatban.²⁹ Bánó mindezek mellett egyértelműen megvédi Mexikót az amerikai felsőbbrendűségi érzéssel szemben is.³⁰ Itt valószínűleg arról is szó lehet, hogy hasonló módon védi meg Magyarországot az ilyen jellegű gondolkodásmódtól.

Az Egyesült Államokról, az amerikai polgárokról és a mexikói-amerikai viszonyról kialakult, korábbiaktól eltérő viszonyulása, nem csak a nagyhatalmakkal szemben mutatott kritikus hozzáállásában azonosítható, de gyökereként szolgált hozzá az Egyesült Államokban szerzett személyes tapasztalata is. Bánó eredeti terve az volt, hogy az Egyesült Államokban talál munkát és ott is telepszik le,³¹ itt azonban nem talált megfelelő lehetőségeket, és ahogy fentebb is láthattuk ennek hatására úgy döntött, hogy Mexikóba költözik, és ott próbál szerencsét. Ennek következménye is lehetett egyfajta csalódottság az Egyesült Államokban, hiszen az ott tapasztaltak nem feleltek meg Bánó elvárásainak és a korábbi Amerika-képnek (mint a végtelen lehetőségek hazája). Ugyanakkor pedig Mexikó meg tudta neki adni mindazt, amit az USA nem: jó lehetőségeket egy bevándorló számára. Az Egyesült Államokról szóló viszonylag rövid beszámolóiban a Bánó által felvillantott képek megidézik a korábbi jellemvonásokat: gyors fejlődés, növekvő ipar és élénk kereskedelem, kiemelkedő közlekedési rendszer, illetve a meglepően szép természeti környezet. A lakosság dolgoz, szorgalmas, az olyan nagyvárosokban pedig, mint New York vagy San Francisco a kulturális és faji sokszínűség a fő jellemvonás.³² Bár tetszik neki az, amit az Egyesült Államokban lát, a korábbi feltétel nélküli csodálat már nincsen jelen írásában. A vámot már érkezésekor kritizálja, rosszállóan szól a mormonokról,³³ míg New Yorkról azt írja, hogy ha még érdekes is, szépnek egyáltalán nem mondható.³⁴ Ez a kritikusabb hang összhangban van a korban éppen változó és fentebb bemutatott Amerika-képpel.³⁵

²⁹ Uo, 98.

³⁰ BÁNÓ, *Mexico és utazásom...*, i. m., 90.

³¹ BÁNÓ, *Úti képek...*, i. m., 121.

³² Uo, 28, 59.

³³ Uo, 43–44.

³⁴ Uo, 30.

³⁵ GLANT Tibor, *Amerika, a csodák és csalódások földje. Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. század magyar utazási irodalmában*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.

Mivel Bánó maga sem talált megfelelő munkát az Egyesült Államokban, az ország már nem jelenik meg úgy, mint a végtelen lehetőségek hazája. Konkrétan felhívja a figyelmet a bevándorlókat fenyegető veszélyekre³⁶ és nem is ismerhetünk meg amerikai-magyar sikertörténeteket: „Több magyar is van még San Franciscóban, de mint hallám, mindannyi a legszerényebb körülmények között él; California az ígéret földje, – mint látszik, – nem pazarlá áldását szegény idetévedt s meggazdagodni kívánó honfitársainkra.”³⁷ Mexikó kapcsán azonban teljesen más kép tárul elénk: a mexikói beszámolók a magyar sikereket hangsúlyozzák egy barátságos környezetben, ahol a bevándorlókat kitűnő lehetőségek várják.

Bánó szívesen osztja meg olvasóival a mexikói modernizáció és fejlődés mintapéldáit. Bemutatja az általa is használt új vasútvonalakat, amelyek szerinte fejlődést hoznak a városoknak és az országnak általában, az országban elérhető technológiát, az iparosodás jeleit, a bányászatot és a nagy mezőgazdasági fejlesztéseket. A Mexikó által kínált üzleti lehetőségeket korábban is bemutatták az országban járt utazók, de leginkább amerikai vagy angol befektetők számára ajánlották azokat. Bánó ebben is változást hoz, hiszen Mexikó itt már a magyarok számára is vonzó célpontként jelenik meg. Ráadásul még az Egyesült Államoknál is alkalmasabb helyként. Ez pedig pontosan megfelelt a Díaz kormány céljainak is (még akkor is, ha valószínűleg elsősorban nem magyar telepésekre gondoltak). Ahogyan láthattuk, Bánó tudta, hogy egy ilyen publikáció hasznos lehet számára, és írásait el is küldte közvetlenül Díaz elnöknek. Első könyvének ismertetése a *Mexico és utazásom* oldalain is megjelent, amelyben Bánó tisztességes és pozitív hozzáállását méltatják. Díaz (szintén a könyvben szereplő) levelében, amelyet Bánó könyvére reagálva ír, támogatásáról biztosította Bánót az országban tervezett vállalkozásaihoz.³⁸ Valószínűleg ennek főkonzuli kinevezésében is fontos szerepe volt.

Bánó bátorítja a Mexikóba irányuló magyar bevándorlást egyrészt közvetett módon az ország vonzó képének felfestésével, másrészt pedig véleménye explicit kinyilatkoztatásával is: „Ez a Mexikó, kedves atyám, egy valóban áldott ország s a ki csak egy kissé practicus ésszel bír, kell, hogy itt meggazdagodjon.”³⁹ Míg az Egyesült Államokban a bevándorlók nehézségeire fókuszál, Mexikóban a sikereken van a hangsúly. Mexikóvárosban hat magyart említ, és állítása szerint honfitársai „társadalmilag és anyagilag is előnyös helyzetben vannak, s mi legfőbb, egytől-egyig úgy a mexikóiak által mint a többi nemzetiségek által is szeretetben és becsülésben részesülnek.”⁴⁰ A magyarok sokkal jobb helyzetben van-

³⁶ BÁNÓ, *Úti képek...*, i. m., 25.

³⁷ *Uo.*, 68.

³⁸ BÁNÓ, *Mexico és utazásom...*, i. m., 25.

³⁹ BÁNÓ, *Úti képek...*, i. m., 139.

⁴⁰ *Uo.*, 108.

nak Mexikóban, mint az Egyesült Államokban. Erre példaként Lederer Samu történetét meséli el a szerző, aki Mexikóvárosban befolyásos barátja és támogatója volt. Lederer szintén nem találta meg számítását az Egyesült Államokban, azonban Mexikóban komoly sikereket ért el. A példák mellett Bánó konkrét tanácsokkal is szolgál az esetleges bevándorlók számára: így megjelennek a kávé, vanília vagy akár kaucsuk termesztési tippek, a munkások és díjaik bemutatása, a bevándorló élet kihívásai, vagy akár a kormány által nyújtott támogatások és az elérhető nyereség. Ebben az értelemben Bánó könyvei az útleírások, bevándorló beszámolók és a propaganda különös keverékei.

Bánó azonosul a Díaz kormány politikájával és azt is megjegyzi, hogy a munkásokra való igény nem elégíthető ki csak az indiánokkal, így ázsiai vagy európai bevándorlásra mindenképpen szükség van az országban: „azt hiszem, úgy a kormány mint én is az európai emigrációnak adjuk az előnyt s nem hozzuk be – csakis a legnagyobb szükség esetében – a kínaiakat kik Californiát s Északamerika nyugati partjait már annyira elárasztották, hogy az amerikaiak már mindenáron menekülni kívánnak tőlük.”⁴¹ Bánó szerint a magyarokat szívesen látnák az országban, bár egy ponton azt is megjegyzi: „nem szabad felednünk, hogy bár Mexikóban kedvesek az emberek s az élet is kellemes, az állapotok azonban nincsenek annyira rendezve, mint vén Európánk civilizált államaiban.”⁴²

Bánó azt is megemlíti, hogy könyve elolvasása után több magyar is felvette vele a kapcsolatot és a mexikói lehetőségekről érdeklődött.⁴³ „Úgy látszik Mexikó ege alatt nemsokára egy magyar colonia fog keletkezni, melyért majd Tisza Kálmán úr in contumaciam halálos ítéletet mond ream s összes kávémarra.”⁴⁴ Azonban azt is megjegyzi, hogy nem foglalkozik a könyvére adott negatív kormányzati reakciókkal.⁴⁵ Bánó migrációt érintő írásai így lehetőséget adnak neki arra is, hogy a hazai problémákra is reflektáljon, csakúgy, mint ahogy Mexikó megvédése a nyugati nézőponttól arra is szolgál, hogy felhívja a figyelmet Magyarországra hasonló helyzetére.

Mexikó: régi témák új köntösben

A San Franciscóból Mexikóvárosba tartó útján Bánó El-Pasónál lépi át a mexikói-amerikai határt, majd ezt követően is folytatja a tájról és a különböző megállóhelyekről készült pillanatfelvételeit. Mexikói beszámolóí során a korábban is

⁴¹ Uo, 195.

⁴² Uo, 189.

⁴³ BÁNÓ, *Mexico és utazásom...*, i. m., 183.

⁴⁴ BÁNÓ, *Úti képek...*, i. m., 191.

⁴⁵ Uo, 195.

jellemző témák megjelennek ugyan, de a korábbi hozzáállást felváltja egy pozitívabb ország kép, ráadásul emellett új elemek is bekerülnek. Ahogyan láthattuk, az amerikai vámügyintézkést kritizálta, a Mexikóban szerzett benyomásai ezen a téren sokkal kellemesebbek. A tiszteket a német kollégáikhoz hasonlítja, azonban a mexikóiak felettük állnak munkájuk és viselkedésük tekintetében egyaránt:

„Még soha életemben nem találtam előzékenyebb vámhivatalnokokat, mint Passo-del-Norteban (itt élő idegenek biztosítottak róla, hogy mindenütt olyanok és mégis legszigorúbban teljesítik kötelességüket); [...] Aztán az a kedves modor, melylyel mindenkivel szemben viseltetnek, oly feltűnő ellentétet képez az osztrák, sőt magyar is, de különösen Németország – bár rettentő díszesen felöltözött – szegletes, udvariatlan, pöffeszkedő pénzügyőreivel szemben, hogy akaratlanul is azon kérdést tettem fel magamban: << lehetséges-e az, hogy az általunk, de különösen Ausztria által oly szívesen félvadaknak tartott Mexikó hivatalnoki kara, otthon a félvadak között, ily udvarias, ily kedves modorra szert tehetett? >>?”⁴⁶

Ez a rövid bekezdés máris jól illusztrálja az országgal és lakosaival szemben mutatott percepciók változását. Hasonló kép korábban az Egyesült Államok kapcsán létezett, míg Xántus például a Bánóhoz hasonló tapasztalatait kivételnek tekintette, és fenntartotta az európai és amerikai intézmények felsőbbrendűségét. Bánó esetében a mexikóiak megbízhatóak és kedvesek, a korábbi európai (elsősorban osztrák) jellemzések pedig hamisak és ellenségesek.

A Mexikóról szóló, századfordulós magyar utazási irodalom egyik új eleme, hogy Miksa mexikói jelenléte (a Második mexikói császárság ideje alatt, 1863–1867) és birodalmának hagyatéka az ország képének szerves részévé vált Magyarországon. Ezt jól mutatják Bánó szövegei is. A Habsburg uralkodót többször is említi leveleiben és a későbbi mexikói utazásai során is. Bánó el is látogat és be is mutat Miksához kapcsolódó helyeket (az általa megnyitott régészeti lelőhelyeket, uralkodásának fontos helyszíneit), amelyek azóta turista- és emlékhelyekké váltak. Ezekre a helyekre való utalásokkal a karosszékekben utazók is közelebb kerülnek az idegen országhoz, hiszen a két ország között kvázi közvetlen kapcsolódási pont kerül a Mexikó-képbe. Miksa Bánó írásaiban az áldozat szerepében jelenik meg, aki Mexikó fejlődéséért dolgozott. A mexikóikkal való sorsközösség érzése és a nagyhatalmakkal szembeni ellenérzések miatt azonban Bánó azt is megjegyzi, hogy még ha Miksa jó ember is volt, erővel vette el a trónt és nem pedig hagyomány vagy öröklődés útján jutott hozzá. Ráadásul ebben az esetben is megvédi Mexikót és Juarez elnököt (ellentétben

⁴⁶ Uo, 77.

mondjuk Pawlowszkival) a Miksa kivégzése miatt őket ért támadásoktól: „azért ez ország még sem érdemelte meg azon szigorú ítéleteket, melyekkel Európa legnagyobb része sújtotta és sújtja még mai napon is. Hát más országok történelmében nincsenek-e sötét pontok? oh igen is vannak! csakhogy azokat feledni kell! Legyünk tehát igazságosak Mexicóval szemben is s feledjük azt – amin többé változtatni nem lehet.”⁴⁷ Ellentétben azokkal, akik részt vettek a mexikói kalandban, Bánó nem próbál igazolást keresni a francia vagy osztrák beavatkozáshoz, és összhangban Mexikó általános bemutatásával nem a mexikóiakat hibáztatja az „európai rendszer” mexikói elbukásáért.

Bánó a mexikói fejlődést igyekezett kihangsúlyozni, olyan módon, ahogyan azt elődei az Egyesült Államokkal tették: „s néhány év óta – különösen a papok befolyásának megszüntetésétől kezdve – oly haladást tesz az ipar, kereskedelem, művészet s tudományosság terén, hogy bizony már régen kiérdemelte Európa becsülését, s különösen megérdemelte azt, hogy már egyszer kiemelve e nemzetet a terra incogniták soraiból, mi is több figyelemben részesítsük mint eddig.”⁴⁸ Az iparosodás és fejlődő infrastruktúra a meglévő üzleti lehetőségek mellett vonzó bevándorlási célponttá teszik Mexikót Bánó szövegeiben, egy olyan országgá, ami óriási lépésekben halad előre. Ezek a beszámolók azonban többet tesznek annál, minthogy észlelik azokat a fejlesztéseket, amelyek ténylegesen végbe mentek Mexikóban akkoriban. Bánó azonosul a Díaz kormány politikájával és a haladással kapcsolatos pozitív élményeit az élet minden területére kivetíti, míg az ország több problémájáról nem vesz tudomást.

Bánó Porfirio Díaz mexikói modernizációban játszott szerepét hangsúlyozza és dicséri őt az elért eredményeiért és az ország szigorú kormányzásáért. A mexikói elnök végig pozitív színben tűnik fel, a szerző történeteket és fényképeket is oszt meg róla, és ahogy fentebb láthattuk még az elnök levelét is közli, amelyben megköszöni Bánónak az ország kedvező jellemzését.⁴⁹ Bánó esetében nem találkozunk a Porfiriato kritikájával, nem említi a mexikói lakosság problémáit. Ez ráadásul nem is az egyetlen ellentmondás a műveiben. Míg Bánó kritizálja a nagyhatalmakat amiatt, ahogyan Mexikót (és Magyarországot) kezelik, élteti azt a fajta haladást, amelyet a Díaz rezsim amerikai és nyugat-európai tőke, munkaerő és szakértelem bevonásával szeretett volna elérni (például az angolok irányította vasútépítés esetében).

Míg Bánó számára az előrelépést az iparosodás és a növekvő kereskedelem testesíti meg, azért a természet is központi szerepet játszik az általa közvetí-

⁴⁷ BÁNÓ, *Mexico és utazásom...*, i. m., 13.

⁴⁸ BÁNÓ, *Úti képek...*, i. m., 79.

⁴⁹ Díaz ilyen jellegű éltetése nem csak a magyar utazási irodalomban volt jelen. Lásd például: Marie Robinson WRIGHT, *Picturesque Mexico*, Philadelphia, J.P. Lippincott, 1897.

tett Mexikó-képben. Bár valamivel kevésbé hangsúlyos ez az elem, Bánó is ír a természet szépségéről és gazdagságáról, bemutatja az állat- és növényvilágot, amely oly mértékben eltér az Európában tapasztaltaktól.⁵⁰ Bánó ír a veszélyes állatokról, bogarakról, kígyókról, illetve a szép és egzotikus teremtményekről. A természetrajzok azonban nem foglalnak el olyan központi szerepet, mint mondjuk korábban Rosti írásaiban. Bánó például sokkal inkább egyfajta katalógust közöl az állatokról és növényekről, amelyekbe belevegyültek hősies történetek jaguárokkal és csörgőkígyókkal való találkozásokról. A leírások legdominánsabb része a mexikói modernizációhoz és üzleti lehetőségekhez kapcsolódik, illetve a bevándorlókat támogató politikai környezethez. Az újfajta Mexikó-kép kialakítására tett törekvései szintén tetten érhetőek a mexikói lakosság jellemzésében, amelyet befolyásolt az ország által nyújtott lehetőségekről alkotott képe is.

Változó lakosságkép

A korábbi sztereotip kép a lusta és civilizálatlan lakosságáról és a banditák országáról szintén megváltozik Bánó szövegeiben. A későbbi diplomata igyekezett az országot kedvezőbb színben feltüntetni, kifejezni együttérzését a nemzet iránt, illetve felhívni a figyelmet korábbi fals képekre. Bánó szisztematikusan végigveszi és megcáfolja a korábbi negatív jellemzéseket és egy biztonságos ország képét festi fel, vendégszerető lakossággal. Ez egyértelműen érezhető például a mexikói banditák bemutatásánál, amely a magyarországi Mexikó-kép központi eleme volt. Mexikó kiszámíthatatlansága és veszélyessége részben a banditák jelenlétében gyökerezett ezekben az írásokban. László, Xántus és Rosti mindannyian írtak az utazókat megtámadó útonállókról és Miksa császár katonái is hasonló jellemzést nyújtottak. A Porfiriato éppen ezt akarta megváltoztatni. Létrejött egy újfajta rendőri erő (a *rurales*), ami egyértelműen javított a korábbi helyzeten és nyugalmat hozott a vidéki területeken, miközben az ország külföldi megítélését is javította. Díaz alatt a *rurales* nemzetközileg is elismertté vált, mint az egyik leghatékonyabb rendőri erő a világon, bár ez gyakran inkább tükrözte a jó megjelenést és publicitást, mint a valóságot.⁵¹ Ugyanúgy, ahogy a korábbi szerzők a *ladrones* jelenlétét túlozták el Mexikóban, Bánó sem csak egyszerűen észleli és bemutatja a változásokat és az e téren tapasztalt javulást. A javuló biztonság számára kitűnő eszköz arra, hogy a korábbi utazókat kritizálja, miközben Mexikót igyekszik egy lapon említeni Európával:

⁵⁰ BÁNÓ, *Úti képek...*, i. m., 153.

⁵¹ FAZER, i. m., 85.

„Oly sokat olvastam és hallottam is mexikói állapotok ellen beszélni, hogy midőn a fővárosba érkeztem, minden zsebembe egy-egy gyilkos fegyvert rejték, mert azt hívé, hogy naponta legalább is egyszer kell majd az orvtámadások ellen életemet megvédelmeznem. Egy-két heti itt tartózkodásom után azonban meggyőződve személyesen az itteni viszonyokról, a védő fegyverek lassanként elvándoroltak zsebeimből, s én ma bárminő késő éjszakán is, minden [...] fegyver nélkül s egyedül a legbátrabban járok Mexikónak bár legelhagyatottabb utcáin is végig, mert biztos lehetek a felől, hogy sem orgyilkos, sem csirkefogó nem leskelődik életem avagy vagyonom ellen.”⁵²

Bánó megítélésében Mexikóváros a világ egyik legbiztonságosabb helye akár Európával való közvetlen összevetésben is: „mikor lesznek ott, túl abban a rettentően civilizált Európában a biztonságot illetően hasonló állapotok?” – teszi fel a költői kérdést.⁵³ Jellemzését a teljes vidéki területre kiterjeszti, azt állítva, hogy ha még vinne is magával fegyvert, az is csak a vadállatok ellen lehetne szükséges és nem a rá támadó emberek miatt.⁵⁴ Kifejezetten fel is hívja a figyelmet a korábbi útleírások „abszurd” megnyilvánulásaira a banditák kapcsán, sőt akár viccet is csinál belőlük.⁵⁵ Bánó szerint a támadásokról szóló történetek csak a fantázia szüleményei és csak arról árulkodnak, hogy az írók mit sem tudnak Mexikóról. Ennek kapcsán újra igyekszik megvédeni második hazáját: rossz emberek természetesen mindenhol vannak a világon, de arra következtetni, hogy akármerre utazzék az ember ott banditák várnak rá teljes mértékben megalapozatlan, ez „a mexicói viszonyokkal csak némileg ösmerős egyénnek, kell, hogy ajakára vonja a mosolyt.”⁵⁶

Bánó útleírásában a teljes lakosság képét illetően egy újszerű hozzáállással találkozhatunk. A társadalom legtöbb csoportja kedvező jellemzésben részesül, a mexikóiak barátságosak, vendégszerető, és jó munkások. Az ő esetében az számít kivételnek az általános szabály alól, ha negatív tapasztalata van bizonyos emberekkel vagy csoportokkal. Így például egyértelműen rasszista véleményt nyilvánít ki a fekete vagy mulatt lakosságról: azt írja, ha keményen bánnak velük jó munkások, de könnyen „vadállatokká” válhatnak. „Nézetem szerint a mulatt – a világ népeinek legveszedelmesebb faja; mert alattomos, kapzsi, részeges, bosszúálló – s a lopásra nagy hajlammal bír, sőt embertársainak életét elvenni,

⁵² BÁNÓ, *Úti képek...*, i. m., 101.

⁵³ *Uo.*, 101.

⁵⁴ *Uo.*, 141.

⁵⁵ BÁNÓ, *Mexico és utazásom...*, i. m., 108.

⁵⁶ *Uo.*, 92.

[...] sem okoz neki nagy lelkiismereti furdalást [...]”⁵⁷ Bánó ebben a tekintetben azt is megemlíti, hogy ezek az emberek nem valódi mexikóiak, szinte csak Veracruzban találhatók meg, és ott is csak néhányan vannak.

Azokban az esetekben, amikor Bánó olyan társadalmi trendeket vagy körülményeket tapasztal, amelyek a saját várakozásaival vagy céljaival szemben állnak, a többi utazóhoz hasonlóan ő is a spanyolokat okolja. Ez a helyzet például a bikaviadalokkal is, hiszen megemlíti ezek barbár jellegét, de azt is, hogy ez eredetileg nem egy mexikói, hanem a spanyoloktól átvett szokásról van szó. Ahogyan fentebb is láthattuk, Bánó erős kritikával illeti a spanyol örökséget Mexikóban: „Mint minden, a mi Mexikóban elítélendő, mint már említém is, a régi spanyoloktól származik, úgy a bikaviadatok is azok által hozattak be s lettek ezen különben annyira józan nép nemzeti mulatságai közé felvéve.”⁵⁸ Bánó szerint a mexikóiak külföldi befolyás nélkül meg fognak szabadulni ettől a szokástól, a korábbi gyarmatosítóktól eltérően, akik még akkoriban is kedvelték ezt a játékot.

Az amerikai és mexikói lakosság összehasonlítása kapcsán szintén stílusváltást tapasztalhatunk. Míg a korábbi szerzők esetében az amerikai polgárok voltak azok, akik egyfajta magasabb rangot, státuszt képviseltek (mint szorgalmas és civilizált lakosság), Bánó útleírásaiban nagyobb a szimpátia a mexikóiakkal szemben és a kritika az Egyesült Államokat célozza meg:

„Míg az észak-amerikai hideg kiszámítással tesz mindent, s nehézségeket gördít egy új idegen telepítő prosperálása elé, s kaczag annak esetleges bukásán s a ‘segíts magadon’ elvét a legvégtelenebb határig viszi, addig a mexikói szíves, lekötelező előzékenységgel fogadja az európaiat, s keresi annak barátságát, mint kitől ízlést és más sok jó tulajdont tanulni lehet.”⁵⁹

Az amerikaiaktól eltérően a mexikóiak akkor is segítő kezet nyújtanak, ha valaki bajba kerül és a szépség és művészetek iránt is sokkal fogékonyabbak. „A mexikói őszinte s nyílt jellemű s a mellett oly vendégszerető, mint az európai népek között talán egyedül a magyar.”⁶⁰ Ismét többször is kritizálja a korábbi leírásokat, kihangsúlyozva, hogy a mexikóiakat rosszul ítélik meg Európában és jogtalanul tekintik őket félbarbároknak.⁶¹

A mexikói bennszülött lakosság Bánó szerint is a legfigyelemreméltóbb csoport, akiről könyveiben többször is említést tesz. A magyar szerző komoly

⁵⁷ BÁNÓ, *Úti képek...*, i. m., 17.

⁵⁸ *Uo.*, 112–113.

⁵⁹ *Uo.*, 178.

⁶⁰ *Uo.*, 95.

⁶¹ *Uo.*, 138.

érdeklődése tükröződik szövegeiben az indián törzsek, azok szokásai, mítoszai, nyelvi különbségei és a transzkulturáció folyamata iránt.⁶² Az ő képükben is egyértelmű változás tapasztalható: nem lusták, hanem sokkal inkább egy olcsó és megbízható munkaerő képviselői, akikkel Bánó is együtt dolgozik az ültetvényein. Mindemellett nyitottak, kedvesek, érzékenyek és képesek a tanulásra és fejlődésre, ahogyan azt Benito Juarez és Díaz példája is illusztrálja.⁶³ Még ha néha gyerekesként is vannak feltüntetve⁶⁴ szimpátiáját fejezi ki velük szemben, különösen a korábbi jellemzésekhez képest: „életünk az indiánok között nagyobb biztonságban van,” írja Bánó, „mint Európa legjobb rendőrfőnökeinek lakásán.”⁶⁵

Lászlóhoz hasonlóan Bánó is különbséget tesz a mexikói és amerikai indiánok között, azonban László jellemzése éppen az ellentétére fordul. Az Egyesült Államokban Bánó apacsokkal találkozik, akiket első könyvében vadaknak és veszélyesnek mutat be, ráadásul azt is hozzáteszi, hogy szerencsére ezek az emberek hamarosan el fognak tűnni: „Szerencse, hogy e népfaj, mely az Egyesült-Államok minden törekvése mellett sem szelidíthető meg, talán éppen vadságánál fogva fogy napról-napra.”⁶⁶ Bánó szerint, ha valaki mindkét országban utazik, könnyen észreveheti a fontos néprajzi különbségeket a két csoport között. Míg László esetében az amerikai indiánok a hősi és bátor nép képviselői, Bánó írásaiban ezt a szerepet a másik oldal tölti be: „tömérdék művelt és műveletlen indián is felkeresi San-Franciscót, az előbbieket a mexikói köztársaságiak, az utóbbiakat az utah-arizona s dél-californiabeliek képviselik.”⁶⁷

A lakossággal szembeni szimpátiájának kifejezése során Bánó már odáig jut, hogy a magyarok és a mexikói indiánok közös ázsiai gyökereiről is elmélkedjen: „Nem szándékozom sem bizonygatni a mexikóiak őseinek ázsiai voltát, sem kutatni azok őseinek fészket, de egyet még sem hallgathatok el honfitársaim előtt, és pedig felemlíteni azt a feltűnő hasonlóságot, amely úgy a magyarok, mint a mexikóiak ősi szokásaiban létezett.”⁶⁸ Bánó számos példával szolgál véleménye alátámasztására: a toltékok, ahogyan a magyarok hét törzsfőt tekintettek vezetőjüknek, olyan fejedelemséget alakítottak ki, ahol a folytonosságot az öröklés biztosította, ráadásul a vérszerződés is mindkét népcsoport történetében fellel-

⁶² Lásd például BÁNÓ, *Bolyongásaim...*, i. m., 305.

⁶³ BÁNÓ, *Úti képek...*, i. m., 106, 79.

⁶⁴ BÁNÓ, *Bolyongásaim...*, i. m., 182, 316.

⁶⁵ BÁNÓ, *Úti képek...*, i. m., 159.

⁶⁶ *Uo.*, 70.

⁶⁷ BÁNÓ, *Úti képek...*, i. m., 59.

⁶⁸ BÁNÓ, *Bolongásaim...*, i. m., 310.

hető.⁶⁹ Bánó arra is felhívja a figyelmet, hogy mindkét ország nemzeti színei a piros, fehér és a zöld, a turul (illetve sas), mindkét esetben fontos szimbólum, nem is beszélve a nyelvi hasonlóságokról és arról, hogy mindkét nép szereti a paprikát és a gulyást.⁷⁰ Annak ellenére, hogy ezek (a sok szempontból megkérdőjelezhető) párhuzamok jelen vannak és az indiánok megítélése sokkal kedvezőbb, Bánó viszonya az indiánokhoz csakolyan egyoldalú, mint a korábban bemutatott szerzők megközelítési módja (még akkor is, ha azzal pontosan ellentétes irányú). A pozitívumok és érdeklődés mellett egyszerűen nem vett tudomást arról (vagy nem osztotta meg olvasóival), hogy a lakosság ezen része komoly gondokkal küzdött a Porfiriato alatt és így a könyvekből áradó kép kissé fals.

Bánó figyelmet szentelt a nőknek, különös tekintettel az indián nőknek is. Érdekes módon azonban ebben a tekintetben a korábbi sztereotípiák kerülnek újra felhasználásra: a nők egzotikusak, szépek, csábító fekete szemükkel és hosszú szempilláikkal hatnak a férfiakra: „kijöve a kunyhóból, néhány igen csinos indián leánykát láttam, gyönyörű tűzű, fekete szemeivel hamiskásan felém pillantani, s ha nem féltem volna az indiánok bosszújától, valószínűleg több figyelemmel kísérem ezen igazán szép exotikus növényeket, melyek természetadta bájaikat nem igen tarták szükségesnek az idegen előtt [...] rejtgetni.”⁷¹ A nők leírásához több ponton is visszatér, bemutatja ruháikat, kinézetüket és a természetes szépségükön lamentál, amely szerint akár felül is múlhatja az európai nők szépségét.

A tehuan-tepec-i nőkkel külön is foglalkozik, őket kivételes szépségűnek írja le: „A virágok között legszebb mindenestre a fiatal zapoték leány.”⁷² Itt megjelenik az amerikai nőkkel való összehasonlítás is, de a mexikói nők foglalják el a magasabb rangot, nem csak szépségük és jó ízlésük tekintetében, hanem viselkedésük és kedvességük terén is.⁷³ Mindezek mellett azonban Bánó sem nyújt részletes leírást a nők társadalmi vagy otthoni helyzetéről, nem vitatja meg társadalmi szerepüket. Azok a társadalmi csoportok pedig, amelyeket a legtöbb korábbi utazó élesen kritizált (lásd például a kreolok) egyszerűen kimaradnak Bánó leírásaiból.

Ahogy láthattuk, Bánó újszerű megközelítésmódja és az ország sokkal kedvezőbb megítélése több tényező hatásának köszönhető: amellet, hogy nyilvánvalóan komoly változások zajlottak le az országban a néhány évtizeddel korábban oda látogató magyarok idejéhez képest, Bánót legalább annyira befolyásolták karrier céljai (tudva, hogy ezek a publikációk hasznára lehetnek), az Egyesült Államokból

⁶⁹ *Uo.*, 310–312.

⁷⁰ *Uo.*, 328.

⁷¹ BÁNÓ, *Úti képek...*, i. m., 77.

⁷² BÁNÓ, *Bolongásaim...*, i. m., 330.

⁷³ *Uo.*, 285.

való kiábrándultsága (a bevándorlási lehetőségek kapcsán), illetve az Ausztria és a nagyhatalmak iránti ellenszenve. Később, a mexikói kormány alkalmazottjaként kötelességévé is vált, hogy az ország ilyen jellegű képét terjessze és az együttműködési lehetőségeket hangsúlyozza. Publikációi teljes mértékben összhangban vannak a Díaz kormány politikájával, mivel Bánó támogatta és propagálta is a Porfiriátót Magyarországon. A bevándorlóból lett főkonzul nagyobb szimpátiát és nyitottságot mutatott a mexikóiak iránt, mint azok, akik előtte írtak, ez pedig egy teljesen átalakított Mexikó-képet eredményezett.

Bánó publikációiban úgy foglalt állást, hogy a magyarokat korábban félrevezették Mexikó kapcsán az elfogult és ellenséges beszámolókkal. Ugyanakkor, ha szigorúan vizsgáljuk, Bánó beszámolói legalább annyira elfogultak és problémásnak tekinthetők: László, Xántus vagy Pawlowszki főleg kritizálták az országot, így leginkább azt vették észre, ami kedvezőtlen (főleg az USA-val vagy Európával összehasonlítva), ezzel pedig egy negatív és kiegyensúlyozatlan képet festettek Mexikóról. Bánó ezzel szemben a problémákat igyekezett figyelmen kívül hagyni, és a magyarokkal olyan értelemben egyoldalú látásmódot osztott meg, amely a Porfiriato (és Bánó karrier) céljait támogatta. A mexikói észrevételeit és a mexikói-amerikai viszony jellemzését gyakran arra is használta, hogy saját hazáját kritizálja, és Magyarország helyzetét kommentálja az Osztrák-Magyar Monarchián belül.

Mathey Éva

Magyarország az 1930-as években a „történelem első sorából” szemlélve: Nicholas Rooseveltt amerikai követ visszaemlékezései

Nicholas Rooseveltt az Amerikai Egyesült Államok követeként teljesített szolgálatot Magyarországon 1931 és 1933 között. Karrierdiplomata volt, aki jól ismerte a közép-kelet-európai térséget, hiszen pályafutása során számos alkalommal többféle minőségben és megbízatással sok időt töltött ott. Tapasztalatai és Közép-Kelet-Európáról szerzett szerteágazó ismeretei alapján méltán tartották a térség szakértőjének.

A diplomata író, író diplomata Nicholas Rooseveltt pályafutása

A diplomata, író és újságíró Nicholas Rooseveltt az Egyesült Államok egyik legprominensebb egyetemén, a Harvard történelem szakán végezte tanulmányait kiváló eredménnyel. A fiatal Roosevelt számára még a diploma megszerzése előtt lehetőség nyílt arra, hogy bekapcsolódjon a nemzetközi kapcsolatok fő áramába, és már egészen fiatalon figyelemreméltó karriert épített először a külügyi pályán, majd újságíróként. 1914-ben az Egyesült Államok akkori párizsi nagykövetének az asszisztensével dolgozott, John Work Garrett titkára lett, nagykövetségi attasé minőségben. Majd az USA hadba lépését megelőzően 1916 és 1917 között az American International Corps égisze alatt egy különleges misszió titkáráként tevékenykedett Európában.

A világháború során mint az egyik gyalogos alakulat századosa, majd mint a (sokszor „vadmacskák” néven emlegetett) 81. hadosztály parancsnokhelyettese katonaként is jeleskedett, majd az 1918. novemberi fegyverszünetet követően – részben érdemei elismeréseképpen – az a megtsiszteltetés érte, hogy a népes amerikai küldöttség egyik tagjaként, tanácsadóként kísérhette Thomas Woodrow Wilson elnököt a párizsi békekonferenciára.¹ Ezt a meglehetősen rövid, és visszaemlékezései alapján igen eseménytelen párizsi időszakot² Rooseveltt pályafutásának egyik fontos fordulópontja követte. A Harvard neves történész-

¹ *The National Cyclopaedia of American Biography. Current Volume F. 1939–1942*, New York, James T. White & Co., 1942, 324–325.; John A. GARRATT, Mark C. CARNES, *American National Biography*, 18, Oxford, Oxford University Press, 1999, 828–829.; Wolfgang SAXON, *Nicholas Roosevelt, Diplomat*, The New York Times Biographical Service, 1982. február 18., 245.

² NICHOLAS ROOSEVELT, *A Front Row Seat: A Sparkling Narrative of the History-Making Events in Which Mr. Roosevelt Has Participated, and the Notable Figures He Has Known, Especially the Roosevelt Family*, Norman, University of Oklahoma Press, 1953, 91.: „Az élet Párizsban egy szinte láthatatlan elnök tétlen tanácsadójaként igen hamar ellaposodott.”

professzora, az amerikai békeelőkészítő-bizottság, az Inquiry egyik szakértője, Archibald Carry Coolidge meghívta egykori tanítványát, hogy csatlakozzék az általa vezetett misszióhoz, amely az American Commission to Negotiate Peace keretein belül Bécsben állomásozva azt a megbízást kapta, hogy „kísérje figyelemmel Ausztria-Magyarország, valamint a szomszédos államok politikai helyzetét”,³ valamint a térséggel kapcsolatos béketervek tekintetében javaslatokat tegyen a békekonferencián résztvevő amerikai küldöttség számára.⁴ 1919-ben Rooseveltt „örömmel élt a lehetőséggel”,⁵ és így került az egykori Monarchia fővárosába, Bécsbe, majd Budapestre. „Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása Közép- és Kelet-Európa teljes átalakulását eredményezte. Bécs alkalmas helynek bizonyult a történelem alakulásának tanulmányozására. [Ezért] leendő történészként” – fogalmazott Roosevelt – Coolidge felkérésére „élete nagy lehetőségeként tekintett”.⁶ „Coolidge vezetésével részese lenni az ott zajló eseményeknek kiváltképp érdekesnek ígérkezett”, hiszen a professzor Európa történelmének nagy tudású ismerőjeként a térség politikai-társadalmi összetettségéből eredő konfliktusokat és egymásnak feszülő érdekeket jól átlátta, értette, azokat bölcsességgel és józan tisztánlátással kezelte.⁷ A közös munka segítette Rooseveltnek jobban megérteni a közép-európai probléma valós természetét, olyan szakértelemre téve szert, melyet későbbi pályafutása során jócskán kamatoztathatott.

Rooseveltnak igaza lett: röviddel Bécsbe érkezését követően 1919. március közepén Budapestre irányították, a Coolidge-misszió egy másik neves tagja, a nemzetközi jogtudós professzor, Philip Marshall Brown társaságában. Március 17-i érkezésüket követően Budapesten Kun Béla vezetésével kitört a kommunista forradalom és kikiáltották a Tanácsköztársaságot, így Rooseveltt valóban az „első sorból”, szemtanúként szemlélhette az eseményeket, a kommunisták hatalomra jutását és Károlyi Mihály kormányának bukását.⁸

³ Arno J. MAYER, *Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918–1919*, New York, Knopf, 1967, 369.; Robert Lansing külügyminiszter memoranduma Archibald C. Coolidge professzorhoz, U.S. Department of State, Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, II, Washington, D. C., US Government Printing Office, 1947, 218.

⁴ Lásd U.S. Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919*, 12, Washington, D. C., US Government Printing Office, 1947 dokumentumait.

⁵ ROOSEVELT, *i. m.*, 91. (A fenti, valamint a tanulmányban előforduló további idézeteket fordította: Mathey Éva.)

⁶ *Uo.*, 91.

⁷ *Uo.*, 91.

⁸ *Uo.*, 101.

1919 májusában Robert Lansing külügyminiszter hirtelen visszarendelte a Coolidge-misszió tagjait Európából, így Roosevelt is hazatért az Egyesült Államokba: „bár nagyon boldog voltam”, írja, „hogy hátunk mögött hagyhattuk Kelet-Európa problémáit, melyeket szándékaink ellenére megoldani nem tudtunk, a térség iránti érdeklődésem megmaradt és szívesen ápoltam a kapcsolatot ausztriai és magyarországi barátaimmal az elkövetkezendő években is”.⁹

Az első világháborút követő években Roosevelt újságíróként számos nagy múltú, neves amerikai és európai napilapnak a munkatársaként dolgozott – jól kamatoztatva az Európában szerzett széleskörű diplomáciai és politikai tapasztalatait és a térség politikai-gazdasági helyzetéről szerzett ismereteit. Egy ideig a *New York Tribune* szerkesztőségének az újságírója volt, majd a *Neue Freie Presse* amerikai tudósítója lett.¹⁰ Később a párizsi *Le Temps*-nél, majd a hágai *De Haagsche Post*-nál is dolgozott. 1923-ban a *New York Times* főmunkatársa és tudósítója. Ez a pozíció hozta újra el számára annak a lehetőségét, hogy Közép-Európába menjen, hogy a gazdasági és pénzügyi helyzetet tanulmányozza, és arról az újság számára tudósítson.

Egy rövid, de annál viharosabb fülöp-szigeteki diplomáciai kitérőt követően a Közép-Kelet-Európában szerzett korábbi tapasztalatai, valamint a nemzetközi kapcsolatok gazdasági és pénzügyi vetületei iránt való kifejezett érdeklődése és az azokban való jártassága alapján az amerikai külügy újabb diplomáciai megbízatást szánt számára a térségben. 1930-ban Herbert Hoover elnök Nicholas Rooseveltet az Egyesült Államok különleges és teljhatalmú követének nevezte ki Magyarországra. Visszaemlékezéseiben így ír erről: „Feladataimhoz mindamellett, hogy Magyarország helyzetéről tájékoztassam a külügyet, az is hozzá tartozott, hogy a szomszédos országok gazdasági helyzetét is tanulmányozzam”. Ez a külügyi szolgálatát tágabb kontextusba helyezte és egyúttal kiemelt célt is adott tevékenységének;¹¹ különösen annak tükrében, hogy az 1929-ben kezdődő, és Európa országait, így Magyarországot is, súlyosan érintő gazdasági világválság idején érkezett ismét Közép-Európába. 1933-ban végül lemondott követi tisztségéről. Bár haláláig továbbra is közéleti tevékenységet folytatott, magyarországi kiküldetésével diplomáciai pályája véget ért; a *New York Herald Tribune*, majd

⁹ *Uo.*, 118.

¹⁰ *The National Cyclopaedia of American Biography...*, i. m., 324–325.; GARRATY, CARNES, i. m., 828–829. A *Neue Freie Presse* munkatársaként Roosevelt szoros szakmai kapcsolatot ápolott a lap tulajdonosával és egyben főszerkesztőjével, a páratlan tudású és nagy tapasztalatú, „vehemens, házsártos, de igen intelligens” Moritz Benedicctel, akiről Roosevelt visszaemlékezéseiben némi humorral jegyezte meg, hogy „Dr. Benedict után az idősödő Ferenc József császár volt a legbefolyásosabb ember Ausztriában.” ROOSEVELT, i. m., 94.

¹¹ *Uo.*, 187.

ismét a *New York Times* munkatársaként újságíróként tevékenykedett, többnyire az írásnak szentelve idejét.¹²

Újságíróként és íróként Nicholas Roosevelt számos könyvet jegyzett. A politikai témájú *The Phillippines: A Treasure and a Problem* (1926), *The Restless Pacific* (1928), *American and England?* (1930), *The Townshend Plan* (1936), *A New Birth of Freedom* (1938), és a *Theodore Roosevelt: the Man As I Knew Him* (1967) című kötetek mellett, a környezetvédelem elkötelezett élharcosaként jelentette meg *Conservation: Now or Never* (1970) című munkáját, és időközönként egyéb populáris műfajokban is alkotott, amit például a *Creative Cooking* vagy a *Good Cooking* című könyvek jeleznek. A jelen tanulmány az 1953-ban, többszöri átdolgozás után a University of Oklahoma Press gondozásában megjelent *A Front Row Seat* címet viselő visszaemlékezéseinek Magyarországról szóló fejezeteit elemzi.

A fentiekben vázolt életútja jól mutatja, hogy Rooseveltnek valóban megadatott, hogy európai kiküldetései során – diplomataként vagy újságíróként – tanúja legyen a történelem alakulásának, első kézből, „a történesek első sorából”¹³ tapasztalja meg a történelem sorsfordító eseményeit (például az Osztrák-Magyar Monarchia szétesését, a párizsi békekonferencia tárgyalásait, forradalmakat, valamint a gazdasági világválság következményeit); figyelemre méltó szakértelemre téve szert ez által Közép-Európa politikai, társadalmi és legfőképpen pénzügyi-gazdasági ügyeinek terén. Nicholas Roosevelt így a 20. század fontos, meghatározó történelmi fordulópontjainak „krónikása”¹⁴ lehetett. „A legtöbbről naplóimban, leveleimben, alkalmanként könyvekben, általában újságok, magazinok hasábjain, és jó néhány éven át a Külügyminisztériummal folytatott diplomáciai levelezéseimben adtam számot”.¹⁵ Roosevelt tehát íróként és újságíróként is jeleskedett; önéletírása méltán tükrözi szakértelmét és tehetőségét mindkét területen.

Roosevelt memoárja – amely bár kétségtelenül a valóság szubjektumon átszűrt reprezentációja, személyes tapasztalatainak, élményeinek és történeteinek az összessége, semmiképpen sem fikció, azaz klasszikus értelemben vett szépírói munka, hanem valós történelmi eseményeket és tényeket feltáró hiteles történelmi forrás, a történelmi igazság egy adott szeletét, az egyén szemszögéből bemutató, választékos angolsággal megírt, élvezetes mű.¹⁶ A könyv előszavában

¹² GARRATY, CARNES, *i. m.*, 828–829.

¹³ ROOSEVELT, *i. m.*, vii.

¹⁴ SAXON, *i. m.*, 245.

¹⁵ ROOSEVELT, *i. m.*, vii.

¹⁶ A kérdéskör szakirodalmához bővebben lásd Hayden WHITE, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1987.; Philip MARTIN, *Memoirs—Fact, Fiction, or Truthiness?* Great Lakes Literary, Online: <http://www.greatlakeslit.com/memoirs> (2018. március 7.).

maga Rooseveltt a következőképpen fogalmaz írói-újságírói hivatásának céljáról: „Az újságírás [írás] és a történelem közötti kapcsolat szorosabb, mint azt sok újságíró – és talán az összes történész beismeri. A jelen híreinek nagy része holnap már történelem”. Ezért Rooseveltt őszintén hitt abban, hogy a hitelesség és tényyszerűség elengedhetetlen alapelveit követve újságíróként nagy szolgálatot tehet a történetírás számára.¹⁷

Magyarország az 1930-as évek elején, ahogy azt Rooseveltt az „első sorból” látta

Amikor 1931-ben Rooseveltt megkezdte budapesti küldetését egy számára már jól ismert helyre érkezett, ennek ellenére követségi évei alatt sosem kedvelte meg igazán Magyarországot. Távolsgártartását, sokszor meglehetősen kritikus véleményét jól tükrözik visszaemlékezéseinek vonatkozó fejezetei, valamint az amerikai külügyminisztériummal folytatott diplomáciai levelezése is, amelyet – talán meglehetősen túlzó módon – érzékeltet a következő hosszas idézet:

„Budapest a harmincas években még mindig egy pezsgő főváros volt. Béccsel ellentétben azonban nem volt, ahogy sohasem, egy hagyományokban és a múlt nagyságát hirdető emlékművekben gazdag világváros. Sokkal inkább egy vidékies városka néhány történelmi látnivalóval. Minél többet láttam Budapestből, annál inkább erősödött abbéli meggyőződése, hogy a Királyi Várat körülölelő budai városkép jól szimbolizálta a magyar nemzetet – impozáns homlokzat volt csupán, melyet azért építettek, hogy a nagyság és az erő illúzióját keltse. A Budavári Palota lenyűgöző tisztelgés volt a magyarok képzeletében élő Magyarország előtt – egy erős nemzet nagyszerű uralkodójának vagy nagyhatalmú királyának tágas és impozáns rezidenciájaként. Ezzel ellentétben az épület – miként megépítése óta mindig – csupán üres kagylóhéj volt, melyben egyetlen király sem lakott egy napnál hosszabb ideig. A magyar történelem nagy hőseinek a palotát övező bástyán magasodó szobrai – kellő távolságból – magával ragadóak. Régmúlt idők magyar hőseit idézik [...] hatalmas, erős, rettenthetetlen harcosokként nagyszerű paripák hátán, holott a valóságban valószínűleg felmenőikhez hasonlóan alacsony, köpcös emberek voltak, akik a magyar alföldön máig is megtalálható szívós, vézna lovaikon lovagoltak [...].”¹⁸

A fenti sorok alapján Rooseveltt számára a korabeli Magyarország egy rég letűnt, idejét múlt, csupán a magyarok képzeletében továbbélő világ volt, melynek lakói többnyire nem vettek tudomást a történelmi-politika változásokról, a

¹⁷ ROOSEVELT, *i. m.*, viii.

¹⁸ *Uo.*, 188.

világháború geopolitikai következményeiről, ahol a régi, szinte félf feudális társadalmi viszonyok uralkodtak továbbra is. Ennek az összképnek egyik fontos aspektusa volt, hogy miként látta az amerikai követ a trianoni békeszerződés következményeit, valamint a magyar revízió kérdését, miként értékelte a magyarok elvárásait az egykor hatalmas és erős történelmi Magyarország Trianon előtti határainak visszakövetelése kapcsán.

A két világháború között az 1920-as trianoni béke revíziója az egyik legfontosabb politikai kérdés volt Magyarországon. Bár a béke szigorú rendelkezései, valamint az ország jelentősen megváltozott politikai helyzete miatt a mindenkori kormányok mozgástere ezen a területen meglehetősen korlátozott volt, a revíziós politika különböző félhivatalos, populáris csatornákon keresztül próbálta megszólítani a francia és angol politikai köröket, valamint érdekes módon az Amerikai Egyesült Államokat is. Az USA-val szembeni magyar revíziós elvárások több okból kifolyólag teljességgel megalapozatlanok voltak. Az európai politikával szemben az elzárkózás elvét követő Amerika mint *arbiter mundi*, az igazságosság és fair play szimbólumaként élt a magyarok képzeletében; akik, többek között, a wilsoni Tizennégy Pontra, a nemzeti önrendelkezés elvére, vagy az 1921-ben megkötött amerikai-magyar különbéke rendelkezéseire hivatkozva tévesen, a politikai és külpolitikai realitásokat figyelmen kívül hagyva hamis elvárásokat dédelgettek az Egyesült Államokkal szemben.¹⁹ A két világháború között Budapesten szolgálatot teljesítő diplomaták éppen ezért kerültek mindig a figyelem középpontjába. Nem volt ez alól kivétel Nicholas Rooseveltt sem.

Rooseveltet a „Közép-Európában leginformáltabb amerikai”-ként²⁰ tartották számon, aki újságírói és külügyi tapasztalatai miatt szerteágazó ismeretségi körrel és kapcsolatrendszerrel rendelkezett mind az üzleti, mind pedig a társasági életben. Éppen ezért – jól tükrözve az akkori magyar hierarchikus társadalmi viszonyrendszereket is – a magyarok a befolyásos amerikai kapcsolatnak tekintették, aki segíthet a magyar ügy, azaz revízió előremozdításában. „Mr. Roosevelt,” olvashatjuk a *8 órai újság* 1933. szeptember 28-i számában, „nem csupán diplomata, hanem újságíró is, aki figyelemre méltó cikkeket publikál a legjobb amerikai folyóiratok és napilapok számára. Az ő szimpátiája ezért nem csak abban mutatkozik meg, hogy Magyarországon szerzett kedvező benyomásairól ír, hanem, hogy nagy nyilvánosságot is szerez véleményének ezáltal.”²¹

¹⁹ Éva MATHEY, *The Revision of the Treaty of Trianon: Unfounded Political Aspirations of Hungary Concerning the United States* = Hungarian–American Ties. Essays and Studies in Intercultural Links and Contacts, szerk. Zsolt K. VIRÁGOS, Debrecen, Debrecen University Press, 2013, 187–199.; MATHEY Éva, *Az amerikai kormányzati körök és a magyar revízió kérdése a két világháború között*, Aetas, 29/3(2014), 109–126.

²⁰ *The National Cyclopedic of American Biography*..., 324.

²¹ *8 órai újság*, 1933. szeptember 28. (5. doboz, 1. sorozat, *Levelezés*, Nicholas Roosevelt Iratai,

Bár Rooseveltt több alkalommal udvarias, diplomatikus közléseiben kifejezte, hogy lehetőségeihez mérten publicitást szerez a magyar kérdésnek,²² tudatosan került, hogy a „jóakaró amerikai” szerepében tetszelegjen, és kijelentéseivel bármilyen esetleges félreértésre adjon okot.²³ Visszaemlékezéseiből és hivatalos levelezéseiből kiderül, hogy óvatosan és igen kritikusan kezelte a magyar revízió kérdését. Egyrészt az amerikai külügyminisztérium határozott utasítása volt a mindenkor magyar követek felé, hogy hivatalos minőségükben kifejezetten kerüljék a magyar kérdésben való állásfoglalást és vélemény-nyilvánítást;²⁴ másrészt Rooseveltt szakmai háttéréből adódóan is elővigyázatosan állt a revízió ügyéhez.

Rooseveltt pontosan értette a „dunai kérdés alapjait”,²⁵ így a magyar probléma gyökerét. A Coolidge-misszió tagjaként rendszeres vendég volt Párizsban a békekonferencia idején, és személyesen is tapasztalhatta, hogy az Európába érkező amerikai elnököt szinte messiásként fogadták. Wilson a nemzeti önrendelkezés fontosságát hangoztató elve, az elnök beszédei és az amerikai delegáció béketervei hamis reményeket és megalapozatlan elvárásokat keltettek Európa nemzeteiben, köztük a magyarokban is. Rooseveltnak nem voltak illúziói a béketárgyalások résztvevőiről, és visszaemlékezéseiben visszatekintve azokra az évekre sem változott meg a véleménye: a „bizottság [beleértve az amerikai delegáció oszlopos tagjait, így Wilson elnököt, Edward M. House ezredest, Tasker Bliss tábornokot, Henry White-ot és Robert Lansing külügyminisztert] nem volt hatékony”, Rooseveltt szerint főként „Wilson elnök önféjű módszerei miatt”.²⁶ A béketárgyaláson „a nemzeti érdekek állandó és gyakran feloldhatatlan ellentmondásokba kerültek, a felek az álláspontokat nagyon nehezen és vonakodva adták fel, akkor is csakis engedményekért cserébe a kedvezményezett javára. Az eredményképpen létrejövő szerződések eleve nem voltak kielégítőek”.²⁷ Rooseveltt tisztában volt a megalkotott békemű visszásságaival, de

Syracuse University Library, Syracuse University, Syracuse, NY, USA).

²² *Mit remélhet Magyarország Amerikától?* Pesti Hírlap, 1930. október 12.; *Az új amerikai követ. Beszélgetés a New York Times szerkesztőségében Nicholas Roosevelttel*, *Az Est*, 1930. október 12.; DÉRI Imre, *Rooseveltt követ beszél terveiről és Magyarországról*, *Amerikai Magyar Népszava*, 1930. szeptember 27.; EMIL LENGYEL, *Old Budapest Goes American*, New York, Herald Tribune, 1931. március 31. (3–5 dobozok, 7. sorozat, Nicholas Rooseveltt Iratai).

²³ ROOSEVELTT, *i. m.*, 100.

²⁴ Lásd: William R. Castle, Jr. *külügyminiszter-helyettes levele Joshua Butler Wrighthoz*, 1929. március 8., William R. Castle, Jr. Iratai, Herbert Hoover Presidential Library, West Branch, Iowa, USA. Szintén lásd William R. Castle, Jr. 1922. november 22-i naplóbejegyzése, William R. Castle, Jr. Diaries, Houghton Library, Harvard University, Cambridge, MA, USA. Az iratok másolata Dr. Glant Tibor nagylelkű segítségével került a szerző birtokába.

²⁵ ROOSEVELTT, *i. m.* 94.

²⁶ *Uo.*, 112.

²⁷ *Uo.*, 112–113.

a történelmi Magyarország összeomlását elkerülhetetlennek tartotta.²⁸ Az első világháborút lezáró béke mindent elsöprő „hurrikánként” rengette meg Ferenc József egykori nagy hatalmú birodalmát: nélkülözést, pusztulást, romlást hagyva maga után.²⁹ Roosevelt azt is jól tudta, hogy Magyarország kényszer alatt írta alá a békét, és követségi évei alatt megtapasztalta, hogy a magyarok legfőbb célja az elvesztett területek visszaszerzése volt. Bár a trianoni béke kifejezetten tiltotta Magyarország számára hadsereg szervezését, Roosevelt volt katonaként ennek a jövőbeli lehetőségében látta a magyar revíziós politika egyik fő kockázatát, és a magyar katonai alakulatok revíziós céllal való esetleges titkos szerveződése komoly aggodalommal töltötte el.³⁰ Átérezte a magyarok tragédiáját a történelmi Magyarország elvesztése miatt, ugyanakkor reálisan látta Magyarország geopolitikai helyzetét és a Trianon előtti határok visszaállítására irányuló politika veszélyeit. Összességében a magyar revíziós törekvésekről alkotott véleményét röviden és velősen foglalta össze Horthy Miklós 1956-ban megjelent visszaemlékezéseihez írott előszavában: „Magyarország a Habsburg Birodalom felbomlása előtti határainak visszaállítására irányuló politikája [Horthy politikája], amely bármennyire is üdvözlendő a magyarok számára [...] eleve bukásra volt ítélve”.³¹

A történelmi Magyarország iránt érzett nosztalgikus vágyódás erősen meghatározta a 30-as évek Magyarországnak mindennapjait, politikai, társadalmi szinten egyaránt. Miként az a fent hosszasan idézett sorokból is kitűnik, Roosevelt számára Magyarország a 30-as években egy letűnt világ volt, ahol a „feudalizmus élt tovább”,³² ahol továbbra is a régi, merev, láthatóan igen nehezen szűnő hierarchikus, (fél-)feudális viszonyok uralkodtak, ahol a rang és a pozíció fontossága megkérdőjelezhetetlenül elsőbbséget élvezett.³³ Ezt a világot az amerikai diplomata igen kritikusan szemlélte. Visszaemlékezésében többször megemlíti Roosevelt például a Habsburgokat, köztük az utolsó magyar király, I. Károly visszatérési kísérleteit, azt kiemelve, hogy a hajdan volt hatalmas birodalom uralkodója mennyire nem tudta elfogadni a világháború után kialakult helyzetet; a politikai realitásokkal szemben továbbra is szilárd meggyőződéssel

²⁸ *Uo.*, 118. „A történelem kereke Ausztria-Magyarország ellen fordult, és népeik arra voltak ítélve, hogy drágán megfizessenek a Habsburgok egykori hibáiért és szűklátókörűségéért.”

²⁹ *Uo.*, 92.

³⁰ *Nicholas Roosevelt levele Patrick J. Hurley hadügyminiszterhez*, 1931. január 14., William R. Castle, Jr. Iratai.

³¹ Lásd Roosevelt kéziratát, melyet Robert Spellerhez írott 1956. április 25-én kelt leveléhez csatolt (4. doboz, 1. sorozat, *Nicholas Roosevelt Iratai*). Miklós HORTHY, *Memoirs*, New York, Robert Speller & Sons, 1957.

³² ROOSEVELT, *i. m.*, 190.

³³ *Uo.*, 188.

követelve az „eleve neki elrendeltetett”, jogosan őt illető koronát.³⁴ Néhány kivételtől eltekintve összességében Rooseveltt igen lesújtó véleménnyel volt a felső-arisztokrácia tagjairól, a mágnásokról, „egy lassan eltűnőben lévő társadalmi rendszer túlélőiről”,³⁵ akiket a vadászaton kívül semmi más nem érdekelt, akiknek mihaszna életmódja, a parasztság és szolgálók irányába megnyilvánuló atyáskodó, paternalista magatartása összeegyeztethetetlen volt Rooseveltt értékrendjével. Egy olyan társadalmi rendszer, ahol a parasztok kalapjukat megemelve, térdre borulva köszöntik az előttük elhaladó urukat, elfogadhatatlan volt számára.³⁶ Megszokni talán soha sem tudta, amiről számos anekdota is tanúskodik.

„[...] a feudális kelet-európai és a nyugati világ szemlélete közötti különbséget mérő véletlen folytán akkor tapasztaltam meg saját bőrömön,” írja egy helyen, „amikor Horthy kormányzó meghívására a tél derekán egy vaddisznóvadászaton vettem részt”. Amikor is a fagyos téli hidegben órákat várakozva Rooseveltt meleg teával kínálta meg a mellé rendelt fegyverhordó segédet, aki szemmel látható kétkedéssel, csodálkozással és félelemmel fogadta ezt a Rooseveltt számára egyébként hétköznapi gesztust, attól tartva, hogy ezért retorzió érheti.³⁷ Az amerikai diplomatát kifejezetten feszélyezték és zavarták a hatalomelvű, hierarchikus társadalom hétköznapi leképeződései: számos viselkedési szokás és udvariassági etikett. Nehezen tudta megérteni például követségi sofőrjét, aki valósággal megtiszteltetésnek és kiváltságnak tekintette, hogy őt szolgálhatja, és aki újra és újra próbálta elmagyarázni értetlenkedő „gazdájának”, hogy semmiképpen nem helyes, ha az autó ajtaját magának kívánja kinyitni, mivel ez a sofőr dolga. Végül Rooseveltt makacs ellenállását tapasztalva a sofőr arra kényszerült, hogy oly erősen zárja be az autó kilincsét, hogy azt belülről egyáltalán ne lehessen kinyitni – biztosítva ezzel az általa kívánatosnak és helyesnek ítélt viselkedési szabályok betartását.³⁸

A magyar viszonyokról alkotott fent részletezett véleményét azonban jelentős mértékben ellensúlyozta és árnyalta a magyar arisztokrácia néhány kiemelkedő és nemzetközi szinten is nagy tiszteletnek örvendő tagjáról kialakult képe, így Horthy Miklós kormányzóról kialakult kedvező véleménye,³⁹ valamint az akkori külügyminiszter, későbbi miniszterelnök, Teleki Pál gróf iránt érzett őszinte tisztelete, akit tudása, műveltsége, emberi tartása és megkérdőjelezhetetlen tisztessége alapján igazi „nyugat-európainak” tartott, és akit többek között

³⁴ *Uo.*, 122.

³⁵ *Uo.*, 201.

³⁶ *Uo.*, 189.

³⁷ *Uo.*, 200.

³⁸ *Uo.*, 190.

³⁹ Horthy Miklós kormányzóról és családjáról több alkalommal is ír Rooseveltt, sokszor rámutatva a Horthy család és a felső arisztokrácia tagjainak különbségeire. *Uo.*, 192, 193, 201.

a következőképpen méltatott: „[a] távolságtartó, világos és őszinte Teleki gróf nem hagyta figyelmen kívül, és nem is tagadta a tényeket, melyeket elfogultabb magyarok már indulatosan söpörtek volna félre, mert Magyarország követeléseit kedvezőtlenül befolyásolták”.⁴⁰ Továbbá Rooseveltet valósággal lenyűgözte az Apponyi-jelenség: a méltóságteljes, rendkívüli tudású, európai műveltségű Apponyi Albert gróf személye, akinek érdemeit és politikai jelentőségét memoárjában sokszor kihangsúlyozza, és akit „mind jellemét és intellektusát tekintve a legkiemelkedőbb magyar arisztokratá”-nak nevez.⁴¹ Apponyira emlékező alábbi sorai jól rávilágítanak a nagy változásokat megelőző korabeli magyar társadalom sajátos természetére is:

„Bár szenvedélyesen magyar volt, szemléletét tekintve mégis világpolgár, aki Európa történelmében és hagyományain nevelkedett. Imádtá Budapestet, de ugyanúgy otthon érezte magát Bécsben, Genfben, Párizsban vagy Londonban. Nemcsak hét élő nyelven beszélt folyékonyan, de latinul is tudott, mely fiatal korában társalgási nyelvnek számított a kelet-európai felső arisztokrata körökben. Széles látókörű férfiú volt, aki csaknem hatvan éven át volt részese az európai politikának, [...]. Felidézem szavait, miszerint látta a második francia birodalom és a német császárság felemelkedését és bukását, az Osztrák-Magyar Birodalom felvirágzását, újjászervezését és megerősödését, valamint néhány évtizeden belüli összeomlását. Akkor miért gondoljuk, tette fel a kérdést [Apponyi], hogy a politikai természetű ügyek véglegesek, hogy szerződések megváltoztathatatlanok és örökké valók lennének?”⁴²

Összességében Nicholas Roosevelt *A Front Row Seat* című visszaemlékezése olvasói számára rálátást ad az 1930-as évek Magyarországára, bepillantást enged az akkori politikai-társadalmi viszonyok bizonyos aspektusaiba a diplomata író, író-diplomata szemével, akinek jó ízléssel, választékosan megírt, élvezetes alkotása tanulságos és informatív történelmi forrás, egyúttal élvezetes olvasmány mind a történelem kedvelői, mind pedig a történészek számára.

⁴⁰ *Uo.*, 201.

⁴¹ *Uo.*, 202.

⁴² *Uo.*, 202–203.

Barta Róbert

Történész a Foreign Office szolgálatában: C.A. Macartney (1895-1978) tevékenysége és írásai Magyarországról¹

Bevezetés

Carlile Aylmer Macartney neve a szélesebb hazai és nemzetközi történész társadalom előtt leginkább az 1938 és 1945 közötti időszakban Magyarország mellett kifejtett aktív diplomáciai, politikai és propaganda „lobbi” tevékenysége, valamint a brit és amerikai egyetemeken évtizedekig tankönyvként használt főbb művei² révén ismert. A modernkori brit-magyar kapcsolatok diplomácia- és politikatörténeti vonatkozásaival foglalkozó szakemberek a skót-ír származású brit történész Magyarországgal kapcsolatos tevékenységének különféle vonatkozásait már érintették³, azonban „Macartney Elemérről”⁴ még nem született tudományos igényű, átfogó magyar nyelvű biográfia. A tanulmány elsősorban

¹ A tanulmány a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszéke által 2017. október 20-án megrendezett, „Diplomata írók – író diplomaták” című tudományos konferencián elhangzott előadás bővített, átdolgozott változata. A tanulmányhoz szükséges kutatások A magyar arisztokrácia kapcsolatrendszere a 16–20. században című, NKFI K 120197 számú pályázatának keretében és támogatásával készültek és a Klebelsberg Kunó Kutatói Ösztöndíj (2016. szeptember-október) keretén belül valósultak meg.

² C. A. MACARTNEY, *October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945*, I, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1956. Magyar kiadása: Uő, *Október tizenötödike. A modern Magyarország története 1929–1945*, Bp., Gede testvérek, 2006. I–II.; Uő, *Hungary (The Modern World. A Survey of Historical Forces)*, Foreword by H. A. L. FISCHER, London, Ernest Benn Ltd., 1934. Magyar kiadása: Uő, *Magyarország*, Ford.: FEST Sándor, KÁLLAY Miklós, Bp., Révai Világkönyvtár, 1936.; Uő, *Hungary. From Ninth Century Origins to the 1956 uprising*, New Brunswick, London, Aldine Transactions, 2009².; Uő, *The Habsburg Empire 1790–1918*, London, Faber Finds, 1971².

³ Robert John Weston EVANS, *The Making of October Fifteenth: C.A. Macartney and his Correspondents = British-Hungarian Relations since 1848*, Eds, László PÉTER, Martyn RADY, London, University College, 2004 (SSEES Occasional Papers 62), 259–271.; Hugh SETON-WATSON, *Carlile Aylmer Macartney 1895–1978*, Proceedings of The British Academy, 67(1981), 411–432.; Beretcsky Ágnes, *Scotus Viator és Macartney Elemér: Magyarország-kép változó előjelekkel (1905–1945)*, Bp., Akadémiai, 2005.; Lojkó Miklós, *C.A. Macartney and Central Europe*, European Review of History, 6/1(1999); CZIGÁNY Lóránt, *Trianon angol kritikusa. Száz éve született „Macartney Elemér”*, Magyar Nemzet, 1/19(1995), 14.; László PÉTER, *The Political Conflict between R. W. Seton-Watson and C.A. Macartney over Hungary = PÉTER, RADY, i. m., 167–193.*; RÁNKI György, *Találkozásaim Macartney Elemérről*, Élet és Irodalom, 7/8(1978), 6.

⁴ A brit és a magyar közvélemény főként a második világháború első éveiben, magyar nyelven sugárzott BBC rádió adásain keresztül ismerhette meg Macartney magyarosított nevét. Rádiós szerepléséről bővebben: PÁL Monika, *„Jó estét kívánok, itt Macartney Elemér beszél”: C.A. Macartney és a BBC magyar adása = Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*, szerk. FRANK Tibor, Bp., Gondolat, 2004, 340–357.

Macartney külügyi tisztviselőként és történészként végzett tevékenységét kívánja bemutatni, különös tekintettel Magyarországgal kapcsolatos írásaira. Ez utóbbi szempont jelentőségét az adja, hogy Macartney 1926 és 1978 között folyamatosan publikált,⁵ számos Magyarországgal foglalkozó szaktörténeti munkája több kiadást is megélt, bizonyíthatóan alakítva a korabeli brit és angol nyelven olvasó más országok közvéleményének Magyarország képét. Ebben a tekintetben meg kell vizsgálni Macartney és Szekfű Gyula kapcsolatát, hiszen a két életpálya többször is összefonódott, másrészt Macartney történeti látásmódját jelentősen befolyásolta a magyar történész munkássága.⁶

Macartney, a történész-diplomata

A folyamatosan publikáló, ilyen módon grafománnak is nevezhető Macartney pályája során a történeti és a közéleti, diplomáciai tevékenység szorosan összekapcsolódott. 1921 és 1925 között bécsi brit alkonzulként kezdte diplomáciai pályafutását⁷ és már ebben az időben is többször járt Magyarországon, először Pécs környékén, Baranyában Krisztics Sándor pécsi egyetemi tanár és a Magyar Nemzeti Szövetség⁸ vendégeként. Bécsi éveiben személyes, baráti kapcsolatot épített ki a magyar követség katonai attaséjával, Hindy Ivánnal, aki 1944 végén tábornoki rangban Budapest városparancsnoka volt. Macartney a régi barátság miatt dedikálta⁹ az 1946-ban a népbíróság által halára ítélt és kivégzett Hindynek legismertebb művét – *October Fifteenth* – ezért időnként még manapság is szélsőséges politikai kontextusba helyezik Macartneyt és tevékenységét. 1926 és 1928 között az *Encyclopedia Britannica* munkatársaként, majd 1928 és 1934 között a brit *League of Nations Union* és az *Intelligence Department of*

⁵ C. A. MACARTNEY, *Studies on Early Hungarian and Pontic History. Variorum collected studies*, ed. Lóránt CZIGÁNY, László PÉTER, Aldershot, Ashgate Variorum, 1999. A kötet Macartney 17 tanulmányát tartalmazza a korai és érett középkori Magyarországról, valamint Hugh Seton-Watson nekrológiát és Macartney műveinek hét oldalas, a szerkesztők által 1915-től kronologikusan válogatott listáját (összesen 81 tétel).

⁶ Erre nézve ld.: Balogh József és C. A. Macartney levelezése. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, 1/2064., valamint DÉNES Iván Zoltán, *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetről és ideológus*, Pozsony, Kalligram, 2015, 364, 450.

⁷ Ekkor kezdődött ellentmondásos kapcsolata Robert Seton-Watsonnal. Erre nézve ld.: *Correspondence with C. A. Macartney*. Library of the School of Slavonic and South East European Studies, University College London [a továbbiakban UCL–SSSEES]. SEW 17/15/5. A file 15 db levelet tartalmaz az 1921 és 1938 közötti időszakból, ebből 14-et Macartney írt Seton-Watsonnak. A levelezéssel kapcsolatban ld. még: Lojtkó, i. m., 44.

⁸ Krisztics Sándor és a Magyar Nemzeti Szövetség korabeli brit kapcsolatairól: BARTA Róbert, *Oxfordi Magyar Liga a Magyar Önkormányzatokért*, DebrSz, 2/3(1994), 371.

⁹ MACARTNEY, *October Fifteenth...*, i. m.: „To the honoured memory of Iván Hindy, General. † August 26th, 1946.”

the League of Nations alkalmazottjaként széleskörű publikációs tevékenységet fejtett ki, mely a *League of Nations* tevékenységének népszerűsítése¹⁰ mellett, Magyarországgal kapcsolatos publikációkat¹¹ is eredményezett. Ezekből a munkákból kiderül, hogy szerzőjük erős szociális érzékkel rendelkezett, liberális alapállása és reformpárti gondolkodása a későbbiekben, a Magyarországgal kapcsolatos írásaiban is megjelenik. Ebben az összefüggésben Macartney többször is bírálta a Horthy-rendszert a földreform elmaradása és az elégtelen szociálpolitika miatt. Ugyanakkor Macartney kritikusai hangsúlyozzák, hogy a brit történész-diplomata írásaiban túlságosan magyarbarát volt, a Horthy-rendszerről alapvetően pozitív képet festett és történelmi attitűdjében közel állt a Szekfű Gyula által képviselt történelmi iskolához. Kapcsolata Szekfű Gyulával az 1920-as évek elején kezdődött Bécsben, ahol Szekfű, mint a korábbi osztrák-magyar levéltár munkatársa és ekkor már magyar részről annak felszámoló biztosa bevezette Macartneyt a magyar történelem forrásainak tanulmányozásába.¹² Az

¹⁰ Maurice FANSHAVE, Carlile Aylmer MACARTNEY: *What the League Has Done 1920–1936*, Published by the League of Nations Union, [a továbbiakban LNU] 195, March 1936, 94.; LNU Miscellenous, 1, *Austria. What the League Has Done for Austria*, 1934, LNU Pamphlet (C. A. Macartney közreműködésével); LNU Miscellenous, 2, *The League and Human Welfare*, March, 1939, LNU Pamphlet, 155, Rochester, (A 4. fejezet – The Relief of Refugees – C. A. Macartney közreműködésével, 60–81.); LNU Miscellenous, 2, *Five Years Treaties 1919–1923*, LNU Pamphlet, 156, London, September, 1924, (C. A. Macartney közreműködésével 12.); LNU Miscellenous, 2, *The International Federation of League of Nations Societies*, LNU Pamphlet, London, April, 1933, (C. A. Macartney közreműködésével 20.); LNU Miscellenous, 3, *The Union at Work*, LNU Pamphlet, 252, London, July, 1923, (C. A. Macartney közreműködésével); LNU Miscellenous, 4, *The League Cares for the Homeless*, LNU Pamphlet, London, 1928, (C. A. Macartney közreműködésével); LNU Miscellenous, 4, *Minorities by C. A. Macartney*, LNU Pamphlet, 268, London, January, 1929, (C. A. Macartney 40 oldalas tanulmánya 11 alkalommal említi Magyarországot és a magyarságot: 8, 10, 17, 18, 25–29, 31, 37.); LNU Miscellenous, 4, *A Memorandum on the Protection of Minorities*, London, 1934, (30 oldalas ajánlás a brit kormánynak C. A. Macartney közreműködésével); LNU Miscellenous, 6, *Treaty Revision and the Covenant of the League of Nations*, LNU Pamphlet, 353, London, August, 1933, (C. A. MACARTNEY közreműködésével. Magyar vonatkozások: 9–13.); LNU Miscellenous, 7, *The Assembly at a Glance*, LNU Pamphlet, 373, London, October, 1934, (C. A. Macartney közreműködésével. Magyar vonatkozások: 10–11.); LNU Miscellenous, 7, *The League of Nations and the Coal Problem by C. A. Macartney*, LNU Pamphlet, 384, London, May, 1935, 29.; LNU Miscellenous, 8, *Refugees and the League*, LNU Pamphlet, 389, London, September, 1935, 60, (C. A. MACARTNEY, *Refugees* című munkájának felhasználásával); LNU Miscellenous, 8, *The Minorities Problem: Report by the Executive Committee of the League of Nations Union*, LNU Pamphlet, 427, London, June, 1942, 8, (C. A. Macartney közreműködésével. Magyar vonatkozások: 2–3.); LNU Miscellenous, 10, *Social and Economic Planning by C. A. Macartney. Report on the Industrial Advisory Committee Conference (February 19–21, 1935)*. LNU Pamphlet, 383, London, May, 1935, 95, (C. A. Macartney bevezetőjével).

¹¹ MACARTNEY, *Hungary...*, i. m.; Uő, *National States and National Minorities*, London, Oxford University Press, 1934, 553.

¹² Részből Szekfű biztatására, Macartney 1938 és 1951 között szerzőként is aktívan közreműködött a magyar történelem korai forrásainak angol nyelvű kritikai kiadásaiban: C.

1920-as években mindketten az Encyclopedia Britannica szócikkírói voltak és leveleztek is egymással. 1929 tavaszán Szekfű felkérte Macartneyt, hogy vállalja a Londoni Egyetemen alapítandó magyar tanszék vezetését. Ez azonban a világválság okozta pénzügyi nehézségek, valamint a korabeli angol belpolitikai és tudománypolitikai viták miatt csak évekkel később és Macartneyt mellőzve valósulhatott meg. Szakmai kapcsolatuk és személyes barátságuk azonban fennmaradt.¹³ Később, 1943-ban Szekfű, nyílt náciellenes kiállása miatt már az angliai emigrációt fontolgatta, melyet Törökországon keresztül tervezett megvalósítani, azt remélve, hogy Macartney segítségével majd oxfordi egyetemi katedrához jut. Ebből azonban semmi sem lett, mert a magyar külügy nem támogatta Szekfű isztambuli utazását¹⁴ és az is kérdéses volt, hogy ekkor Macartney rendelkezett-e olyan befolyással, hogy egyetemi pozícióba juttassa magyar tudóstársát. Szakmai kapcsolatuk mindenesetre túlélte a háború viharait, amit az is bizonyít, hogy Macartney az *English Historical Review* 1947-es évfolyamában recenziót írt Szekfű Gyula, *Állam és nemzet* című, francia nyelven megjelent munkájáról.¹⁵

1938 és 1946 között Macartney közhivatalnokként a *Foreign Office* szolgálatában állt, előbb mint az Arnold Toynbee vezette *Foreign Research and Press Service* (F.R.P.S.) munkatársa, majd 1943-tól mint a *Foreign Office Research Department* (F.O.R.D.)¹⁶ alkalmazottja. A *Foreign Office* már az 1930-as évek

A. MACARTNEY, *Studies of the Earliest Hungarian Historical Sources. 1–2.: The Lives of St Gerald, The Composition of the Zágráb and Várad Chronicles and their relationship to the longer narrative chronicles* = *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 18, Dirigées par Emeric LUKINICH, Bp., 1938, 456–507.; Uő, *Studies of the Early Hungarian Historical Sources III/1–2. The relations between the narrative Chronicles and other historical texts., The Attila Saga, The Hun Chronicle, and T.* = *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 21, Dirigées par Emeric LUKINICH, Bp., 1940.; Uő, *Studies of the Early Hungarian Historical Sources III–IV. (recte part IV.): The Hungarian Texts Relating to the life of St. Stephen. IV (recte part V): The interpretation of the Chronicon Posoniense and the Genealogy of Almus on (!) the Chronicon Budense* = *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 21/a, Dirigées par Emeric LUKINICH, 1940.; Uő, *Studies of the Earliest Hungarian Historical Sources VI: Unrecognised components of the Chronicon Budense. VII: The Origin, Structure and the Meaning of the Hun Chronicle*, Oxford, Blackwell, 1951, 184.

¹³ CZIGÁNY, i. m., 14.

¹⁴ DÉNES, i. m., 364.

¹⁵ C. A. MACARTNEY, *État et nation by J. Szekfű*, *English Historical Review*, 62/243(1947), 264–265.

¹⁶ A *Foreign Research and Press Service* (F.R.P.S.)-ről és a *Foreign Office Research Department* (F.O.R.D.)-ről részletesen: BÁN D. András, *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép Európáról, 1942–1943*, Bp., Osiris, 1996.; Christopher BREWIN, *Arnold Toynbee and Chatham House* = *Chatham House and British Foreign Policy 1919–1945: The Royal Institute of International Affairs during the interwar period*. eds. Andrea Bosco, Cornelia NAVARI, London, Lothian Foundation Press, 1994, 137–161. (C. A. Macartney említése: 132: 136. jegyz., 147, 212, 234, 248.); Robert H. KEYSERLINGK, *Arnold Toynbee's Foreign Research and Press Service, 1939–43 and its Post-War Plans for South-East Europe*, *Journal of Contemporary History*,

közepétől rendszeresen kikérte szakmai véleményét kelet-európai és magyar ügyekben, ami a brit külügy működési mechanizmusában szokásos eljárás volt, amennyiben számon tartották a diplomáciai apparátus átmenetileg inaktív tagjait és igénybe vették szaktudásukat. Külügyi tisztviselőként is nyugodtan nevezhetjük grafománnak, de a korabeli hatályos brit törvények szerint minden hosszabb írásához már engedélyt kellett kérnie a *Foreign Office*-tól. Írásainak jól körülhatárolható, tematikus csoportja a külügyi tisztviselőként készült munkák. 1938 és 1946 között több mint 120 rövidebb-hosszabb memorandumot készített Magyarországról és Közép-Európáról a *Foreign Office* számára. A F.O.R.D. alkalmazottjaként 1943 nyara és 1946 ősze között szinte minden Magyarországgal kapcsolatos diplomáciai jelentést ellátott különböző hosszúságú széljegyzetekkel (*Minutes*). Ez három és fél év alatt több mint háromszáz *Minutes*-t jelentett, amelyekből kiderül, hogy Macartney pontos, naprakész és bennfentes információkkal rendelkezett a magyar ügyekről.¹⁷ 1940 elején A Foreign Office vezető tisztviselői egy terjedelmes anyagban tárgyalták Macartney tevékenységét, magyarországi látogatását, ekkor készült aktuális memorandumát. A külügyi levéltári anyagból világosan látszik, hogy Macartney márt ekkor is megkerülhetetlen volt a magyar és közép-európai ügyekben, noha tevékenységét a brit külügy részéről több kritika is érte.¹⁸ 1940. november 18-án Macartney az All Souls College-ból a Foreign Office-nak címzett levelében Csáky István magyar külügyminiszter egy korábbi beszédét elemezve arra a megállapításra jutott, hogy Magyarország nem vállalhatja fel nyíltan az angolbarátságot, de bátorítani kéne Budapestet, hogy közeledhessen Angliához. Philip B. Nichols a Foreign Office tanácsadója a Macartney véleményhez írott széljegyzetében megjegyezte, hogy Anglia nem mehet el szó nélkül a mellett a tény mellett, hogy Magyarország csatlakozott a Háromhatalmi Egyezményhez és ha Macartney magyarbarát rádióbeszédre készül a témában, annak gépelt kéziratát – Nichols kissé nehezményezte Macartney nehezen olvasható kézírását – előzetesen látni kívánja.¹⁹ 1942. november 4-én egy Leo Amery-nek címzett feljegyzésében Macartney kritizálta a BBC jugoszláv adásának élesen magyarellenes hangvételét, ugyanakkor

21(1986), 539–558. (C. A. Macartney említése: 553: 21. és 71. jegyz.)

¹⁷ A londoni *The National Archives* [a továbbiakban TNA] 1938 és 1946 közötti magyar külpolitikával foglalkozó file-jai (FO/371/2300–5900), egyéb iratanyagokkal együtt 355 olyan levéltári dokumentumot tartalmaznak, melyekben a Macartney által írott és/vagy az ő közreműködésével készült memorandumok, *minute*-ok találhatók. Emellett az oxfordi *Bodleian Library Western Manuscripts* gyűjteménye (*Weston Library*) tartalmazza a Macartney által a *Foreign Office*-nak készített memorandum másolatait és az ezekhez kapcsolódó, részben magánjellelű levelezést (*Carlile Aylmer Macartney Papers*, MSS, Eng. Box 12.)

¹⁸ *Activities of Mr. Macartney*, TNA FO/371/24429/ 316–430.

¹⁹ *Mr. C.A. Macartney to Mr. Nichols. Speech by Count Czaky (sic!) on Hungary's dependence upon the Axis*. TNA FO/371/24431. C 12800/12482/21.

említést tett arról is, hogy az újvidéki véregzés tükrében ez némiképpen érthető. Feljegyzésében azt kérte a külügytől, hogy enyhítsenek a BBC magyarellenes hangvételén, de ehhez ő nem kívánja a nevét adni, kivédendő a magyarbarátság és a Kállay-kormány iránti rokonszenv vádját. Leo Amery, aki ekkor az Indiáért és Burmáért felelős miniszterként szolgált, azzal a megjegyzéssel továbbította a kérést Anthony Eden külügyminiszternek, hogy „Macartney mindkét nemzet-
tel (ti. a jugoszlávval és a magyarral) rokonszenvezik, bár nyilvánvalóan inkább magyarbarát. Jól látja annak a veszélyét, hogy milyen nehéz lesz a délkelet-európai térséget a háború után újrendezni, hogyha ezek a nemzetek közötti feszültségek kezelhetetlenné válnak.”²⁰ Az All Souls College történésze meghatározó szerepet játszott az 1943 tavaszán napvilágot látott brit kelet-európai konföderációs tervek²¹ kidolgozásában, melyekből ugyan nem lett semmi, de ez nem Macartney-n múlt, hanem azon, hogy a térséget végül a Vörös Hadsereg csapatai szállták meg. A Foreign Office Research Department alkalmazottjaként és a hivatal felkérésére 1944. novemberében egy 34 oldal terjedelmű géppel írott memorandumban²² Magyarország nemzeti kisebbségeiről értekezett. Írásából kiderül, hogy mélyreható történeti ismeretekkel rendelkezett a Kárpát-medence etnikai viszonyairól és ezt a tudásanyagot jól ötvözte az 1920-as években népszövetségi kisebbségi szakértőként felhalmozott tapasztalataival. Ugyanilyen alapos és pontos elemzést adott 1945. nyarán a Magyarországon tapasztalható szovjet dominanciáról.²³ 1943-tól ő szerkesztette a *Foreign Office* térséggel foglalkozó heti sajtószemléjét (*Reports & Bulletins of Axis Controlled Europe*) és a későbbiekben döntő részt vállalt a Magyarországról szóló *Handbook* összeállításában (1944–1945).²⁴ Ezeken túl szorosan együttműködött a második világháború alatti brit külpolitika és hírszerzés olyan fontos szervezeteivel, mint a *Political Intelligence Department* (P.I.D.) és a *Warfare Executive Committee* (W.E.C.) Ebben a funkciójában 1945. július 17-én és 18-án brit részről ő hallgatta ki Horthy Miklóst luxemburgi hadifogságában.²⁵

²⁰ *Jugoslav-Hungarian relations*, TNA FO/371/5243. C 11783/5243/21.

²¹ *Confederation in Eastern Europe*, TNA FO/371/35261. U 716/58/72, U/723/58/72, U/2011/58/72, U/2079/58/72.

²² *The Minorities of Hungary*, TNA FO/371/39289. C 16272/21.

²³ *Political Situation: Soviet Domination of Hungary. Foreign Office Minute Macartney. 29 August 1945*, TNA FO/371/48467. R 15313/26/21. 75–76.

²⁴ *Hungary Basic Handbook*, London, Part I.: *Historical, Political and Social*, March, 1944, 99, Part II.: *Economic Survey*, May, 1944, 56, Part III.: *Supplement: Who's Who*, January, 1945, 108 (Az első kötet II. és V. fejezetei C.A. Macartney közreműködésével készültek.).

²⁵ *Report on Admiral Horthy*, TNA War Office WO204/12489. Magyarul: *Egy angol professzor beszélgetései Horthy Miklóssal*, Élet és Tudomány, 48/36–37(1993), 1128–1130 és 1160–1162.

Macartney történész, egyetemi oktatói pályafutási döntően az oxfordi *All Souls College*-hoz kötődött, 1936 és 1965 között *Research Fellow*, 1976-tól pedig az 1978-ban bekövetkezett haláláig *Fellow Emeritus* volt. 1951 és 1957 között az *Edinburgh University*-n is tartott kurzusokat (*Montagu Burton Professor of International Relations*). 1946 végén Macartney kilépett a külügyi szolgálatból és minden idejét a tudományos tevékenységnek szentelte. Magánkönyvtárának nagy része (826 tétel, ebből 112 magyar nyelvű, köztük Szekfű Gyula számos, Macartneynek dedikált munkája) jelenleg a *Lancaster University* könyvtárában található.²⁶

C. A. Macartney írásai és magyarországi kapcsolatrendszere nem szűkíthető le a magyar történelemmel kapcsolatos tudományos, publikációs tevékenységre. Legismertebb műve (*October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. Edinburgh, 1956–1957.*) mellett több tucat Magyarországgal kapcsolatos monográfiát, tanulmányt és cikket publikált. Válogatott publikációs listája 1915 és 1978 között 80 tételt tartalmaz, közöttük olyan munkákat, melynek révén Macartney nemzetközi ismertségre tett szert.²⁷

Közéleti, publicisztikai tevékenysége során Macartney több Magyarországgal kapcsolatos előadást tartott a Royal Institute of International Affairs (Chatham House) felkérésére.²⁸ 1921 és 1971 között több mint húsz alkalommal járt Magyarországon és a *Foreign Office*-ban már 1940-től őt tartották az első számú

²⁶ Mary S. ST GERMAIN, *The C.A. Macartney Collection*, Lancaster, Lancaster University Press, 1981.

²⁷ C. A. MACARTNEY, *National States and National Minorities*. Issued under the auspices of Royal Institute of International Affairs, London, Oxford University Press, 1934.; Üö, *Hungary and Her Successors (1919–1937): The Treaty of Trianon and its Consequences*, London, New York, Oxford University Press, 1937.; MACARTNEY, *Hungary...*, i. m., 376.; MACARTNEY, *Hungary. From Ninth Century...*, i. m.; Üö, *The Danubian Basin...*, Oxford, Oxford at the Clarendon Press, 1939 (Oxford Pamphlets of World Affairs, 10), 32. (Magyar kiadása: Üö, *A Dunamedence problémái = Current Problems*, 12, ed. E. BARKER, Bp., Keresztes, 1943).; Carlile Aylmer MACARTNEY, Alan Warwick PALMER, *Independent Eastern Europe*, London, Macmillan, 1962.; MACARTNEY, *The Habsburg Empire...*, i. m.,

²⁸ Macartney 1931 és 1946 között hat előadást tartott a Chatham House-ban, ezek keretei általában a magyarországi újtairól szóló beszámolók voltak. Részletesen: Üö, *The Situation in Hungary. October 12th 1931*, (Macartney előadásának és azt követő vitának 25 oldalas gépelt változata), Library of Royal Institute of International Affairs [a továbbiakban RIIA], 8/161.; Üö, *Some Aspects of Present-Day Hungary. 2nd December 1937*, (Macartney előadásának 18 oldalas és az azt követő vitának 12 oldalas gépelt változata), RIIA 8/475.; Üö, *Conditions in Hungary. 1946, March, 18, 1946*, (Macartney előadásának és az azt követő vitának 10 oldalas gépelt változata), RIIA 8/1209.; Üö, *Ruthenia: A Problem of the Future. 27, February 1936*, (Macartney előadásának 16 oldalas és az azt követő vitának 11 oldalas gépelt változata), RIIA 8/399.; Üö, *Political Relations in the Balkans. 2nd February 1931*, (Macartney előadásának és az azt követő vitának 24 oldalas gépelt változata), RIIA 8/120.; Üö, *Hungary and the Present Crisis. 2nd February 1931*, (Macartney előadásának és az azt követő vitának 24 oldalas gépelt változata), RIIA 8/551.

Magyarország szakértőnek. A brit és a magyar közvélemény mégis inkább az 1943-ig tartó, magyar nyelven sugárzott BBC rádió adásain keresztül ismerhette meg a nevét. Ezek a rádiós szereplések ellentmondásos hatásokat és reakciókat váltottak ki és ezek után Macartney-t egyértelműen a Horthy-rendszert támogató, magyarbarát személyiségként kezelték.²⁹ Ez okozta személyes ellentétét és politikai szakítását Robert Seton-Watsonnal, akit sokan cseh, szerb és románbarátként aposztrofáltak. A két „kelet-európai lobbista” közötti kapcsolat akkor szakadt meg végérvényesen, amikor Macartney 1938 kora őszen két írást is közzétett a *Times*-ban, melyekben kifejtette, hogy a magyar-szlovák történelmi ellenségeskedés nyugvópontra juthat, hogyha a nagyhatalmak teljesítik Magyarországnak a Felvidék déli részével kapcsolatos, etnikailag szerinte jogos területi igényeit.³⁰

Furcsa ironiája kettejük konfliktusokkal terhelt kapcsolatának, hogy Macartneyről máig talán a legkorrektebb pályaképet halála után három évvel éppen Hugh Seton-Watson, Robert Seton-Watson fia adta.³¹

Macartney írásai a magyarságról és a magyar történelemről

Az 1934-ben megjelent *Hungary* című összefoglaló történeti feldolgozásban, majd annak későbbi, bővített és átdolgozott változatában (1962), valamint a Dunamedence problémái és az Október 15-e című munkáiban Macartney nem csupán történeti elemzéseket közölt, de megpróbálta leírni az ún. magyar nemzeti karaktert is. Az 1936-ban magyar nyelven is kiadott *Hungary* című, 376 oldalas áttekintése azzal a megállapítással kezdődik, hogy központi fekvése miatt a kárpát-medencei térséget állandó támadások érték és az ezek elleni védekezés szervesen beépült a magyar nemzeti karakterbe. Ez az idegen inváziók elleni sorsszerű és kényszerű védekezés itt azonban nem a szekfűi hanyatlás történet részeként jelenik meg, inkább pozitív értelemben erősíti a magyarság túlélő képességét. Macartney mintegy száz oldalt szentelt a magyar történelem vázlatos

²⁹ *Propaganda to Hungary*, TNA FO/371/30965 C.5358.; *Czechoslovak criticism of the BBC propaganda broadcast to Hungary*, TNA FO/371/30965 C.6701/116/21.; *BBC Surveys of European Audiences: Czechoslovakia, Poland and Hungary*, TNA FO/371/34383 C. 3345/50/62.; *Hungarian Broadcast from London*, TNA FO/371/26624 C. 4270/2240/21.; *Hungarian Broadcast from BBC*. TNA FO/371/26624 C. 5898/2240/21.; *Jaroslav Císař feljegyzése Seton-Watson részére Macartney rádió adásairól* (2 oldalas gépelt szöveg, évszám nélkül, valószínűleg 1941. október–november), UCL–SSSEES, Seton-Watson Papers, SEW 14/1/1.

³⁰ *Grievances of Minorities: The Case of Hungary. A letter by C.A. Macartney*, *The Times*, 1938. Oct. 7. 10. (C.A. Macartney 1938. szeptember 19-én Budapestről írott levele. A levelet politikai nyomásra a *The Times* csak a müncheni szerződés aláírása után közölte); *Carlile Aylmer Macartney, Magyar and Slovak. The rival claims: an opportunity for just revision*, *The Times*, 1938. oct. 26. 5–16.

³¹ SETON-WATSON, i. m.

áttekintésének az államalapítástól egészen 1931-ig, különösen hangsúlyozva a 19. századot, ahol véleménye szerint a Habsburgok elleni nemzeti küzdelem és a nemzetiségi kérdés ügye szorosan összekapcsolódott a magyar állam integritásának védelmével.³² A továbbiakban a kötet tematikus áttekintéssel és nem kevés kritikai éllel ismerteti a magyar történelem alkotmányos, intézmény- és társadalomtörténeti vonatkozásait. A szerző megállapítja, hogy az országnak nincs írott alkotmánya és a Szent Korona hatalma, mint jogforrás a gyakorlatban az ország intézményein, közigazgatási berendezkedésén keresztül érvényesül. Macartney húsz oldalt szentelt a magyar egyházak áttekintésének, kiemelve, hogy Magyarországon jelenleg nincs és történetiségében sem volt államegyház, de az egyházak (főként a katolikus egyház) és az állam szerepe mégis speciális, leginkább az egyházak oktatásban betöltött szerepe miatt. A protestáns egyházakat, különösen a református egyházat „magyar vallásként” aposztrofálja, példaként említve Sárospatakat, ahová 1946 februárjában személyesen is ellátogatott.³³ A magyar arisztokrácia történelemformáló szerepét a szerző az Esterházy család történetén keresztül mutatja be, hangsúlyozva azt, hogy Magyarország az 1930-as évek elején egyike a világ azon kevés országának ahol az arisztokrácia szerepe és súlya alig csökkent.³⁴ A magyar dzsentri réteg Macartney-féle megítélése ellentmondásos és árnyalt volt. A brit történész pozitívumnak tartotta azt, hogy sokáig ez a réteg azonosította magát a magyar nemzettel és ők adták a magyar nemzeti mozgalom derékhadát. Ugyanakkor véleménye szerint szűk látókörűek voltak, ez a társadalmi réteg nem volt nyitott, innen mindenki fölfelé törekedett és ők léptek föl legerélyesebben a nemzetiségiek ellen. Horthy Miklós és Gömbös Gyula politikai pályája a szerző szerint az 1930-as években is jelzi a dzsentri erejét és befolyását. A magyar polgárság, a kereskedő rétegek története a magyar városfejlődés és a német városlakók betelepítése szemszögéből kerül bemutatásra. A zsidóság magyarországi megjelenése kapcsán Macartney a magyar állam és a zsidóság viszonyát az ide vonatkozó törvénykezésen keresztül vizsgálja, de nem értékeli az együttélést, nem foglal állást a zsidóság magyar történelemben betöltött szerepéről. A magyar parasztság és munkásság történeti bemutatása kapcsán az előbbi réteg leírása terjedelemben is nagyobb súlyt kapott (29 oldal), hangsúlyozva azt, hogy ez az ország paraszti ország és a magyar parasztság sorsa elválaszthatatlan a magyar nemességtől és arisztokráciától, még akkor is, hogyha történelme során sohasem volt hatalmon. A magyar parasztsággal kapcsolatos törvénykezés, a parasztmozgalmak történetének bemutatása so-

³² MACARTNEY, *Hungary...*, i. m., *The Magyars in History*, 35–126.

³³ *Uo.*, 155. Macartney 1946. január 22. és február 12. között járt Magyarországon (Budapesten és Sárospatakon). Erre nézve: *Organizations in Liberated Hungary. Ministry of Information-Related papers*, TNA FO 930/262.

³⁴ MACARTNEY, *Hungary...*, i. m., 147.

rán világos a szerző rokonszenve és az 1920-as földtörvényt, az azt követő föld-reform novellát, Nagyatádi Szabó István parasztpártját, valamint Gaál Gaszton és Eckhardt Tibor személyét is ezen a pozitív fókuszon keresztül szemléli. A magyar munkásság kapcsán hasonló a szerző vizsgálati módszere. A magyar munkásság Macartney szerint alig megbecsült, fiatal osztály, akiknek mindig ke-ményen meg kellett harcolniuk a jogaikért. A magyar szakszervezeti mozgalmat, a Bethlen-Peyer-paktumot, a társadalombiztosítási törvényt pozitív fejlemény-nek tartotta, melynek nyomán, véleménye szerint a Horthy-rendszer 1934-re a munkásság nagy részét sikeresen integrálta a magyar társadalomba.³⁵ Az 1920-as években Macartney a Népszövetség alkalmazottjaként a nemzeti kisebbségi kérdés szakértőjének számított, így nem véletlen, hogy munkájában külön feje-zetet szentelt ennek a problémának. A trianoni határokon belüli Magyarország nemzetiségeinek felsorolása és rövid történeti áttekintése (külön fókuszálva a hazai németiségre és sajátos logikával itt említve a *numerus clausus* hatásait) után a szerző kiemelte, hogy a trianoni magyarország hivatalos nemzetiségi politi-kája alig különbözik az 1914 előttitől. Az egész kérdés véleménye szerint azért neuralgikus, mert szorosan kapcsolódik a határokon kívül, kisebbségi létben élő magyarsághoz és Budapest revíziós politikájához. Ráadásul bármilyen határmó-dosítás megváltoztatja a térség etnikai arányait. Ezt az érvelést viszi tovább a revízió problémájáról szóló külön fejezetben, amely alapvetően korrekt történeti elemzés, ugyanakkor a végkövetkeztetése kissé naív, amennyiben Macartney szerint egy nyugati típusú nemzeti modernizáció a térség minden államában újra definiálhatja az állam és a nemzet viszonyát és ez elhozhatja a határok átjárható-ságát.³⁶ A korszakbeli magyar külpolitika elemzése ugyancsak kiegyensúlyozott és alapos, világosan látszik, hogy a szerző diplomáciai gyakorlattal rendelkezik. A trianoni Magyarország külpolitikáját a külső izoláció megtörése és a szövet-ségkeresés kettős feladatán keresztül elemzi, de kitér az 1933 utáni helyzetre is, amelyről megállapítja, hogy Budapest az olasz és/vagy németbarátság között ingadozik. Ugyanakkor végkövetkeztetése itt is kissé naív, amennyiben szerinte a német fenyegetés összehozhatja a Duna-medence kis államait és ebben a kons-tellációban a magyarok esetleg kaphatnak területi engedményeket.³⁷ A kötet végén mintegy kitekintésképpen Macartney egy jórészt gazdaságtörténeti meg-közelítéssel reménytelinek festi le Magyarország jövőjét. Ebben nyilván ott volt a Bethlen-féle gazdasági konszolidáció elismerése, melyről később egy önálló kisebb tanulmány is írt az *Egész Látóhatár* című, Münchenben kiadott magyar

³⁵ MACARTNEY, *Hungary...*, i. m., 223–270.

³⁶ *Uo.*, 332.

³⁷ *Uo.*, 352.

nyelvű irodalmi és politikai folyóiratban.³⁸ A Hungary című kötetben az államformáról és a királykérdésről írott önálló fejezetének indoka vélhetően abban kereshető, hogy Macartney az új és legújabbkori osztrák történelemnek legalább olyan komoly szakértője volt, mint a magyarság történetének. Ebből logikusan következett, hogy történetíróként különösen érdeklődött a két nép közös múltjának fordulópontjai iránt. Ezért az 1969-ben megjelent és 1971-ben átdolgozott 908 oldalas, a Habsburg Birodalom történetéről szóló nagymonográfiájában Macartney 74 oldalt szentelt a Kiegyezés átfogó ismertetésének.³⁹ A kötet egyébként a manapság újra előtérbe került és a nemzeti történetírást fölülíró, birodalomtörténet írást hangsúlyozó irányzat előfutárának is tekinthető, amennyiben a szerző leginkább a Monarchia központi intézményeit, a központi kormányzati apparátust és a birodalmi elitet, valamint az uralkodói rendeleteket, intézkedéseket és azok hatásait, következményeit állítja vizsgálódásainak középpontjába.⁴⁰ Macartney hangsúlyozza, hogy nem akart nemzeti történelmet⁴¹ írni, mert az feltétlenül torzította volna az összképet, ugyanakkor Magyarországnak a birodalomban elfoglalt helyét külön fejezetben ismertette.⁴²

Véleménye szerint a Kiegyezés megkötésével „a kárpát-medencei magyar szupremáciát féltő mérsékelt politikai erők (Deák-párt) összefogtak Béccsel, hogy Magyarországon fenn tudják tartani uralmukat a nemzeti kisebbségek fölött és elejét vegyék a társadalmi feszültségeknek. Ezért egyeztek meg a Habsburgokkal, melyet „szükséges rossz”-ként (necessary evil) fogadtak el.”⁴³ Ugyanakkor szerinte a Kiegyezés nem volt valamiféle örökké tartó és univerzális megoldás a Monarchia és a tágabb térség problémáira, hanem inkább egy, a fennálló helyzetből adódó, ad hoc megegyezés a bécsi udvar és a magyar elit között, melybe a birodalom más nemzetiségeinek politikai vezetői – jobb megoldás híján – kényszerűen beletörődtek.⁴⁴ Macartney szerint ebben a tekintetben

³⁸ C.A. MACARTNEY, *A bethleni konszolidáció*, Egész Látóhatár: Irodalmi és politikai folyóirat, 3/2(1952), 33–36.

³⁹ MACARTNEY, *The Habsburg Empire...*, i. m., 495–568. (Chapter 11: *Eight Years of Correction*)

⁴⁰ Macartney Habsburg Birodalommal kapcsolatos történet szemléletének hatása leginkább Robert J. W. Evans és Péter László munkásságában érhető tetten, akik Oxfordban tanítványai is voltak az *All Souls College* professzorának. Ld. Robert John Weston EVANS, *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700: An Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1979.; PÉTER László, *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*, Bp., Osiris, 1998.

⁴¹ MACARTNEY, *The Habsburg Empire...*, i. m., xii.: „But the tribal histories [...] cannot be completely satisfactory even for their own tribes, for the political, social and economic development of each people was bound up with and largely conditioned by that of the others, without some knowledge of which it does not even make a sense.”

⁴² *Uo.*, 687–739. (*Hungary under Dualism, 1867–1903*)

⁴³ MACARTNEY, *October Fifteenth...*, i. m. 11.

⁴⁴ MACARTNEY, *The Habsburg Empire...*, i. m., 567.: „The Compromise was not even in intention

a magyarok számára 1867-ben a nemzeti, nemzetiségi kérdés (nacionalizmus) fontosabb ügy volt mindenféle társadalmi, gazdasági, vagy külpolitikai aspektusnál. Mielőtt azonban ebből azt szűrnénk le, hogy Macartney minden magyarokkal kapcsolatos történeti áttekítésében ezzel a néhány sommás megjegyzéssel mintegy elintézi a Kiegyezés ügyét, vegyünk figyelembe két további szempontot. Egyrészt Macartney nem csupán a magyar, de az osztrák történelem szakértőjének is számított (kitűnő német nyelvtudás, osztrák diplomáciai szolgálat), így nagy mélységben ismerte a kiegyezés kori osztrák belpolitikai viszonyokat. Másrészt szinte minden Magyarországról szóló hosszabb-rövidebb angol nyelvű munkája érthető módon az ismeretterjesztést is szolgálta, ilyenformán szaktörténeti nyelvvezete számos ponton és esetben, sokszor a kiadók kérésére egyszerűsödött.

1970-ben egy hosszabb tanulmányában Macartney összefoglalta a Kiegyezéssel kapcsolatosan addig megfogalmazott álláspontját.⁴⁵ Mindenekelőtt fontosnak tartotta a történeti-fogalmi tisztázást, ezért kettéválasztotta és definiálta a Kiegyezés és a dualizmus fogalmait. Úgy látta, hogy amíg a Kiegyezés nem volt más, mint egy kétoldalú megegyezés a magyar király (Ferenc József) és a magyar nemzet képviselői között (az 1867/12. tc. alapján), addig a dualizmus – az előbbi törvényre alapozva – egy szélesebb politikai szerkezetet jelentett, meghatározva a Habsburg Monarchia politikai berendezkedését egészen 1918-ig. A Magyar Korona országai és a volt Habsburg örökös tartományok, mint két politikai entitás 1867 előtt önálló államisággal, azon belül eltérő berendezkedéssel rendelkeztek, de mindig voltak közös ügyeik. Macartney hangsúlyozza, hogy ezeket a közös ügyeket már a Pragmatica Sanctio is tartalmazta.⁴⁶ Szerinte az igazi kérdés valójában az volt, hogy a Kiegyezés valós választ adott a birodalom problémáira, vagy csupán egy válaszadási kísérletnek tekinthető. Áttekintése során részletes leírást kapunk a Kiegyezés közvetlen előzményeiről, a neoabszolutizmus elnyomó rendszeréről és annak fenntarthatatlanságáról. Ebben a tekintetben Macartney az olasz Risorgimento kezdetét (tehát a háborút a Piemont-Szárd Királysággal és a villafranca-i békét), a német-osztrák liberális ellenzék birodalmon belüli szerepét és a magyar ellenzék tevékenységét azonos súlyúnak tartotta, noha hangsúlyozta, hogy ez utóbbi két csoport is több belső frakcióra oszlott. A magyar ellenzék vezető ereje, az 1855-től egyre erősebb

a general settlement of the problem of the Monarchy, still less of that of Central Europe. It was an ad hoc agreement between Francis Joseph and the Hungarian leaders, other parties intervening with more or less effects, under which each "compromised" by making certain sacrifices of rights and aspirations in the interest of security."

⁴⁵ Uő, *The Compromise of 1867 = Studies in Diplomatic History. Essays in Memory of David Boyne Horn*, ed. Ragnhild HATTON, Matthew SMITH ANDERSON, London, Longman, 1970, 287–300.

⁴⁶ Uo., 288.: Pragmatic subjects, common interests.

váló Deák Párt (Macartney szóhasználatával) elvetette a szeparatizmust, elfogadta a Pragmatica Sanctio-t, de Macartney szerint maga Deák is túlzottnak tartotta a közös ügyek terén tett korábbi engedményeket. Az osztrák császári seregek 1859-es lombardiai veresége ugyan felgyorsította a megegyezései politika ritmusát, de Macartney szerint Ferenc József még ekkor sem kötötte össze ezt a vereséget a magyarok felé tett „gesztus politizálással,” mert legfőbb célja ekkor is a Monarchia egybentartása volt.⁴⁷ Az ekkor tett engedmények (októberi diploma, februári pátens) inkább az osztrák tartományoknak jelentettek alkotmányos reformot, ugyanakkor az arisztokrata származású birodalmi elit vezette föderatív alkotmányos reform kísérlet zátonyra futott. Ebben a tekintetben a Jaroslav Clem-Martinitz cseh gróf vezette Föderális Nemesi Párt 1859 és 1861 közötti programja és működése teljes kudarcnak bizonyult. Ráadásul 1861 és 1865 között a birodalmi *Reichsrat*-on belül olyannyira megerősödött az erőteljes centralizációs programot hirdető osztrák-német szárny, hogy emiatt a birodalmi gyűlés működését ekkor már nemcsak a magyarok, de a csehek, horvátok, lengyelek is bojkottálták. Macartney szerint 1866-ra (az osztrák-porosz háború kezdete) a magyar és osztrák tárgyaló felek között a szakadék már csak ott húzódott, hogy Ferenc József még ekkor is közös birodalmi parlamentben gondolkodott. Az áprilisi törvényekkel és a közös ügyekkel kapcsolatban azonban már megvolt a tárgyalási alap.⁴⁸ Macartney ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a lengyel, cseh és horvát politikai vezetők föderalista elképzeléseit nem Deákék futtatták zátonyra, hanem a birodalom szláv elitjei közötti mély és szerteágazó ellentétek.⁴⁹

A Kiegyezés létrehozásában a brit történész fontosak látta Andrássy Gyula gróf szerepét, aki felvidéki birtokokkal rendelkező, liberális elveket valló magyar arisztokrataként a szláv veszéllyel szemben javasolta a magyar-osztrák (német) összefogást. Ez a brit történész szerint sommázva akár a dualista rendszer egyik alapvetése is lehetne.⁵⁰ Sajátos párhuzamként úgy látta, hogy az osztrák belpolitikában a birodalmi föderalisták és a birodalmi centralisták éppúgy támadták

⁴⁷ *Uo.*, 291.: „After this there began the story of Franz Joseph’s retreat towards constitutionalism, his object being to find an ally which would help him to hold the Monarchy together at the least cost of his authority. It was zigzag course, during which one such ally after another was tried and proved ineffective. It is often written [...] that this concessions to Hungary began on the morrow of the armistice of Villa Franca. This is not the case [...] Francis Joseph was still entirely against any concessions to any group of Hungarians.”

⁴⁸ *Uo.*, 295.

⁴⁹ *Uo.*, 296.

⁵⁰ *Uo.*, 296.: „You take care of your Slavs [...] and we take care of ours /the version barbarians-for the Slavs-is not authenticated, although it would have been characteristic enough/ a lapidary formulation of what is usually said to have been the philosophic basis of Dualism.”

a kiegyezéspárti Habsburg-udvart, mint Magyarországon a Kossuth pártiak Deákékat, ráadásul ugyanúgy érvelve: túl nagy engedményekre kényszerülünk.⁵¹

Az 1956-ban két kötetben megjelentetett és magyar nyelven 2006-ban publikált, *October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945.* című munkája évtizedekig egyetemi tankönyvként szerepelt a a brit és amerikai felsőoktatásban. Az 519 oldalas munkában a szerző a Horthy-rendszer történetét személyes és diplomáciai ismeretanyagai, élményei alapján az angol nyelvű szakirodalomban mindaddig példátlan alapossággal és mélységben tárja fel.⁵² A kötet elkészítésében a szerzőt nemcsak a Foreign Office-nál eltöltött diplomáciai szolgálati évek tapasztalatai segítették, de magyarországi utazásai is, valamint a folyamatos és folyamatosan fenntartott kapcsolatai a Horthy-korszak intellektuális és politikai elitjének egy részével. 1945 után Macartney a magyar emigráció mellett folyamatosan kapcsolatban állt a „hivatalos” Magyarország történetészeivel is, ugyanakkor politikai állásfoglalása inkább csak az 1956-os forradalom leverését követően Angliába érkező magyar menekültek megsegítésében érhető tetten. A trianoni döntés előzményeitől a Szálasi-rendszer bukásáig felvázolt magyar történeti tablóban a szerző a Horthy-rendszer kapcsán többször is kritikusan fogalmaz. Noha a kötet inkább a magyar külpolitika és a rendszer belpolitikájának általános bemutatására koncentrál, Macartney nem kerüli el a korabeli magyar gazdaság és társadalom bemutatását, a társadalmi osztályok és rétegek kapcsolódását a politika világához. Ebben a tekintetben joggal hangsúlyozza (koherens módon illeszkedve korábbi történetési szemléletében már tapasztalt erős szociális érzékéhez), hogy a vagyontalan és politikailag alávetett paraszti-munkás rétegek politikai képviselője a Bethlen-konzolidáció idején (jórészt a választójog szűkítésének és az Egységes Párt létrehozásának köszönhetően) minimálisra csökkent és marginálissá vált.⁵³ Az 1920-as évek magyar külpolitikáját tekintve Macartney a rendszer kommunista és bolsevik ellenességét legalább olyan súlyúnál tartja, mint a revíziós külpolitikai célokat, de azt is hangsúlyozza, hogy éppen az 1918–19-es forradalmi kísérletek kudarca miatt, a korabeli magyar elit szovjet és bolsevizmus ellenessége széles körű társadalmi konszenzuson nyugodott. Ezen a nyomvonalon haladva Macartney némi kritikai éllel, de helyesen hangsúlyozza,

⁵¹ Ibid. 296–297.: „[...] in Hungary [...] a considerable party still thought that Deák was going too far in conciliation, and even more in Austria, from the federalists headed by Belcredi, on the one hand and the German centralists on the other.”

⁵² A kötet megírásának körülményeiről részletesen: EVANS, *The Making of...*, i. m.

⁵³ „The political subjugation of the dispossessed agrarian classes, threequarters accomplished when the new franchise was introduced, was soon completed, those few deputies of genuine small peasants or labourer origin as had survived the Party fusion being, with a handful of exceptions, digested and quietly excerted by the simple process of dropping them all of the list of Party candidates.”: MACARTNEY, *October Fifteenth...*, i. m. 66.

hogy a Duna-medencében már a Gömbös-kormány első évében sem volt reális alternatívája a német orientációnak, az olasz–osztrák–magyar közeledés azt még rövid távon sem tudta ellensúlyozni.⁵⁴ Macartney kétségkívül rokonszenvezett Horthy Miklóssal, nagyra értékelte mértéktartó konzervativizmusát, egyenes jellemét és becsületességét, de leginkább azt, hogy – véleménye szerint – a magyar kormányzó sohasem ragaszkodott a politikai hatalom feltétlen megszerzéséhez és megtartásához, a kormányzóságra inkább környezete beszélt rá.⁵⁵

Összegzés és kitekintés

Macartneyt a Magyar Tudományos Akadémia a háború után külföldi levelező tagjai közé fogadta és annak ellenére, hogy kommunista nyomásra 1949-ben megfosztották MTA tagságától, haláláig büszkén használta az MTA tagja titulust. 1946-ban visszavonult a külügyi szolgálattól, de továbbra is aktívan tartotta a kapcsolatot a magyarsággal. Többször tett látogatást amerikai magyar szervezeteknél, az 1956-os forradalom leverése után Ausztriába utazott, hogy a menekülttáborokba került magyarokat segítse. A háború előtt az *Anglo-Hungarian Society* egyik vezetőjeként, később az *Anglo-Hungarian Fellowship* elnökeként nagy szerepe volt abban, hogy az Angliába menekült magyarok beilleszkedése sikeres legyen. Ahogyan művei és gyakorlati tevékenysége, úgy személyisége sem volt ellentmondásoktól mentes. Mindez leginkább a Robert Seton-Watsonnal fenntartott kapcsolatában érhető tetten, aki Macartney-t mindvégig kis mértékben antiszemitának és nagymértékben magyarbarátnak tartotta. Macartney azonban egyik utolsó konferencia szereplésén (Haifa, 1972. április) a két világháború közötti magyar külpolitikáról és a zsidókérdésről szóló előadásában imponálóan rácáfolt erre, előadását egyöntetű elismerés fogadta.⁵⁶

A történész-diplomata Macartney kétségtelenül magyarbarát lobbistaként sokat tett azért, hogy a brit közvélemény a Horthy-rendszerre árnyaltabban és

⁵⁴ „It is important for the understanding of Danubian politics of the day to be clear that neither Gömbös, nor for that matter many of the Austrians who followed it through that an Italian orientation, even if it involved temporary renunciation of the Anschluss or even opposition to it, really constituted an anti-German policy.”: *Uo.*, 138.

⁵⁵ „He was upright, honourable and courteous, generous, open-hearted and affectionate...Nor, in the writer's opinion, is there any real foundation for the accusations brought against him of ambition and vanity. He had not elbowed or intrigued his way towards power; it was pressed on him by others, who assured him that it was his duty to accept it, as being the fittest man for it.”: *Uo.*, 52–53.

⁵⁶ C. A. MACARTNEY, *Hungarian Foreign Policy during the Inter-War Period, with Special Reference to the Jewish Question = Jews and non-Jews in Eastern Europe 1918–1945*, ed. Bela VAGO, George LACHMANN MOSSE, New York, Jerusalem, Keter Publishing House, 1974, 125–136. Erről ld. még: MAJOR Róbert, *Macartney a magyar zsidókról*, Látóhatár füzetek, München, 1961.

kevésbé ellenségesen tekintsen. Ezt leginkább Foreign Office-beli tevékenységével és rádióbeszédeivel tudta elérni. Történeti munkáiban objektivitásra, szakmaiságra és pontosságra törekedett (így a Kiegészítés bemutatásában és megítélésében is), egyéb publicisztikájában (cikkek, beszédek) már inkább tetten érhető a magyarság iránti rokonszenv. Az All Souls College történész professzora 1945 után is fenntartotta kapcsolatait Magyarországgal, de ez már inkább szakmai, mintsem politikai jellegű volt.⁵⁷

Summary

Róbert Barta:

A Historian in the Service of the Foreign Office: C. A. Macartney (1895–1978) and his writings on Hungary

The study is focusing on the life of C.A. Macartney as a diplomat and a historian especially on his writings on Hungary and the Hungarian history. The importance of this point goes back to the fact that he published a good number of books and articles on Hungary between the period of 1926 and 1978. It is improved that this very rich publication activity of him basically influenced the attitudes of the English speaking intellectual world towards Hungary and the Hungarians.

In the life of Macartney the career as a diplomat and his so-called grapho-maniac historian activity were closely connected. Although he was an expert of modern Hungarian history and worked for the British Foreign Office as a member of the Foreign Office Research Department (FORD) during WWII years, he also had a very well grounded knowledge on the history of Austria and the Habsburg Empire.

With his diplomatic activity and historical skill Macartney inspired generations of English-speaking historians, intellectuals and decision-makers in the subject of Hungary and the Hungarians. This fact well indicates the long-term importance and influence of C. A. Macartney as a pro-Hungarian historian and diplomat.

⁵⁷ Macartney 1945 utáni magyar kapcsolatairól bővebben: RÁNKI, *i. m.*, 6.; CZIGÁNY, *i. m.* 14.

Magyar Tudományos Akadémia – Debreceni Egyetem
Lendület „Magyarország a középkori Európában” kutatócsoport
Kiadványai

Series: Memoria Hungariae

Das Konzil von Konstanz und Ungarn. Hrsg. von Attila Bárány unter Mitarbeit von Balázs Antal Bacsa. Debrecen, MTA, 2016. (Memoria Hungariae, 1.)

The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations. Edited by Attila Bárány, in co-operation with Balázs Antal Bacsa. Debrecen, MTA, 2016. (Memoria Hungariae, 2.)

Pilisi gótika. II. András francia kapcsolatai. Szerk. Bárány Attila, Benkő Elek, Kárpáti Zoltán. Ferenczy Múzeumi Centrum, Debrecen – Szentendre, MTA, 2016. (Memoria Hungariae, 3.)

“Men anei en Ongria” Relations franco-hongroises au Moyen Age II. Sous la direction de Attila Györkös et Gergely Kiss. Debrecen, MTA, 2017. (Memoria Hungariae, 4.)

The Image of States, Nations and Religions in Medieval and Early Modern Central and East Central Europe. eds. Attila Bárány – Réka Bozzay and Balázs Antal Bacsa (Memoria Hungariae, 5) Debrecen, MTA, 2018.

Diplomata Írók – Író diplomaták, szerk. Bárány Attila – Pusztai Gábor. (Memoria Hungariae, 6) Debrecen, MTA – DE Néderlandisztika Tanszék, 2018.

Series: Fontes Memoriae Hungariae

Varsóban őrzött magyar vonatkozású oklevelek (1350–1386). Szerk. Novák Ádám. Debrecen, MTA, 2017. (Fontes Memoriae Hungariae, 1)

Varsóban őrzött magyar vonatkozású oklevelek (1388–1427). Szerk. Novák Ádám. Debrecen, MTA, 2018. (Fontes Memoriae Hungariae, 2)

Sorozaton kívüli kiadványok

Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe. Szerk. Bárány Attila – Orosz István – Papp Klára – Vinkler Bálint. Debrecen, 2014. (Speculum Historiae Debreceniense, 18)

„Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris”. Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából. Szerk. Bárány Attila – Pósn László. Debrecen, Printart-Press, 2014.

Európa és Magyarország Szent László korában. Szerk. Bárány Attila – Pósn László. Debrecen, MTA, 2017.

